

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

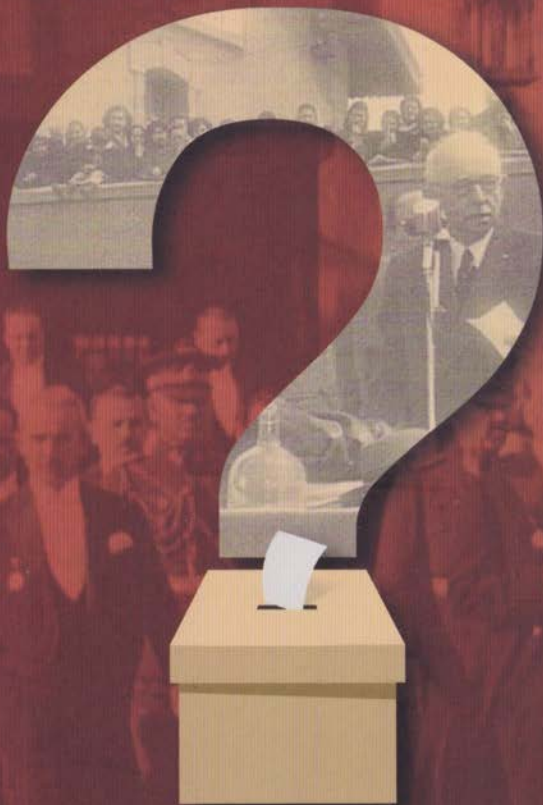
MEHMET KABASAKAL

TÜRKİYE'NİN DEMOKRASİ SINAVI

Cumhuriyet
Kitapları

TÜRKİYE'NİN DEMOKRASİ SINAVI

MEHMET KABASAKAL

Cumhuriyet
Kitapları

İnceleme

MEHMET KABASAKAL TÜRKİYE'NİN DEMOKRASİ SINAVI

Demokrasi, insanlığın yüzyıllar boyunca bulabildiği en iyi yönetim biçimidir. Demokrasiyi sürekli kılmak, onun dayandığı ilke ve kurumları bir bütün olarak geliştirebilmekle olanaklıdır.

Türkiye, inişler çıkışlarla da olsa 1946'dan buyana yaklaşık 75 yıldır çok partili siyasal hayatı sürdürmektedir. Türkiye demokrasisi açısından en büyük sorun, kuvvetler ayırımına ve hukukun üstünlüğüne dayanan ve "yasalara uygun olarak iyi işleyen" bir devlet mekanizmasının bulunmamasıdır. Üstelik 2017 Anayasa değişiklikleriyle "tek adam yönetimi" yasallaşmıştır. Türkiye'de demokratik rejimin varlığı ve işlerliği, devletin bütün kurum ve kurallarıyla yeniden inşa ve tanzim edilmesine bağlıdır.

Bu kitabın amacı, Cumhuriyetin kurucularının hedeflediği çağdaş demokrasinin ülkemizde yerleşmesine ve kökleşmesine katkıda bulunmak, bu doğrultuda Türkiye'de demokrasinin eksikliklerini ortaya koyarak, toplumun, ilgili tüm kurum ve kuruluşların katkısıyla bu eksiklerin giderilmesine çalışmak ve ülkede demokrasinin pekişmesine katkı sağlamaktır. Özetle, çağdaş bir anayasa ile güçler arasında dengenin yeniden kurulmasıyla, hoşgörü ve uzlaşmaya dayalı bir siyasal kültürün geliştirilmesiyle Türkiye'nin demokrasi sınavını başarıyla vermesine yönelik bir çabadır.

ISBN: 978-605-140-082-2

30₺

CX Cumhuriyet
Kitapları

Mehmet Kabasakal

TÜRKİYE’NİN DEMOKRASİ SINAVI

İnceleme

YAYIN KURULU

Ataol Behramoğlu (Başkan), Işık Kansu (Başkan Yardımcısı),
Turgay Fişekçi, Çağdaş Bayraktar

YAYIN KOORDİNATÖRÜ

Çağdaş Bayraktar

EDİTÖR

Orhan Tüleylioğlu

KAPAK TASARIMI / DİZGİ / SAYFA DÜZENİ

Mehmet Aman

İDARE - DAĞITIM

Mustafa Çakmak

BASKI / CİLT

İLERİ BASIM MATBAACILIK AMB. REK. TAN. YAY. ve TEK. HİZ. TİC. A.Ş.
BAHÇELİEVLER MAH. FEVZİ ÇAKMAK 2 CAD. GÜZEL ŞEHİR SİT. 22. VİLLA
NO:1 ANP/22 BÜYÜKÇEKMECE/İSTANBUL • Sertifika No: 41157

DAĞITIM

I. Baskı: Mayıs 2020, İstanbul

ISBN: 978-605-140-082-2

Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş.

Prof. Nurettin Mazhar Öktek Sk.

No: 2 34381 Şişli/ İstanbul Sertifika No: 10844

Tel: (0212) 343 72 74

Faks: (0212) 343 72 65

ckk@cumhuriyet.com.tr • www.cumhuriyetkitap.com.tr

facebook.com/cumhuriyetkitaplari

twitter.com/kitapkulubu

instagram.com/cumhuriyetkitaplari

Yayın hakları Cumhuriyet Kitapları'na aittir.

Tanıtım amacı dışında izinsiz alıntı yapılamaz.

Mehmet Kabasakal

TÜRKİYE'NİN DEMOKRASİ SINAVI

Mehmet Kabasakal,

Dr. Mehmet Kabasakal siyaset bilimi öğretim üyesidir. Lisans derecesini Boğaziçi Üniversitesi'nden, Doktorasını Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nden almıştır. Boğaziçi Üniversitesi'nden mezuniyeti sonrası birçok kamu ve özel sektör kuruluşunda üst düzeyde görevler yapmıştır.

1975-78 yıllarında CHP Araştırma ve Planlama Bürolarında Genel Başkan Danışmanı olarak görev yaparken, *Özgür İnsan Dergisi* ve *Umut* gazetesinin yönetiminde bulunmuş, Köylü Derneği'nin yönetim kurulunda yer almıştır. 1978-80 arasında Başbakanlık DPT'de Müşavir, 1981'de Boğaziçi Üniversitesi Atatürk Enstitüsü'nde kurucu Genel Sekreter ve Müdür Yardımcısı olarak görev yapmıştır. Öğretim görevlisi olduğu Boğaziçi Üniversitesi'nden 1983'te YÖK sonrası ayrılmıştır.

1990 yılında Dr. Nejat Eczacıbaşı'nın kurucusu olduğu Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyetinde Başkan Yardımcısı olarak kurumun TESEV adıyla bir "*think-tank*"a dönüşmesine katkı sağlamış, 1996'da da Genel Direktörlüğünü üstlenmiştir. 1999-2006 yılları arasında İstanbul Sanayi Odasını Genel Sekreter olarak yönetmiştir. TESEV, TÜSES, TESAV, Tarih Vakfı, Kriton Curi Çevre Vakfı ve İTKİB Eğitim Vakfının kurucuları arasındadır.

İ. Bilgi Üniversitesinden sonra, Eylül 2006'dan bu yana Okan Üniversitesinde öğretim üyesi olarak ders vermektedir. Burada Sürekli Eğitim Merkezi Müdürlüğünü, Uluslararası İlişkiler Bölümü Başkanlığını yürütmüş, Rektör Danışmanı olarak Kurumsal İletişim Birimini ve Kariyer Merkezini yönetmiştir.

Türkiye siyasetinin güncel sorunları, Türkiye'de demokrasinin ve sosyal demokrasinin gelişimi, Türkiye'de siyasal partiler ve parti içi demokrasi özellikle ilgilendiği konulardır. *Türkiye'de Siyasal Parti Örgütlenmesi* başlıklı tezi ile Yunus Nadi Ödülü'nü kazanmıştır. Türkiye'de Partiler, Türkiye'nin siyasal sorunları ve demokrasi konusunda pek çok çalışması bulunmaktadır.

Desteklerinden güç aldığım
üç değerli kadına;
anneme,
kız kardeşime ve
eşıme...

İçindekiler

Sunuş	11-14
Giriş	15-17

1. Bölüm

DEMOKRASİ VE TANIMI	21-33
----------------------------------	--------------

Demokrasinin Dokusu, Dayanakları ve Gerekleri	27
Demokrasinin Pekişmesi	31

2. Bölüm

TÜRKİYE'DE DEMOKRASİNİN GELİŞMESİ	37-96
--	--------------

Osmanlı Devletinde Siyasal Hareketler	37
Siyasal Bağımsızlıktan Ekonomik Bağımsızlığa	40
Tek Parti Dönemi	42
Çok Partili Hayata Geçiş Denemeleri	43
CHP'nin Arayışları	47
Çok Partili Yaşama Geçiş	50
Dörtlü Takrir/Önerge	51
DP'nin Kuruluşu	54
12 Temmuz Beyannamesi	58
1950 Seçimleri ve Demokrat Parti İktidarı	60
Özgürlüklerden Baskıya	63
CHP'nin Yeni Tutumu	65
1960 İhtilali ve 1961 Anayasası	67
1961 Anayasası	69
Demokrasiye Dönüş	73
12 Mart Muhtırası	76
1973 - 1980 Dönemi	78

1980 Darbesi ve Sonrası	80
1982 Anayasası	81
1983'den Günümüze	82
Siyasal İslam'ın Yükselişi ve AKP	87

3. Bölüm

DEMOKRASİNİN KURUMSAL DOKULARI..... 99-130

Kuvvetler Ayrımı	99
1961 Anayasasında erkler arası denge	102
Yürümei güçlendiren 1971 değışiklikleri.....	105
1982 Anayasasıyla kuvvetler ayrılığına güçlü darbe	105
Hukuk Devleti ve Bağımsız Yargı.....	109
Siyasal Partiler	113
Seçimler	117
Ordu, Siyaset ve Demokrasi.....	122

4. Bölüm

DEMOKRASİNİN SOSYAL VE KÜLTÜREL DOKULARI..... 133-162

Hak ve Özgürlükler.....	133
Laiklik, Din, Demokrasi.....	137
Çoğulculuk ve Sivil Toplum.....	147
Medya.....	151
Siyasal Kültür	157

Sonuç..... 163-172

KAYNAKÇA..... 175-191

Sunuş

Demokrasi, insanlığın yüzyıllar boyunca bulabildiği en iyi yönetim biçimidir ve çağdaş uygarlığın vazgeçilemeyen değerlerinden biri sayılmaktadır. Demokrasi, insan hakları ve çoğulculuk gibi idealler ve değerler içerir. Bu idealler ve değerler toplumca benimsenip ona güç kazandırdıkları sürece yaşar. Ancak, demokratik düzeni yerleştirmiş görünen toplumlar bile demokrasiyle ilgili sorunlar yaşayabilmektedir. Demokrasiyi sürekli kılmak, onun dayandığı ilke ve kurumları bir bütün olarak geliştirebilmekle olanaklıdır.

Demokrasi deneyimine 1940'larda başlayan ve demokratikleşmeyi iniş çıkışlarla sürdüren Türkiye 21. yüzyıla girerken siyasal yapısında ve siyasal kültüründe önemli değişimler yaşamıştır. Siyasal yapı, hem askeri darbelerin ve diğer iç dinamiklerin hem de dışarıdan Avrupa Birliği (AB) başta olmak üzere uluslararası kuruluşların etkisiyle şekillenmiştir. Demokratikleşme sürecini oldukça çalkantılı yaşayan Türkiye'nin zaten demokratikleşmeyle ilgili sorunları vardı. Bu sorunlar, son yıllarda yeni yapısal sorunların eklenmesiyle, artık demokrasinin, toplumsal gelişmenin ve ilerlemenin önünü tıkar hale gelmiş bulunmaktadır. Türkiye giderek demokrasiden uzaklaşmaktadır.

Demokrasinin sürekliliğini sağlamak için başta ekonomik ve toplumsal haklar olmak üzere temel insan hak ve özgürlüklerinin varlığı zorunludur. İnsanımız özgürce ve eşit yaşamak istiyor. Çoğulcu demokrasiyi savunan yurttaşlarımız ülkede demokrasinin varlığını ve işleyişini sorguluyor. Elinizdeki kitap bu istem ve sorgulamalara yanıt vermek üzere yazıldı. Kitabın amacı, Türkiye'de demokrasinin eksikliklerini bilimsel bir yaklaşımla saptayıp ortaya koymaktır.

Bizim kuşağımız çok partili demokrasiye geçildikten sonra doğdu. Ülkümüz, “yükselmek, ileri gitmekti.” Yerli malı haftasıyla ekonomik bağımsızlığın önemini öğrenerek büyüdük. 1961 Anayasasıyla özgürlüğü tattık. Dünyayı değiştirebileceğimize inanıyorduk, ancak ülkede demokrasinin tüm kurum ve kurallarıyla işlemesini sağlayamadık. Zaten 1968-1978 kuşağı 12 Eylül 1980 öncesinde ülke yönetiminde yer alacak yaşta ve konumda da değildi. 12 Eylül darbesi Türkiye’de en çok çağdaş bir düzen isteyen insanları ezdi, gençleri siyasetten uzak tutmaya çalıştı. O yüzden gençlik, Mustafa Kemal’in verdiği görevi yerine getiremedi, Türkiye’yi çağdaş uygarlık düzeyine taşıyamadı.

Şimdi ülkemizde, tek kişinin yasama yürütme ve yargı erklerini denetimsiz şekillendirebildiği bir sistem yürürlüktedir. Ancak, günümüzde iktidar partisi içinde bile mevcut sistem sorgulanmaya başlamıştır. Sisteme yönelik bu sorgulama Türkiye’nin yeni ve çağdaş bir anayasaya kavuşmasıyla sonuçlanabilir. Halkın katılımı ve katkısıyla gerçekleşecek bir anayasa değişikliği yoluyla demokrasiyi yeniden inşa sürecinde, ülkedeki birikimin, mevcut imkânların, güçlerimizin, eksiklerimizin ve karşılaşacağımız güçlüklerin iyi bilinmesi ve doğru değerlendirilmesi gerekir.

Bu kitap, bir ölçüde bu tarihi görevi yerine getirme çabasıdır. Toplumun, ilgili tüm kurum ve kuruluşların katılımıyla demokrasimizin eksiklerini gidermeye ve ülkede demokrasinin pekişmesine katkıda bulunma gayretidir.

Bu kitap, Türkiye’de demokrasinin nasıl geliştiğini özetliyor olsa da bir siyasi tarih kitabı değildir. Bu kitap, çağdaş demokrasinin gereklerini bilimsel olarak açıklıyor ve vurguluyor olsa da akademik bir ders kitabı olarak da değerlendirilemez. Bu kitap, bilimsel yaklaşımla Türk siyasal yaşamının incelenmesidir. O nedenle önce “Türkiye’de evrensel kurallara uygun olarak işleyen bir demokrasi var mı?” sorusuna yanıtı bizzat sizlerin vermesi için, pek çoğunu bildiğiniz olguları bilimsel bir çerçevede size sunmaktadır.

Türkiye’ye demokrasinin toplumsal, siyasal ve sınıfsal bir mücadele ile değil, tepeden inme geldiği hep söylenir. Bu, pek yanlış bir değerlendirme de değildir. Ancak, 1945’te Türkiye’nin ülke yöneticilerinin tercihi ile çok

partili hayata geçmesinden bu yana yaşananlar, yurttaşların, sivil toplum kuruluşlarının, bazı siyasal partilerin, ülkeyi yöneten kimi siyaset ve devlet adamlarının, demokrasiyi yaşatmak için ciddi çaba harcadıklarını, bedeller ödediklerini ve ödemeye de devam ettiklerini göstermektedir.

İnsanlar, içinde yer aldıkları toplumun parçası olarak toplumsal olayları ve etkilerini, bulundukları konumları nedeniyle farklı deneyimlerle yaşamakta ve dolayısıyla da olayları farklı biçimde algılamakta, değerlendirmekte ve yorumlamaktadırlar. O nedenle, kitapta aynı olayın tanığı olan kişilerin birbirinden farklı değerlendirmelerine özellikle yer verilmiştir. Farklı görüşleri yansıtmaya çabasına rağmen, kitabın yazarı olarak ben de olaylara kendi deneyimlerimin ışığında bakmak durumundayım. Dolayısıyla bu kitabın, çok partili yaşama geçildikten sonra doğmuş; Cumhuriyet kadını bir annenin hoşgörüsüyle görece demokratik bir ortamda yetişmiş; lisede münazaralara, üniversitede forumlara katılmış; şiddeti önermeyen farklı düşüncelerin de ifade edilmesini savunmuş; darbelerden ve siyasi baskılardan zarar görse de yılmamış ve yaşanan tüm sorunlara karşın demokrasiye olan inancını yitirmemiş biri tarafından kaleme alındığını belirtmekte yarar görüyorum.

Ayrıca demokrasinin bir toplumda yerleşip kökleşmesi için, evde, ailede, okulda, işyerinde sivil toplum kuruluşlarında ve özellikle de siyasal partilerde var olması gerektiği inancındayım. Bu inanç doğrultusunda demokrasi ile ilgili konuları birçok yazı, makale ve kitapta ele aldım. Bu kitapta, Türkiye’de demokrasinin gelişmesini, pekişmesini isteyen herkesin, yurttaşlardan, siyasal iktidarlardan, partilerden, sivil toplum kuruluşlarından ve medyadan beklentilerini yansıtmaya çalıştım.

Bu kitapta ele alınan başlıkların her biri tek başına ayrı bir kitabın konusu olabilir. Türkiye gibi, ciddi demokrasi sorunları bulunan bir ülkede her başlık detaylandırılarak yüzlerce sayfalık kitaplara dönüştürülebilir. Bu yüzden demokrasimizin önemli bir konusu olan Kürt sorununa bu çalışmada ayrıntılı olarak yer vermedim, ancak kitabın sonuç bölümünde Kürt sorunundan ne anladığımı belirtiyor ve sorunun demokrasi içinde çözülebileceğine inanıyorum.

Siyasal sistemimizi demokratikleştirmek ve ülkemizi kıvanç duyacağımız bir konuma getirmek için yapılacak çok iş var. Bu kitap bunları özetlemeye çalışsa da her çalışma gibi, eksiklikleri bulunabilir. Taslağı okuyarak benim için çok değerli katkılar sunan kardeşim Prof. Dr. Zehra F. Kabasakal-Arat'a, eşim Prof. Dr. Hayat Kabasakal'a, basım aşamasında beni yreklendiren dostlarıma, arkadaşlarıma, öğrencilerime ve özellikle de değerli desteği için Sayın Altan ymen'e teşekkür borçluyum. Kitabın basımı aşamasında önerileriyle gelişmesine katkıda bulunan Dr. Alev Coşkun'a ve Cumhuriyet çalışanlarına da teşekkür borcum var. Ancak, kitabın karşılaşabileceğiniz tüm eksiklerinden yazarı olarak ben sorumluyum. Kitap eğer okurların demokrasiye inancını pekiştirebilir ve Cumhuriyetin kurucularının hedeflediği ağdaş demokrasinin ülkemizde yerleşmesine, kökleşmesine ve demokrasinin gelişmesi yolunda çabaların artmasına küçük de olsa bir katkı sağlayabilirse hedefine ulaşmış olacaktır. 1970'li yılların ikinci yarısında Raşan Ecevit ve Altan ymen ile birlikte tanınmış, nitelikli ve çok gl bir yazar kadrosu ile bir gazete çıkarmıştık, gazetenin adı Umut'tu. Geleceğe yönelik umudumuz sürüyor.

Giriş

İnsanlar toplu olarak yaşamaya başladıklarında daha iyi yönetim arayışı içinde de olmuşlardır. Demokrasi, insanlığın yüzyıllar boyunca bulabildiği en iyi yönetim biçimidir ve çağdaş uygarlığın vazgeçilemeyen değerlerinden biri sayılmaktadır. Günümüzde demokrasiyle ilgisi olmayan diktatörlükler bile kendilerini bir şekilde “demokratik” olarak adlandırmaya ve meşruluklarını bu yolla sağlamaya çalışmaktadırlar. Demokrasi, tüm popülerliğine ve etkinliğine rağmen, teknolojik ve toplumsal dönüşümlerin yarattığı değişikliklerin tehdidi altındadır. Dahası, dayandığı ilke, kural ve değerleri kullanarak onu ortadan kaldırmaya çalışanlara karşı kendisini korumada ve savunmada yeterince güçlü değildir.

Demokrasinin ne olduğu, ne olması gerektiğinden ayrılamaz. Demokrasi sadece seçimle iktidarın belirlendiği bir yönetim biçimi değildir; adil seçimler yanında, başka evrensel değerler ve kurallar da içerir. Düzenli aralıklarla yapılan çok partili seçimler, günümüz siyaset bilimi literatüründe *electoral democracy* olarak adlandırılan ve dilimize “sandıksal demokrasi” şeklinde çevrilen demokrasinin gereklerinden sadece birini ifade etmektedir. Demokrasi ideallere ve değerlere bağlıdır. Bu idealler ve değerler toplumca benimsenip ona güç kazandırdıkları sürece demokrasi yaşar. O nedenle, “varlığını ideallerine borçlu olan tek rejim demokrasidir denebilir” (Sartori, 1993: 8-9).

Dünya, 21. yüzyıla girerken gelişen teknolojinin de etkisiyle çok hızlı bir değişim yaşadı. Teknolojik gelişmenin ve küreselleşmenin yol açtığı bu değişimin etkisi, ekonomik, toplumsal, siyasal ve kültürel tüm alanlarda görüldüğü gibi, yönetim sistemlerine de yansımıştır. Teknolojik gelişmeler,

dünyanın sanayi toplumundan bilgi toplumuna geçişini hızlandırmıştır. Küreselleşme, teknolojik gelişmeyle birlikte ekonomide kimi mesleklerin kaybolmasına neden olurken, yeni iş ve üretim biçimlerinin ortaya çıkmasını sağlamış, siyasal alanda da demokrasileri etkileyen olumlu olumsuz birçok değişmeye neden olmuştur. Küreselleşme sürecinde, özellikle 1970'lerden sonra neoliberal ekonomi politikalarının öne çıkmasıyla, mavi yakalı işçilerin üretimdeki rolleri ve sayıları azalmaya başlamıştır. Bu durum, sendikal hareketlerin güç kaybına ve hem ülke içinde hem de ülkeler arasında gelir dağılımının daha da bozulmasına neden olmuştur. Teknoloji devriminin haberleşmede yarattığı olağanüstü hızlanma maddesel dünya kadar düşünce dünyamızı da etkilemiştir. Devletlerin ve üretici kesimleri örgütleyen sendikaların zayıflaması, din, ırk, etnisite gibi farklılıkları temel alan ve pekiştiren kimlik politikaların öne çıkmasını sağlamıştır. Kimlik politikalarının öne çıkması ise özellikle çok etnikli toplumlarda kırılma ve çatışmalara yol açmıştır.

Demokrasi deneyimine 1940'larda başlayan ve demokratikleşmeyi iniş çıkışlarla sürdüren Türkiye de, 21. yüzyıla girerken siyasal yapısında ve siyasal kültüründe önemli değişimler yaşamıştır. Siyasal yapı, hem iç dinamiklerin ve askeri darbelerin, hem de dışarıdan Avrupa Birliği (AB) başta olmak üzere uluslarüstü kurumların etkisiyle şekillenmiştir. Türkiye'nin bu süreçte demokratikleşmeyle ilgili birçok sorunları olmuştur. Günümüze kadar gelen siyasal sorunlar, özellikle 2010 sonrası yeni yapısal sorunların eklenmesiyle, artık Türkiye'de demokrasinin toplumsal gelişmenin ve ilerlemenin önünü tıkar hale gelmiş bulunmaktadır.

Bu kitabın amacı, Cumhuriyetin kurucularının hedeflediği çağdaş demokrasinin ülkemizde yerleşmesine ve kökleşmesine katkıda bulunmak, bu doğrultuda Türkiye'de demokrasinin eksikliklerini ortaya koyarak, toplumun, ilgili tüm kurum ve kuruluşların katkısıyla bu eksikleri gidermeye çalışmak ve ülkede demokrasinin pekişmesine katkı sağlamaktır.

Kitap dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde demokrasinin evrensel kabul gören tanımları ve demokrasinin bir ülkede yerleşmesi ve

pekişmesi için gerekli koşulların neler olduğu ele alınmaktadır. Bu çerçe-
ve, “Türkiye’de evrensel kurallara uygun olarak işleyen bir demokrasi var
mı?” sorusuna hep birlikte yanıt arama ve eksiklerimizi görme imkânını
sunacaktır.

Kitabın ikinci bölümü, Türkiye’de demokrasinin tarihsel süreç içinde
gelişmesini özetlerken, özellikle çok partili yaşama geçiş ve demokrasiyi
yaşatmak için gösterilen çabaya dikkat çekmektedir.

Kitabın üçüncü ve dördüncü bölümünde, bir ülkede demokrasinin varlığını
tespit için çağdaş ölçütlerin neler olduğu, evrensel olarak demokrasinin
dokusunu oluşturan kurumlar, kurallar, koşullar ele alınmakta ve bunların
Türkiye’de ne ölçüde bulunduğu sorgulanmaktadır. Bu bölümlerde ayrıca,
demokrasinin gelişmesini, pekişmesini engelleyen veya geciktiren etmenler
de incelenmekte ve ülkemizde demokrasinin korunup sürdürülmesi için
anayasada, siyasal ve toplumsal yaşamda, yargıda, hukuk, eğitim ve kültür
alanında yapılması gerekenler vurgulanmaktadır.

1. Bölüm

DEMOKRASİ VE TANIMI

Demokrasi, günlük yaşamda, siyasal ve akademik tartışmalarda çok kullanılan bir terim olmakla birlikte, demokrasinin tanımı konusunda görüş birliği yoktur. Sosyal bilimcilerin sunduğu farklı tanımları değerlendiren Robert Dahl'a göre, "Demokrasinin tanımı konusundaki karışıklığın önemli bir nedeni, demokrasinin binyıllar boyunca gelişmiş ve değişik kaynaklardan beslenmiş olmasıdır" (1993: 2).

Demokrasi sözcüğünün başına bazı kelimeler eklenerek, sosyal demokrasi, endüstriyel demokrasi, iktisadi demokrasi, makro ve mikro demokrasi kavramları üretilmiştir. Ayrıca, demokrasi uygulanma şekline bakılarak, "doğrudan", "temsili" veya "katılımcı" demokrasi olarak da farklılaştırılmaktadır. Ancak "demokrasi" denince, bundan çoğunlukla siyasal demokrasi anlaşılır. Demokrasinin köküne dayalı etimolojik anlamı çok yalındır: Eski Yunancada halkın yönetimi veya halk iktidarı anlamında kullanılan demokrasi, Abraham Lincoln'ın deyişiyle, "halkın, halk tarafından ve halk için" yönetimidir. Demokrasinin ilk kullanımı, eski Yunanda her ikisi de günümüzdeki demokrasi anlayışından çok farklı düşüncelere sahip Eflatun (Platon) ile Aristoteles arasındaki tartışmada karşımıza çıkmaktadır. Eflatun demokrasiye, "fakirin ve cahilin, eğitilmiş ve bilgiliyi yönetmesine izin verdiğinden ötürü" karşı çıkmakta (Crick, 2012: 21) ve bilgelerin, seçkinlerin yönetimini savunmaktadır. Günümüz demokrasi anlayışından çok uzak bu tartışmalar bile demokratik teorinin gelişmesine katkı sağlamıştır. Özetle, demokratik teorinin tek bir yazarı yoktur, demokrasi teorisi Eflatun ve Aristo'dan başlayıp günümüze kadar uzanan katkılarla zenginleşmiş ve gelişmiştir.

Demokrasi sözcüğünün kökeni "*demos*"dan gelmektedir. *Demos* M.Ö. 5. yüzyılda halk meclisinde toplanan Atinalılar için "topluluk" anlamında

kullanılmıştır. Demos sözcüğü Latinceye “*populus*” olarak çevrilmiştir. Hem Yunanca *demos*, hem de Latince *populus* kavramları, kendi başlarına karar vermeye yetkin bireylerin tek tek toplamı biçiminde değil, tümü olarak düşünülmüştür. Demokrasi, sözcüğün kökenini oluşturan halk ve iktidar kavramlarıyla, yani *demos* ile *kratos* arasındaki ilişkiye dayalı olarak da açıklanmaktadır (Sartori, 1993: 23, 30). Demokrasiyi kolektif karar alma süreci üzerinde halk denetimi ve bu denetimin sağlanmasında hak eşitliği ilkesine dayandırarak açıklayanlar da vardır (Beetham ve Boyle, 2005:1). Onlara göre, demokrasi, “insanların hükümet üzerinde etki ve denetim sağlamaları için gerekli koşulları güvence altına alma sistemidir” (Beetham ve Boyle, 2005: 14). Schumpeter’in eleştirdiği “klasik demokrasi teorisinde” ise demokratik yöntem, halkın kendi iradesini gerçekleştir-mek üzere temsilcilerini seçerek, sonuçlar üzerinde son sözü söyleyerek toplumun “ortak iyiliğini” sağlayacak siyasal kararlara varması için gerekli örgütlenme tekniği olarak tanımlamaktadır (1971: 168). Schumpeter, kapitalizm, sosyalizm ve demokrasiyi karşılaştırmalı olarak incelediği kitabında demokrasiyi “halkın iradesi” ve “ortak iyilik” anlamında tanımlayan görüşün sakatlıklarını ortaya koymuştur. Ona göre, demokratik yöntem, siyasal kararlara varılması için kurumsal bir düzenlemedir; burada bireyler ve partiler karar verme imkânını sağlayan iktidarı elde etmek için halkın oyunu almaya yönelik yarışmacı bir mücadeleye girerler (1971: 168-211).

Demokrasiyi, “temsili hükümet” olarak tarif eden John Strachey, bununla neyi kastettiğini ise şöyle açıklamaktadır: “bir ülkenin yetişkin vatandaşlarının özgürce yönetilen seçimlerde değişik hükümetlerden birini seçebilmeleri; seçtikleri hükümeti başka bir seçimle görevden uzaklaştırabilmeleri ve kendileri seçmiş olsalar bile hükümetin eylemlerini bir noktaya kadar kontrol edebilmeleridir” (1979: 29-30). Demokrasilerde seçimler, ülkenin nasıl yönetileceğini, ülkeyi kimin yöneteceğini belirlerler (Sartori, 1993:120).

Demokrasi, düşünceleri ve ülke sorunlarına önerdikleri çözümler henüz toplumda yeteri kadar destek bulamadığı için azınlıkta kalanların,

çoğunluk haline gelebilme hak ve olanaklarının bulunduğu bir yönetimdir de. Bir başka deyişle, demokrasi, ülke sorunlarına yönelik çözüm önerileri mevcut yönetimden farklı olanların bu düşüncelerini açıklama ve yayma haklarının bulunduğu çoğunluk yönetimidir (Kongar, 1983: 13); çoğunluğun azınlığın haklarını da gözeterek yönetimidir.

Modern devletin türdeş olmayan, bölünmüş ve farklılaşmış sosyal yapısı, yeni demokrasi modelleri de ortaya çıkarmıştır. Bu noktada “çoğulcu” ve “çoğunlukçu” demokrasi kavramlarına da değinmek gerekir (Uygun, 2011: 208-233). “Çoğunlukçu” demokrasiyi savunanlar, demokrasiyi, “halkın çoğunluk tarafından yönetimi” diye tanımlamaktadırlar. Çoğunlukçu demokrasi ülkeyi çoğunluğun yönetmesini ve azınlığın çoğunluğun iradesine tabi olmasını öngördüğü için “halk iradesi” konusunda kısıtlı bir yaklaşım sergiler. Temsilcilerin çoğunluğu tarafından verilen kararların sanki seçmenlerin çoğunluğu tarafından doğrudan doğruya verilmiş gibi meşru olduğunu ileri sürer (Mayo, 1964: 67). “Çoğulcu” yani “oydaşmacı” demokrasi modeli bu görüşe karşı çıkmaktadır. Nobel ödüllü ekonomist Artur Lewis’e göre demokrasinin temel anlamı, “bir karardan etkilenen herkesin bu kararın alınışına doğrudan veya seçilmiş temsilcileri aracılığıyla katılma fırsatına sahip olmasıdır” (Lijphart, 2006: 41). Yasa yapmakla görevli parlamentolar esas itibarıyla farklı görüşlerin kanunların müzakere sürecine yansımaları sağlamaya çalışırlar. O yüzden, yasama organında farklı görüşlerin bulunması yararlı ve hatta gereklidir. Müzakere sürecine toplumdaki dengeyi yansıtabilmek her alanda çoğulculuk yaratan düşünce tarzına dayanır. Yasamanın iki meclisli sistemle kendi içinde dengelenmesi de bunu sağlamaya yöneliktir (Schmitt, 2017: 63). Çoğunlukçu modelde iktidar, gerçekte çoğunluk olmasa bile en çok oyu alanın elinde toplanır. Buna karşın oydaşmacı model bir dizi yol ve yöntemle, iktidarı, paylaşmayı dener ve sınırlandırmaya çalışır. Robert A. Dahl’ın “poliarşi” adını verdiği kendi “gerçekçi demokrasi” tanımında önem verdiği iki boyut, özgür ve adil bir yarışmanın olduğu seçimlerle oluşan muhalefet ve her yetişkin yurttaşın oy verme veya aday olma yoluyla siyasete katılabilmesidir. Ancak bu iki boyut yurttaş hakları olarak özetlenecek

üçüncü boyut olmadan anlam taşımaz. Dahl, kendisinin gerçek demokrasi veya “poliarşi” tanımının olmazsa olmaz gereklerini bir liste halinde ortaya koymuştur (1973: 2-3 ve 1993: 281). Ana başlıklarıyla bunlar:

- 1) Örgütlenme ve bir örgüte katılma özgürlüğü
- 2) İfade özgürlüğü
- 3) Oy verme hakkı
- 4) Siyasal liderlerin serbestçe yarışma hakkı
- 5) Alternatif bilgi kaynaklarının varlığı
- 6) Özgür ve adil seçimlerdir.

Demokrasiyi bir süreç ve yapı olarak tanımlayanlar da vardır. Demokrasiyi, “sürece vurgu yaparak” tanımlayanlardan biri Lipset’tir. Lipset demokrasiyi, çoğunluk yönetimini ve azınlık haklarını güvenceye alan bir süreç olarak tanımlamaktadır (1959:71). Demokrasiyi yapısal olarak tanımlayanlar ise siyasal sisteme bakmakta, sistemde bazı kurum, kural ve ilkelerin varlığı halinde onu demokrasi saymaktadır (Arat, 1991: 19-20).

Demokrasiyi ülkelerin tüm sorunlarını kolayca çözecek bir sihirli yönetim biçimi olarak da görmemek gerekir. Demokrasi, tüm sorunların mutlaka çözülebileceği bir rejim değildir; demokrasi sorunların çözümünü sağlamak için “yöneticilerin değiştirilebileceği demektir” (Huntington, 1993: 255). Yani, sorunları mevcut yönetim ile çözemiyor iseniz, başka bir rejim arayışına girmeden yönetimi değiştirir ve sorunları çözmesini ondan beklersiniz.

Demokrasi içinde demokrasiyi yok etme özgürlüğü yoktur. Ancak, çoğulcu demokratik düzenleri tehdit eden gelişmeler ve karşılaşabilecekleri ciddi tehlikeler olabilir. Demokrasinin en önemli zaafı, dayandığı ilke, kural ve değerleri kullanarak demokrasiyi ortadan kaldırmaya yönelik girişimlere karşı kendisini kolayca koruyamamasıdır (Kirshner, 2017). Çağdaş ya da çağcıl demokrasi, düşmanlarına karşı yansız olamaz, onlara özgürlükleri ortadan kaldırma veya kötüye kullanma özgürlüğü tanıyamaz (Sağlam, 2000: 78). Ancak, Bertrand Russell’ın deyişiyle “Demokrasilerde de, çoğunluğun azınlık üzerinde bütünüyle gereksiz, gaddarca bir tiranlık kurması

imkânı vardır” (1982: 224). Siyasal rekabet ve mücadele eğer herhangi bir siyasal veya toplumsal gücün egemenliği ile sonuçlanırsa, orada demokrasi sona ermiş, otoriter bir yönetim başlamış demektir (Sunar, 2010: 18-19). Eğer bir ülkede muhalefet engelleniyorsa, o ülkede çoğunluğun anayasal anlamda “tiranlığı” söz konusudur. Bunu “seçimli despotizm” olarak ifade edenlere göre, seçimle iş başına gelen bir organ, eğer kuvvetler ayrılığı ile dengelenmemiş ise, gücü kendi elinde toplayabilir ve tiranlık sayılabilecek bir iktidar oluşturabilir (Sartori, tarihsiz: 64). Ayrıca, siyasal mücadelede gerilim kontrol edilmez ve kutuplaşma yaratılarak artırılırsa, ülkede karışa ve çatışma başlar ve demokrasi sürdürülemez hale gelir. O nedenle, demokrasiyi yaşatmak için, rekabetin kurumsallaştırılması ve uzlaşmanın gelenek haline getirilmesi gereklidir.

Demokratik rejimler, yönetim yapısını akılcı temeller üzerine oturtmaya çalışır (Duverger, 1986: 16). Demokrasinin başarısı için ilk şart ona inanan, gereklerini bilen, yeterli bilgi ve donanımına sahip insanların yönetimde yer almasıdır. Demokrasilerde halkın daima istediği veya hak ettiği nitelikte bir hükümete sahip olduğu söylenemez. Halktan aldığı yetkiyi istismar eden, kötüye kullanan yönetimler de işbaşına gelebilir, demokrasi diktatörlüğe dönüşebilir. Bu yüzden, demokrasilerde iktidarın yetkilerini sınırlayacak denge ve denetim mekanizmalarına ihtiyaç vardır (Kapani, 2005: 74; Schumpeter, 1971: 243-256). Anayasalarda veya ilgili yasalarda kuvvetler ayrımını sistemleştirecek; yasama, yürütme ve yargı organları arasında denge ve denetimi sağlayacak düzenlemeler bu gereği karşılamaya yöneliktir.

Çağdaş demokrasi, evrensel nitelikleri ve dayanakları bulunan bir yönetim biçimidir. Demokrasinin gelişmesi gibi demokratik rejimlerin dünyada yaygınlaşması ve yayılması da zaman almış ve evreler halinde olmuştur. Bazı akademisyenler bu evreleri inceleyerek, demokratik olmayan rejimlerden demokratik yönetimlere geçişin dalgalar halinde olduğunu ortaya koymuş ve farklı dönemlerde demokrasiye geçen ülkeleri gruplamışlardır. Bu dalgaların ilki 1800'lerden başlayıp 1930'lara kadar

sürmüştür. İkinci dalga 1945 ile 1960 arasında demokratikleşen ülkeleri kapsamaktadır. Son dalgada ise 1970'lerden bu yana demokrasiye geçen ülkeler yer almaktadır (Huntington, 1993: 10-22; Lijphart, 2006; 62-68). Günümüzde yeni demokrasileri dördüncü dalga demokrasileri olarak adlandırma eğilimi de vardır. Ancak ülkelerin demokratikleşmesi doğrusal bir gelişim göstermemekte, demokratik sistemler zaman zaman otoriter sistemlere dönüş yapabilmektedir.

Bugün dünyada 193'ü Birleşmiş Milletler üyesi olan 195 egemen ülke bulunmaktadır.¹ Dünya nüfusunun yaklaşık yüzde 40'ı demokrasiyle yönetilen ülkelerde yaşamaktadır. Bazı akademisyenlerin Özgürlük Evi olarak adlandırdıkları demokrasiyle ilgili çalışmalar yürüten ve uluslararası karşılaştırmalar yapan *Freedom House* dünya özgürlük indeksine göre, 1988 ile 2005 arasında özgür olmayan ülkelerin oranı yüzde 37'den 23'e inmiştir. Diğer yandan özgür ülkelerin sayısında ve oranında (yüzde 36'dan 46'ya) artış vardır. Ancak bu ilerleme süreklilik kazanmamıştır. 2005 ile 2018 arasında özgür olmayan ülkelerin oranı yüzde 26'ya çıkmış, özgür ülkelerin oranı ise iki puan düşüşle yüzde 44'e gerilemiştir. Bu gerilemede liderlerin ve yönetimlerin payı büyüktür.

Yönetimlerin yurttaşlık haklarını ve siyasal hakları kısıtlamaya yönelik girişimleri de demokrasiye zarar vermektedir. Örneğin, otoriter liderlerin ülkelerinde devlet radyo ve televizyonlarını kontrolleri altına almaları, gazetecilere yönelik müdahaleleri, bu ülkelerde basında kutuplaşmanın artmasına neden olmaktadır. Bu ülkelerde son yıllarda seçim sonuçlarına yönelik manipülasyonların yaygınlaştığı ve giderek arttığı, yürütmenin görev süresiyle ilgili kuralların da değiştirildiği görülmektedir. *Freedom House* verileri, dünyanın 34 ülkesinde liderlerin, çeşitli düzenlemelerle görev sürelerini değiştirmeye çalıştıklarını göstermiştir. Yurttaşların ifade özgürlüğü de ciddi tehdit altındadır. Dünya Özgürlük Endeksine göre ifade özgürlüğü son 13 yıldır sürekli azalmaktadır. En sert düşüş 2012'de yaşanmıştır. 2019'da dünyanın birçok bölgesinde basın özgürlüğüyle ilgili

1 <https://www.worldometers.info/geography/how-many-countries-are-there-in-the-world/> (Erişim.24.6.2019) <https://www.un.org/en/sections/about-un/overview/index.html> (Erişim.19.8.2019)

rakamlarda ciddi düşüşler vardır. Bu düşüşü gösteren ülkeler arasında Türkiye de bulunmaktadır.

Freedom House 2019 küresel raporuna göre, Türkiye’de sadece 2017 yılında “cumhurbaşkanına hakaret” suçlamasıyla 20 binin üzerinde soruşturma ve 6000’den fazla dava açılmıştır. Raporda, 2018 Haziranındaki Cumhurbaşkanlığı ve milletvekili seçimlerinin, olağanüstü hal altında, önemli siyasal liderler tutuklu iken, örgütlenme, toplanma ve ifade özgürlüklerine aşırı engellemelerin olduğu bir ortamda ve elverişsiz koşullarda yapıldığı vurgulanmaktadır. Rapor, seçimlerin ardından olağanüstü hal kaldırıldıktan sonra bile, yürütmenin devlet kurumlarında tasfiyeye devam ettiğine, gazetecileri, sivil toplum kuruluşları üyelerini ve akademisyenleri tutuklamayı sürdürdüğüne dikkat çekmektedir. Freedom House 2019 Raporu, Türkiye dışında, Macaristan ve Venezüella gibi dünyanın başka yerlerinde de, genellikle sakin bir başlangıçtan sonra, demokratik kurumların anti demokratik liderliğin sürekli baskısı altında yok edildiğini, ilk darbenin ciddi kısıtlamalar getirilerek özellikle özgürlüklere vurulduğunu belirtmektedir.² O nedenle, çoğulcu demokratik düzene sahip ülkelerin, demokrasiyi hangi koşullarda yürütebildikleri, üzerinde önemle durulması gereken bir konudur.

Demokrasinin Dokusu, Dayanakları ve Gerekleri

Sosyal bilimciler Batı ülkelerinin deneyimleri ışığında çoğulcu demokrasilerin ekonomik, toplumsal, siyasal ve kültürel dayanakları ile kurumsal gerekleri olduğunu belirtmektedirler. Demokrasinin bir ülkede kurulması ve işlemesi, o ülkede uygun toplumsal yapı ve koşulların varlığıyla mümkündür. Demokrasinin bir ülkede yaşayabilmesi için birbirini dengeleyip denetleyebilecek ekonomik, toplumsal ve siyasal güçlerin bulunması ve devletin yetkilerinin sınırlandırılması gerekir (Touraine, 2004: 58). 1215’te Magna Carta ile kralın yetkilerinin feodal lordlar / aristokratlar tarafından sınırlandırılması İngiltere’nin monarşiden demokrasiye geçişinde ilk adım

2 <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/freedom-world-2019/democracy-in-retreat> (Erişim.15.2019)

sayılmaktadır. Avrupa'da feodal toplumdaki sanayi toplumuna geçişte yeni sınıfların ortaya çıkışı, yeni bir güç mücadelesini başlatmış ve uzlaşma sürecini de beraberinde getirmiştir.

Batı demokrasilerinde, ekonomik kalkınma ve kişi başı milli gelir düzeyi, piyasa ekonomisinin varlığı, ekonomik gelişmişlik göstergeleri olarak ele alınmaktadır (Dahl, 1973: 62-80; Sunar, 2010: 20-22). Demokrasiyi ekonomik gelişmeye bağlayan ve Batıyı örnek alan ilk tez, Seymour Martin Lipset tarafından dile getirilmiştir (1959). Bu yaklaşım, piyasayı, kıt kaynakların, bireylerin ve devlet dışı ekonomik aktörlerin kararlarıyla alternatif kullanımlara tahsis edildiği sistem olarak tanımlamaktadır. Ancak, her liberal demokratik toplum, piyasa ekonomisine dayandığı halde, piyasa ekonomisinin işlediği her ülke demokrasi ile yönetilmiyor olabilir (Przeworski, 1994: 56-69, Dahl, 1994: 116). Genel olarak, dünyada kişi başına gelir seviyesi yüksek olan ülkelerin aynı zamanda daha demokratik ülkeler olduğu, kişi başına gelirin daha düşük olduğu gelişmemiş ülkelerde ise otoriter yönetimlerin bulunduğu görülmektedir (Linz, 2017: 24).

Dünyadaki ülkeler kişi başına GSYH düzeylerine göre sıralanıp *Freedom House 2017 raporu* özgürlük endeksi kapsamındaki ülkelerle karşılaştırıldığında, fert başına geliri;

- 20.000 ile 120.000 dolar arasındaki ülkelerin yüzde 81,6'sı özgür,
- 10.000 ile 20.000 dolar arasındaki ülkelerin yüzde 57,7'si özgür,
- 1.000 dolar ile 10.000 dolar arasındaki ülkelerin yüzde 34'ü özgür
- 1000 dolar altında olan ülkelerin ise yalnızca yüzde 2,9'unun özgür olduğu görülecektir.³

Lipset ve meslektaşlarının savunduğu modernleşme teorisine göre, ekonomik kalkınma, eğitim seviyesinin yükselmesine, şehirleşmeye, kişiler ve gruplar arasında iletişimin artmasına ciddi katkı sağlamaktadır (1959). Bu gelişme öğeleri ise insanların bakış açısını genişletmekte ve siyasete katılımını arttırmaktadır. Ancak, ekonomik gelişme ile demokrasi arasındaki ilişki sanıldığından daha karmaşıktır. Örneğin, kişi başına düşen gelirin yüksek olduğu ülkelerde, okur-yazarlığın ve eğitim düzeyinin yüksek ol-

3 Bkz.<http://statisticetimes.com/economy/projected-world-gdp-ranking.php> (Erişim.20.4.2019)

ması, gelir dağılımının da daha adil gerçekleşmesi beklenir. Bu durumda orta sınıfın genişlemesi, toplumlarda çelişkilerin azalması ve gerilimlerin düşük seviyede seyretmesi söz konusudur. Dolayısıyla, ekonomik gelişmişlik düzeyinin yüksekliğinin ülkede demokrasiyi de güçlendireceği savı “doğru” görünmektedir. Gerçekten de demokratik ülkelerin çoğu zengin, gelişmiş varlıklı ülkelerin çoğu demokratiktir. Ancak, bazı Arap ülkeleri gibi, petrol zengini ülkeler, kişi başına düşen gelirleri yüksek olmasına karşın demokratik bir yönetime sahip değildirler. Bu örnekler, ekonomik gelişmişliğin her zaman demokrasiye geçişle sonuçlanmadığını göstermektedir. Ayrıca, ülkeler tek tek ele alınarak, uzun bir zaman dilimi içinde ekonomik gelişme ve demokratikleşme göstergeleri arasında ilişki incelendiğinde, bu ilişkinin doğrusal olmadığı da görülmektedir (Arat, 1991: 43-49).

Ekonomideki hızlı iniş ve çıkışların, kırılmaların veya krizlerin demokratikleşme sürecini olumlu yönde etkileyebileceği de iddia edilmektedir. Huntington, 1970 sonrası dünyadaki ekonomik gelişmelerin (örneğin, petrol fiyatındaki artışların yarattığı etkilerin, krizlerin neden olduğu gerilemelerin, hızlı ekonomik büyümelerin), demokratik olmayan rejimlerin demokratikleşmesinde katkı sağladığını ileri sürmektedir (1993: 69). Özetle, ekonomik gelişme demokratik rejimlerin temelini oluştursa da tek başına yeterli değildir. Demokrasinin sürekliliğini sağlamak için başta ekonomik ve toplumsal haklar olmak üzere temel insan hak ve özgürlüklerin varlığı zorunludur (Arat, 1991: 3-5). İkinci dünya savaşından sonra demokrasiye geçen ancak demokrasileri süreklilik gösteremeyen gelişmekte olan ülkeleri inceleyen Arat, bu ülkelerdeki demokrasi çöküşünü, siyasal haklar ve özgürlük ile sosyal ve ekonomik haklar arasında büyüyen uçurum ile açıklamaktadır. Yani, ekonomik hakları karşılanmayan kitleler, demokrasinin içerdiği siyasal hak ve özgürlük kullanarak toplumsal taleplerde bulunmakta, bu talepleri karşılayamayan iktidarlar ise baskı yöntemleri ile talepleri kısıtlayarak demokrasinin çöküşüne neden olmaktadır (Arat, 1991).

Demokrasiye elverişli kültürel ortam, farklılaşmaya açık ve farklılıklara toleranslıdır. Siyaset bilimci Sunar, “Bireyin gelişmesine, toplumsal

grupların bağımsızlaşmasına, toplumsal bütünlük içinde ekonomik, sosyal, siyasal ve dini kurumların birbirlerinden ayrışmasına yatkın olan kültürleri” farklılaşmaya açık kültürler olarak tanımlamaktadır (2010: 24-25). İşbölümünün, çıkarların, siyasal görüş ve gelecek beklentilerinin farklılaştığı çağdaş toplumlarda farklı görüş ve çıkarlara sahip toplumsal gruplar ve sınıflar ortaya çıkar. Bu gruplar, kendi çıkarları doğrultusunda yönetimi etkilemek için çaba harcayacakları gibi, siyasal partiler oluşturarak doğrudan iktidar yarışına da girebilirler. Bünyesinde farklılıklar barındıran çok sesli bir toplumun bütünlüğü, ancak, toplumda hoşgörünün, uzlaşmanın ve diyalogun, karşılıklı denge ve denetimin varlığıyla sağlanabilir. Demokrasi kültürü, düşünce ve ifade özgürlüğünü, siyasal rekabetin kurumsallaşmasını, hoşgörü ve uzlaşmanın gelenek haline getirilmesini gerektirir.

Demokrasinin tanımı gibi dünyadaki uygulamalarında da farklılıklar görülmektedir. İlk uygulamaları eski Yunan şehir devletlerinde sadece özgür yurttaşlar için *doğrudan* olan demokrasi, modern çağın ulusal devletlerinde yerini *temsili* demokrasiye bırakmış, çağımızda *katılımcı* demokrasiye doğru evrilmiştir. Günümüz demokrasilerinde toplumun siyasal katılımını sağlayan ve iktidarı etkileyen kurumlar çoğalmış ve çeşitlenmiştir. Siyasal partilerin dışında iş dünyası, meslek kuruluşları, odalar, sendikalar, dernekler, birlikler, vakıflar toplumsal katılımı sağlayarak siyaseti etkilemeye, yönlendirmeye çalışan örgütlerdir.

Bir toplumda halkın siyasete katılımını sağlayacak kurumlar ve siyasal katılmanın düzeyi ile siyasal istikrar arasında güçlü bir ilişki vardır (Selçuk, 1987: 11). Eğer siyasal kurumsallaşma artan siyasal katılmayı karşılayacak düzeyde değilse, siyasal dinginliği/istikrarı sağlamak güçleşmektedir (Huntington, 1977, 32-58). Bu durum, özellikle gelişmekte olan ülkelerde çoğulcu demokrasinin sürekliliğini ve verimli işlemlerini engellemektedir. Son yıllarda yapılan bazı çalışmalar, kurumsallaşmanın arttığı, gücün tek bir elde yoğunlaşmadığı toplumlarda ekonomik gelişmenin de demokrasinin de sürdürülebilir olduğuna dikkat çekmektedir (Acemoğlu ve Robinson, 2014 ve 2016).

Özetle, bir ülkede demokrasinin yerleşip pekişmesi için, örgütlenme ve bir örgüte katılma özgürlüğü, ifade özgürlüğü, oy verme hakkı, siyasal liderlerin serbestçe yarışma hakkı, sivil toplumun, özgür medyanın, alternatif bilgi kaynaklarının, serbest ve adil seçimlerin varlığı yanında, bazı kurumların, kuralların ve koşulların varlığı gerekmektedir. Ancak bu koşulları yeterli bulmayıp, bir ülkede demokrasinin yerleşip pekişmesi için başka unsurlara da bakılması gerektiğini belirten bilim insanları vardır (Crick, 2012: 131-138; Diamond, 1999; Powell, 1990; Tuncay, 1982). Onların bu düşüncelerinin arkasında bazı kaygılar yatmaktadır. Örnek vermek gerekirse, ülkesinde dine dayalı otoriter bir rejim arzulayan bir yönetimin, düşünce ve ifade özgürlüğünü demokrasiyi ortadan kaldırma amacıyla kullanması söz konusu olabilir. Demokrasiye yönelik bu tehdidi önleyebilmek için ülkede laikliğin varlığı, yasama yürütme yargı erklerinin birbirlerini denetleyecek biçimde anayasa ile düzenlenmiş olması ve yargının bağımsızlığı büyük önem taşımaktadır.

Demokrasinin Pekişmesi

Bir ülkede demokrasinin yerleşip yerleşmediği nasıl anlaşılabilir? Demokrasinin tüm kurum ve kurallarıyla işlediğini saptamak nasıl mümkün olabilir? Bunun göstergeleri, ölçütleri var mıdır? Birçok siyaset bilimci bu konuda çalışmalar yürütmüş, sınıflamalar yapmışlardır (Dahl, 1973: 1-3; Diamond, 1999: 66; LeDuc, Niemi ve Norris, 2014: 2-5; Lijphart, 2006: 15, 56-68, Powell, 1990: 4-10). Şimdi bu çalışmalardan yararlanarak yukarıdaki sorulara yanıt arayacağız.

Bir ülkede demokrasinin yerleştiğini ve pekiştiğini ölçmek için geliştirilen testlerden biri Huntington'a ait iktidarın "iki kez el değiştirme" testidir. Bu teste göre, demokrasiye geçiş döneminde ilk seçimde iktidara gelen parti, bir sonraki seçimi kaybedip kazananlara iktidarı barışçı şekilde devreder, iktidarı devralanlar da daha sonraki seçimi kazananlara iktidarı barış içinde devrederler ise o ülkede demokrasi pekişmiş sayılabilir (1993: 258-260). Yani, demokrasinin pekişmesi için iktidarın iki kez farklı partiler arasında

el değiştirmesi öngörölmektedir. Ancak, “iki devir testi” (*two turnover test*) diye özetlenebilecek bu ölçüt birçok ölkede siyasal değişimi açıklamakta yetersiz kalmaktadır. Örneğin Türkiye’de 1973 ile 1980 arasında Bülent Ecevit ve Süleyman Demirel’in başkanlıklarında kurulan hükümetlerle, iktidar 3 kez el değiştirmesine karşın, 1980’deki askeri darbe, Türkiye’de demokrasinin yeterince pekişmediğini ortaya koymuştur.

Dünyada demokrasinin uygulandığı ölkelerde demokrasinin pekişmesi konusunda karşılaştırmalı çalışmalar yapan Juan J. Linz ve Alfred Stepan, demokrasinin pekişmesini (*consolidation of democracy*) *davranışsal*, *tavırsal* ve *anayasal* olarak ele almaktadırlar (1996: 6). Konuya bu çerçeveden yaklaşıldığında,

a) *Davranışsal* olarak, bir ölkede demokrasi pekişmiş ise, önemli ulusal, ekonomik, sosyal, siyasal veya kurumsal aktörlerin hiçbirisi demokrasi dışı bir rejim arayışında değildir. Demokratik olmayan bir rejim oluşturmak ya da mevcut devletten ayrılmak için silahlı güç ve şiddete veya yabancı müdahalesine yönelmezler. Parasal kaynaklarını bu yolla amaçlarını gerçekteştirmek için harcamazlar.

b) *Tavırsal* olarak, demokrasinin pekiştiği ölkelerde, kamuoyunun çoğunluğu mevcut demokratik rejime gerçekten inanır. Güçlü bir kamuoyu çoğunluğu, demokratik yöntemlerin, süreçlerin ve kurumların ortak toplumsal yaşamın yönetimi açısından en uygun yol olduğuna inanıyorsa; sistem karşıtı seçeneklere destek sınırlıysa o ölkede demokrasi pekişmiş demektir.

c) *Anayasal* olarak, demokrasiyi pekiştirmiş toplumlarda, yürütme ve hükümet dışı güçler (yasama, yargı ve diğerleri) yasa ve kurallara uygun çalışır. Bu ölkelerde hükümet ve hükümet dışındaki tüm güçler, ölkenin her yerinde, sorunların ve çatışmaların, demokrasinin gerektirdiği biçimde kanunlar, kurallar ve kurumlar çerçevesinde çözümünü benimsemiş ve bu doğrultuda hareketi alışkanlık haline getirmişlerdir.

Juan J. Linz ve Alfred Stepan’a göre, pekişmiş demokrasi için, iyi işleyen bir devletin, özgür ve canlı bir sivil toplumun gelişmesine uygun şartların,

oldukça özerk bir siyasal toplumun bulunması; hukukun üstünlüğünün sağlanmış olması; hükümetin yararlanabileceği nitelikli bürokrasinin ve kurumsallaşmış iktisadi toplumun varlığı temel koşullardır (1996: 7).

Türkiye’de demokrasi tarihsel süreç içinde nasıl gelişmiştir? Demokrasinin pekişmesini sağlayan ya da engelleyen unsurlar neler olmuştur? Kitabın sonraki bölümlerinde bu konular incelenmekte ve demokrasinin pekişmesini önleyen engellerin nasıl aşılabileceği üzerinde durulmaktadır.

2. Bölüm

TÜRKİYE'DE DEMOKRASİNİN GELİŞMESİ

Türkiye İkinci Dünya Savaşı sonrası demokrasiye geçen ülkeler arasında yer almakta ve demokratik siyasal yaşamı daha önce benimsemiş ülkelerden sonra, “ikinci dalga” ülkeleri arasında sayılmaktadır. Türkiye’de özgürlükçü, yenilikçi ve ilerici hareketlerin doğuşuna ortam hazırlayan gelişmeler, Osmanlı aydınlarının Batı ile temasının yoğunlaştığı 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarında görülmeye başlamıştır. Ancak, 1908’e kadar, Osmanlı Devletinde günümüzdeki tanımına uygun demokratik bir ortamın varlığından söz etmek mümkün değildir.

Osmanlı Devletinde Siyasal Hareketler

Demokratik rejimlerde halkın temsilcilerinden oluşan, düzenli ve adil seçimlerle yenilenen parlamentolar kadar önemli bir kurum da adayları belirleyen ve ülkede siyasi hayatı örgütleyen siyasal partilerdir. Osmanlı İmparatorluğu toprakları içindeki ilk siyasal örgütlenmeler, Müslüman olmayan grupların bağımsızlık elde etmek amacıyla kurdukları ihtilalci dernekler ve II. Abdülhamit’in baskıcı rejimine karşı oluşan Jön Türk Hareketi ile sınırlıdır. 1876’da ilk Osmanlı Anayasası olan Kanuni Esasi’nin ilanından sonra 1877’te toplanan Osmanlı Meclisi yetkileri kısıtlı, etkinliği sınırlı bir meclistir. Seçim yöntemi de üyeleri de farklı iki ayrı meclisten (Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan) oluşan ilk Osmanlı Meclisi, Sultanın yetkilerini sınırlamaktan ve yürütmenin icraatını denetlemekten uzaktır. Osmanlı Meclisi ancak 1909’da Kanun-i Esaside yapılan değişiklikler sonrası (madde 30 ve 35) hükümeti denetleyebilir ve yasa yapabilir hale gelmiştir (Erdem, 1982: 16-17).

Siyasal tarihimizde 1908-1918 döneminin en güçlü siyasal hareketi, II. Abdülhamit’in baskıcı rejiminde önce gizli bir örgüt olarak kurulmuş olan

İttihat ve Terakki Cemiyetidir. Cemiyet, birçok aşamadan geçerek parti niteliğine kavuşmuştur. Cemiyetin başlangıçtaki gizli dernek niteliği ve örgütlenme biçimi, 1909 sonrası mecliste yer aldıktan sonraki yapısını da belirleyici olmuştur. Parti, hiçbir zaman Batıdaki partilere benzememiş ve doğuşu sırasında yapısını şekillendiren unsurların etkilerini sonuna kadar taşımıştır.⁴ Zaten, Cemiyet bir siyasal parti kimliği kazanıncaya kadar hareketin liderlerinin en önemli sorunu, gizli bir siyasal dernekle düzenli bir meşrutiyet yönetiminin nasıl bağdaştırılacağı olmuştur. İttihat ve Terakkinin ülke siyasal yaşamında etkin olduğu 1913-1918 döneminde, Osmanlı Devleti Almanya yanında Birinci Dünya Savaşına girmiş, savaş kaybedilince Mondros Mütarekesi ile Osmanlı toprakları yabancı kuvvetlerin işgaline uğramıştır. İttihat ve Terakkinin içselleştirdiği otoriter ve disiplinli yapı, 1918 sonrası Türk siyasal yaşamını da etkilemeye devam etmiştir.

Mondros Mütarekesi sonrası İstanbul bir süre daha siyasal yaşamın merkezi olmayı sürdürmüştür. (Coşkun, 2009) Ancak, daha sonra ağırlık giderek Anadolu'ya kaymaya başlamıştır. Mustafa Kemal'in önderliğinde ortaya çıkan Anadolu hareketi, emperyalizme, sömürgeciliğe ve Anadolu topraklarının paylaşılmasına karşı ulusal bir kurtuluş mücadelesidir.⁵ Bu mücadele aynı zamanda ulusal egemenliğin kaynağının ve dayanağının değiştiği bir mücadeledir. İşgale karşı ulusal direniş önce *Reddi İşgal*, *Reddi İlhak* ve *Müdafa-i Hukuk* adlarıyla kurulmuş küçük yerel örgütlenmelerle başlamıştır. Anadolu ve Trakya'da yöresel olarak kurulmuş bu oluşumları birleştirmek, güçleri ortak amacın çevresinde toplayarak yönlendirmek gerekmiştir. Bu amaçla ülkenin pek çok yerinde kongreler yapılmıştır. Kongreler bu örgütleri birleştirmişler, merkezi organlar oluşturarak etkinlik alanlarını genişletmişlerdir (Tanör, 2002 ve 2009: 61-66). Küçük bir hükümet görüntüsü veren bu kuruluşların kendilerine ait seçimle gelmiş yöneticileri ve bazılarının Kuvayı Milliye örneğinde olduğu gibi silahlı gücü de bulunmaktadır.

4 İttihat ve Terakki hakkında ayrıntılı bilgi için Sina Akşin, Tarık Zafer Tunaya ve Feroz Ahmad'ın kitaplarına bakılabilir.

5 Ulusal kurtuluş mücadelesi konusunda ayrıntılı bilgi edinmek için, Nutuk dışında, Sabahattin Selek'in *Anadolu İhtilali*, Sina Akşin'in *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, Halide Edip Adıvar'ın, *Türkün Ateşle İmtihanı* ve Turgut Özakman, *Şu Çılgın Türkler* kitaplarına bakabilirsiniz.

Bu yöresel kongrelerden biri de 23 Temmuz 1919'da Erzurum'da toplanmış ve Doğu Anadolu'daki kuruluşları “Şarki Anadolu Müdafai Hukuk Cemiyeti” adı altında birleştirmiştir. Kongre bir tür geçici bakanlar kurulu sayılabilecek bir Heyet-i Temsiliye seçmiş ve başkanlığına da Mustafa Kemal'i getirmiştir. Daha sonra Mustafa Kemal'in çağrısı ile 4 Eylül 1919 tarihinde toplanan Sivas Kongresinde ise ülkedeki tüm direniş örgütleri Anadolu ve Rumeli Müdafai Hukuk Cemiyeti (ARMHC) adıyla birleştirilerek harekete ulusal boyut ve bütünlük kazandırılmıştır. Bu yeni yapıda egemenliğin kim tarafından ve nasıl kullanılacağına işaret eden ise daha ulusal kurtuluş hareketinin başlangıcında Amasya Genelgesi'nde açık şekilde ifade edilmiştir: “*Ulusun bağımsızlığını yine ulusun azim ve kararı kurtaracaktır*” (Turan, 1991: 175-180). Bu, demokrasi yolunda bir ilk adımdır ve bir anlamda egemenliğin artık halka ait olacağına ilanidir.

İstanbul'un İngilizlerce işgali ve Osmanlı Meclisinin dağıtılması üzerine, Heyet-i Temsiliye Reisi Mustafa Kemal'in çağrısı ile 23 Nisan 1920'de Büyük Millet Meclisi (BMM) Ankara'da toplanmıştır. Büyük Millet Meclisi, büyük ölçüde Anadolu ve Rumeli Müdafai Hukuk Cemiyeti temsilcilerinden oluşmakla birlikte, üyeleri birbirinden çok farklı görüş, düşünce ve inançlara sahiptiler. Her kesimden farklı siyasal eğilimlerden insanların aday olması ve seçilmesi sayesinde Birinci Büyük Millet Meclisinde ülkenin bütün renkleri vardır. Sarıklı hocalar, sosyalistler, kalpaklı inkılapçılar, fesliler, aşiret kıyafetleriyle Kürt Beyleri... (Akyol, 2014: 256). Farklı görüşlerin Meclise taşınmasına, Mecliste her şeyin konuşulmasına ve her tür eleştirinin yapılmasına olanak verilmesi, ulusal güç birliğinin büyük ölçüde sağlanmasına yardımcı olmuştur. Ulusal kurtuluş mücadelesini yürüten bu Meclis, yasama ve yürütme güçlerini kendisinde toplamıştı, bakanları da meclis kendi içinden tek tek seçmekteydi (İnalcık, 2013: 166). Mustafa Kemal anayasa hukuku açısından meclisin konumunu, BMM'nin açılışından bir gün sonra 24 Nisan 1920'de kürsüde yaptığı konuşmada şöyle açıklamaktadır: “*Artık Yüce Meclisinizin üstünde hiçbir kuvvet mev-*

cut değildir!”⁶ Bu meclisin yaptığı en önemli işlerden biri, 20 Ocak 1921’de yayınlanan anayasa düzenlemesidir.⁷ “Egemenliğin kayıtsız şartsız millete ait olduğu” Anayasanın başında temel ilke olarak yer almıştır. Mustafa Kemal’in Ankara’da çıkardığı gazetenin adı da *Hakimiyet-i Milliye*’dir.

Meclis içinde her şeyin açıkça tartışılabilir olmasına rağmen, demokrasinin tüm kurumlarını ve dayanaklarını içermeyen bu yapıyı “demokrasi” olarak adlandırmak elbette mümkün değildir. Meclisin tüm üyelerinin demokrasiye inançlarının tartışmalı olması bir yana, o dönemde halk da demokrasiye yabancıydı, haklarının bilincinde de değildi. Ülkede demokrasinin kurulup gelişeceği bir ortam da mevcut değildi. Örneğin din adamlarının toplum üzerinde çok büyük etkisi vardı. Savaş ortamı devam etmekteydi. Öyle ki, işgalci güçlere karşı mücadele vermek üzere kurulan ordunun, bir yandan da, Şeyhülislam fetvasıyla harekete geçen Hilafet Ordusuna ve iç isyanlara karşı kullanılması zorunlu olmuştur. Sonuçta isyanlar bastırılmış, işgal kuvvetleri ulusal kurtuluş mücadelesiyle yenilgiye uğratılmıştır. 1 Kasım 1922’de egemenliğin halka teslim etme zamanı geldiği düşünülerek, BMM kararı ile Osmanlı saltanatına son verilmiştir.⁸

Siyasal Bağımsızlıktan Ekonomik Bağımsızlığa

Kurtuluş savaşıyla ulusal bağımsızlık kazanılmıştır. Ancak, Mustafa Kemal “siyasi ve askeri zaferlerin, ne kadar büyük olurlarsa olsunlar, ekonomik zaferlerle taçlandırılmazlarsa kazanılacak başarıların sürdürülemeyeceği” inancındadır. O nedenle, Lozan Konferansına ara verildiği sırada, 17 Şubat 1923’te İzmir’de, siyasi bağımsızlık sonrası izlenecek ekonomik politikayı belirlemek üzere bir kongre toplanmıştır. Türkiye İktisat Kongresine toplumun tüm kesimlerinin, çiftçilerin, tüccarların, sanayicilerin, bankacıların, işçilerin ve sanatkarların temsilcilerini katılmıştır.⁹ Mustafa Kemal,

6 BMM Zabıt Ceridesi, Devre I, cilt 1, s.32, 24 Nisan 1336 (1920).

7 Anayasanın ilk tasarısını Mustafa Kemal, 13 Ağustos 1920’de Meclis’e sunmuştur.

8 Saltanatın kaldırılması ve Cumhuriyetin ilanı konusundaki gelişmeler için Nutuk çok değerli bir bilgi kaynağıdır.

9 Kongrenin kapanış oturumunda her meslek grubunun başkanı birer konuşma yapmıştır. Burada da sembolik olarak bir ilk yaşanmış, amele (işçi) grubu adına Rukiye Hanım konuşmuştur. İzmir İktisat Kongresi hakkında ayrıntılı bilgi için, A.Gündüz Ökçün’ün (1971) *Türkiye İktisat Kongresi 1923- İzmir, Haberler-Belgeler-Yorumlar* (İkinci Basılı, Ankara: A.Ü.Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, No.262) adlı kitabı ile Erdiç Tokgöz’ün (2003) 80. Yıldönümünde Türkiye İktisat Kongresi ve Gazi Mustafa Kemal’in Açış Konuşması başlıklı (Türkiye Ekonomi Kurumu Yayını, Ankara: İmaj Yayınevi) çalışmasına bakılabilir.

Kongrede yaptığı açılış konuşmasında gelecekte ülke yönetiminin nasıl şekilleneceği ve kime dayanacağı konusunda önemli bilgiler de vermiştir:

"Efendiler; Türkiye Büyük Millet Meclisi ve Hükümetinin, millettten aldığı direktiflere uygun olan görevi, tam bir bağımsızlık ve milli egemenlik ilkelerine dayanarak milleti zengin, memleketi imar etmekten ibarettir."

"Efendiler; bu ilkenin gereği olarak bütün dünya bilmelidir ki, artık Türkiye halkı; egemenliği hiçbir şahıs ve makama veremez. Egemenlik demek, şeref demek, namus demek, onur demektir. Bir millettten, yapısındaki bu medeni ve insani nitelikleri bırakmasını istemek, o milleti insanlıktan çıkarmak demektir."

"Efendiler, (...) Tam bağımsızlık için şu prensip vardır: Milli egemenlik, ekonomik egemenlik ile pekiştirilmelidir" (Tokgöz, 2003: 28-29).

Mustafa Kemal'in çalışma arkadaşları da ekonomik bağımsızlığın ulusal egemenlik açısından öneminin bilincindedir. Bu örneklerden birine, İsmet İnönü, Cumhuriyetin 50. Yılında, TRT televizyonunda Nazmi Kal'ın sorularını yanıtlarken değinmiştir. İnönü, Lozan Konferansı sona erdiğinde İngiltere Dış İşleri Bakanı ve İngiliz Heyeti Başkanı Lord Curzon'un kendisine söylediği bir sözü hiç hatırandan çıkarmadığını vurgulayarak, bunu şöyle açıklamıştır:

"Lord Curzon ve Amerika murahhası (temsilcisi) ile beraber üçümüz konuşurken Lord Curzon 'Muahhededen (anlaşmadan) memnun ayrılmıyoruz' dedi. 'Harap bir memleket alıyorsunuz. Bu memleketi imar etmeyecek misiniz? Bunu neyle, nasıl yapacaksınız? Para bir bende' ve ABD murahhasını göstererek, 'bir de bunda vardır. Geleceksiniz, diz çökeceksiniz, para isteyeceksiniz, reddettiklerinizin hepsini cebimden çıkarıp size göstereceğim' dedi. Bunu hiçbir zaman unutmam. Cevap verdim: 'Bizim burada istediklerimiz, takip ettiğimiz, müstakil (bağımsız) bir devlet olarak, medeni bir devlet olarak, onun bütün şartlarını sağlamaktır. Bunu temin edelim, sulh (barış) olsun, ondan sonra sizin dediğiniz şartlar hasıl olur (ortaya çıkar) size gelirse, istediğinizi yaparsınız' diye cevap verdim" (Kal, 1993: 72-73 ve 111).

İsmet Paşa, Başbakan olduktan sonra bu konuşmayı hiç unutmamış ve yokluklar içindeki ülkeyi yönetirken, dış borç almadan bütçesini hep denk tutmaya ve her zaman yatırım için bir pay ayırmaya gayret etmiştir.

29 Ekim 1923'te Teşkilatı Esasiye'de değişiklik yapılarak Cumhuriyet ilan edilmiştir. Böylece egemenliği halka dayandıran rejim ile demokrasi yolunda önemli bir adım daha atılmıştır. Ancak, o günün koşullarında dinin toplum üzerindeki etkisi dikkate alınarak, anayasanın 2. maddesine "devletin

dini İslam'dır" ifadesi eklenmiştir. Demokrasinin temel dayanaklarından biri olan laikliğe aykırı bu ifade ancak 1928'de Anayasadan çıkarılacaktır.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu, emperyalist ülkelere karşı verilen savaşıla başarılmıştır. Kurtuluş savaşı, daha sonraki bağımsızlık hareketlerine de örnek olmuştur. Bu mücadelenin ve Türk Devriminin örgütü ise halkın Mustafa Kemal'in önderliğinde oluşturduğu Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'dir (A-RMHC). Cemiyet daha sonra, Mustafa Kemal tarafından 23 Ekim 1923'te Halk Fırkasına dönüştürülmüştür. Halk Fırkası, sonradan Cumhuriyet Halk Fırkası ve Cumhuriyet Halk Partisi isimlerini alarak, 1923-1946 arasında 23 yıl ülkeyi tek parti olarak yönetmiş, günümüze kadar da Türk siyasal hayatında etkili bir güç olarak varlığını sürdürmüştür.

Tek Parti Dönemi

1923'ten 1946'ya kadar Türkiye'de tek parti yönetimi egemen olmuştur. Fransız Siyaset bilimci Maurice Duverger, bir kitabında tek parti rejimlerinin özelliklerini genel olarak tanımladıktan sonra, Türkiye'deki rejimin farklılığını ortaya koymakta ve Türk tek parti yönetimi için olumlu ifadeler kullanmaktadır: "Nüfusun büyük çoğunluğunun cahil, geri kalmış, okumaz-yazmaz olduğu feodal ve tarımcı bir ülkede çok partili ve serbest seçimli batılı sistemin hiçbir anlamı yoktur... Demokrasiyi kurmazdan önce bunun şartlarını yaratmak gerekirdi." Duverger, tek parti yönetimin bu amaçla "halk yığınlarının siyasi eğitimi sağlamaya ülkeyi batılı demokratik usullere alıştırmaya" çalıştığını belirtmektedir (1965: 72). Duverger şöyle devam etmektedir:

"Bugün az gelişmiş ülkelerde demokrasinin gelişinin siyasi eğitimden daha çok iktisadi büyümeye bağlı olduğu kabul edilmektedir. Yığınların yaşama seviyeleri çok düşük kaldıkça, kültürleri ve meseleleri anlama seviyelerini yükseltmek mümkün değildir. Açlık, çıplaklık, soğuk, sefalet ne genel, ne de siyasal bir eğitimin ilerletilmesine imkân vermez... demokratik tartışma, halk buna gerçekten katılmaya yetenekli hale geldikçe gelişebilir. Bu evrim şeması Türkiye'de uygulanmıştır" (1965: 73, 75-76).

Tek parti döneminde, "çağdaşlaşma" amacı altında ekonomik, toplumsal, siyasal ve kültürel alanda birçok adım atılmış ve bir anlamda bir aydınlanma

devrimi gerçekleştirilmiştir. İlk, 3 Mart 1924'te demokratik rejimlerin temel dayanağı olan laikliğin sağlanması yönünde Halifelikle birlikte Şer'iye ve Efkaf Vekâleti kaldırılmıştır. Aynı gün yapılan Tevhidi Tedrisat (eğitimin birliği) düzenlemesiyle dini eğitim sistemi kaldırılmış, tüm eğitim kurumlarının Milli Eğitim Bakanlığı bünyesinde toplanması sağlanmıştır. Böylece yalnız laik eğitim düzenine geçmekle kalınmamış, devletin temel eğitim sağlama görevi köklü biçimde ele alınmıştır (Yenal, 2017: 42). Şey-ül İslamlık ve Şer'i mahkemeler kaldırılmış, tekke ve zaviyeler kapatılmıştır. Tüm bu düzenlemeler demokrasinin altyapısını oluşturan devrim niteliğinde atılımlardır. Bunları giyim kuşamda, takvimde ve yazıda yapılan devrimler izlemiştir. "Çağdaş uygarlığa erişme" hedefiyle yeni yasalar çıkarılmıştır. Çökmüş eskinin yerine ulusun en yüksek uygarlık gereklerine göre ilerlemesini sağlayacak yeni kurumları oluşturmak ve bu kurumları yaşatacak yeni insanı yetiştirmek için batının yıllar önce gerçekleştirdiği aydınlanma hareketi de başlatılmıştır (Gökberk, 2018: 51-64). Medeni Kanunun kabulüyle kadın erkek eşitliği yönünde önemli bir adım atılmıştır.¹⁰ Demokrasinin beşiği sayılan Fransa (1944), Yunanistan (1952) ve İsviçre (1971) gibi ülkelerden yıllarca önce 1934'te Türk kadınına seçme ve seçilme hakkı tanınmıştır. Tek parti döneminde, çok partili yaşama geçiş amacıyla, biri 1924'te Mustafa Kemal'in eski silah arkadaşları tarafından, diğeri bizzat Mustafa Kemal'in girişimiyle iki deneme de yapılmıştır.

Çok Partili Hayata Geçiş Denemeleri

23 Nisan 1920'de toplanan birinci Mecliste Anadolu ve Rumeli Müdafai Hukuk Grubu (A-RMHG) dışında, "II. Grup" adı verilen muhalif bir grup vardır. 1923 Seçimleri sonrasında A-RMHG Halk Fırkasına (HF) dönüşmüştür, ancak Mecliste ve Halk Fırkası içinde sayıları azalmış olsa da muhalifler bulunmaktadır. Bunlar arasında ulusal kurtuluş mücadelesinin kahramanları Kazım Karabekir ve Ali Fuat (Cebesoy) öne çıkmaktadır. İlk Mecliste bazı ordu ve kolordu kumandanları milletvekili de seçildikleri için iki görevi birlikte yürütüyorlardı. 1924 Anayasası ve anayasa doğrultusunda yapılan

10 Yasanın eşitlik yönünden eksikleri için bkz. Zehra Kabasakal Arat, "Kemalizm ve Türk Kadını", 75 Yılda Kadınlar ve Erkekler, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1998: 51-70.

yasal düzenlemelerle ordu ve kolordu kumandanlarının bu görevlerini ilk mecliste olduğu gibi milletvekilliğiyle birlikte yürütemeyecekleri ortaya çıkmıştır. Mustafa Kemal milletvekili seçilmiş olan kumandanlara gönderdiği bir duyuru ile askerlik görevini tercih etmelerini istemiştir. Buna rağmen, Kazım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy ve Refet Bele milletvekilliğini tercih ederek, ordudaki görevlerinden istifa etmişlerdir. Paşalar, bir süre sonra, 17 Kasım 1924'de Rauf Orbay ve Adnan Adıvar ile birlikte Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasını (TpCF) kurmuşlardır (Zürcher, 1992). Bu parti Cumhuriyet yönetiminde kurulmuş ilk muhalefet partisidir. Ancak, yaşam süresi kısa olmuş, Şeyh Sait isyanı sonrası İstiklal Mahkemelerinde görülen bazı davalarda TpCF üyelerinin ayaklanmalarla ilişkilendirilmesi ve irticayı desteklediği gerekçesiyle, Fırka, 3 Haziran 1925'te Hükümet tarafından kapatılmıştır. Böylece çok partili siyasal yaşama geçişin ilk denemesi başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

15-20 Ekim 1927'de toplanan CHF İkinci Büyük Kongresi,¹¹ Türkiye siyasal tarihi açısından önemli gelişmelere tanıklık etmiştir. Mustafa Kemal, 6 gün süren büyük "Nutuk"unu bu kongrede okumuş, 19 Mayıs 1919'dan 1927 Ekimine kadar yaşananları belgelere dayanarak anlatmış ve dönemin genel bir muhasebesini yapmıştır. Kongrede tüzük değişikliği yapılmış ve tüzüğün birinci maddesinde, Partinin *cumhuriyetçilik, halkçılık, milliyetçilik* ilkelerine dayandığı belirtilmiştir. Ülkemizde demokrasinin altyapısıyla ilgili temel düzenlemelerden biri olan *laiklik* ilkesine, adı konulmadan, Tüzüğün 3. Maddesinde "*Fırka, devlet ve millet işlerinde din ile dünyayı bir birinden ayırmayı en önemli esas sayar*" denilerek yer verilmiştir.

Tek parti rejiminin doğası gereği, bu dönemde ülkede hükümetin denetimini sağlayacak başka partiler bulunmadığı gibi, bu görevi üstlenecek etkin sivil toplum kuruluşları da yoktur. Bu durum kimi yerlerde yozlaşma ve yolsuzluklara da neden olmaktadır (Başar, 1981). Gazi Mustafa Kemal, topluma önderlik ederek ülkeyi ileriye taşıması düşüncesiyle CHP'yi kurmuştur ama demokrasinin temel gereklerinden biri olan Meclis içinde

11 CHP Sivas Kongresini ilk kongresi olarak kabul etmiştir.

Hükümetin denetimini sağlamak üzere yeni bir partiye ihtiyaç duyulduğu görülmüştür. Mustafa Kemal, Başvekil İsmet İnönü ile birlikte böyle bir partinin başına geçecek güven duyacakları bir kişinin arayışı içinde olmuştur. Nihayet bu kişi bulunur: Mustafa Kemal'in Sofya'da da birlikte görev yaptığı eski arkadaşı, eski başvekil, 1930'da ise Türkiye Cumhuriyetinin Paris'teki Büyükelçisi Ali Fethi Okyar. Bu kararın ne zaman hayata geçirileceği konusunda, gazeteci ve milletvekili Asım Us, 17 Haziran 1930'da İsmet Paşa'nın kendisine şunları söylediğini yazmaktadır:

"-Gelecek seçimde bir muhalefet partisi de gelecek. Memleketi normal şekilde idare için bu lazım. Bunu biz yapamazsak kimse yapamaz. (...) Nasıl ki garp memleketleri münakaşa ve mücadeleye alışmış ise biz de alışacağız. Ancak şimdilik fırka meselesinden söz etmeyi uygun bulmam. Daha (seçimlere) bir buçuk sene var. Bir sene sonra görüşülebilir. Fethi Bey ile aramızda telakki (görüş, anlayış) farkı vardır. Onun başka bir fırka (parti) başına geçmesini düşündük, fakat bilmiyoruz kabul eder mi?"(Us, 1966: 13-14)

Bu açıklamadan anlaşıldığına göre, Cumhurbaşkanı ve Başbakan, seçimler yaklaşırken Fethi Bey'e bir muhalefet partisi kurdurmayı aralarında kararlaştırmışlardır. Ancak, Mustafa Kemal, bu düşüncesini seçim dönemini beklemeden, Paris Büyükelçisi Fethi Okyar 1930 Temmuz'unda tatilini geçirmek için Türkiye'ye geldiğinde, uygulamaya koymuştur. Fethi Beyin, Yalova'da Gazi'yi ziyareti sırasında İnönü Hükümetine yönelik eleştirileri, bu girişimi kolaylaştırmış ve Mustafa Kemal kendisine "Fethi Bey, bu dediklerinizi yapmak için bir parti kurun" demiştir (Kabasakal, 1991: 118). Böylece, Türk siyasal hayatında bu kez Gazi Mustafa Kemal'in katkı ve desteğiyle yeni bir parti, Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF), kısa adıyla Serbest Fırka (SF) kurulmuştur (Okyar ve Seyitdanlıoğlu, 2010: 65-163).

Serbest Fırka ile ilgili değerlendirmeler, onun yapay bir girişim olduğunda birleşmektedirler (Tunçay,1981:245-247; Ağaoğlu,1969; Aydemir, 1973:398). Ancak Türkiye'de çok partili yaşama geçiş açısından Serbest Fırka denemesi, kuruluş süreci ve kapanışına neden olacak olaylı İzmir mitinginin öyküsü tarihsel önem taşımaktadır. Mustafa Kemal, Yalova'daki görüşmeleri sırasında arkadaşı Fethi Okyar'ı yeni bir parti kurmaya razı etmek için şu çarpıcı konuşmayı yapar:

“Bugünkü manzaramız aşağı yukarı bir diktatör manzarasıdır. Vaki bir meclis vardır. Fakat içeride ve dışarıda bize diktatör nazarıyla bakıyorlar... Halbuki ben Cumhuriyeti şahsi menfaatlerim için yapmadım. Hepimiz faniyiz. Ben öldükten sonra arkamda kalacak müessese bir istibdat müessesesidir. Ben ise millete miras olarak bir istibdat müessesesi bırakmak ve tarihe o suretle geçmek istemiyorum... Mes'ele, memlekette Cumhuriyetin şahısların hayatına bağlı kalmayarak kökleşmesidir” (Okyar, 1980: 392-393).

Mustafa Kemal'in amacı, hükümetin muhalefet partisince denetlendiği demokratik bir Cumhuriyetin oluşmasıdır. Bu amaçla, Serbest Fırkanın kuruluşunu desteklemiş, maddi katkı vermiş, hatta bir kısım milletvekiline yeni partiye geçmeleri konusunda telkinlerde bulunmuş ve çoğu İsmet Paşa Hükümetine muhalif olan 15 kadar milletvekilinin ve kız kardeşi Makbule Hanımın (Atadan) partiye girmelerini de sağlamıştır. Gazi'nin partinin kuruluşu aşamasında üzerinde önemle durduğu husus, demokrasinin en önemli dayanağı olan laikliktir. Mustafa Kemal, yıllardır tanıdığı, Fethi Bey'in (ki ona Okyar soyadını da veren Mustafa Kemal'dir) laiklik konusunda taviz vermeyeceğinden emindir. Fethi Beye, CHF ve SCF arasında tarafsız kalacağına ilişkin güvence vermek için yazdığı mektupta bunu şöyle belirtmektedir: “Memnuniyetle tekrar görüyorum ki, laiklik esasında beraberiz. Zaten benim siyasi hayatta bir taraflı olarak daima aradığım ve arayacağım temel budur” (Okyar, 1980: 437).

Ancak, bir süre sonra devrim karşıtlarının Serbest Fırkayı desteklemeye başlamaları, o güne kadar yapılan reformların geleceği açısından Mustafa Kemal'i kaygılandırmıştır. Gazi, başlangıçta, CHF ve Serbest Fırka için “Bu fırkalar benim iki evladım gibi olacak” derken, SCF'nin olaylı İzmir mitingi¹² sonrası yaşanan gelişmeler nedeniyle, basına yaptığı açıklamada “Ben tarafsız değilim. Ben bir tarafım. Fırkam Cumhuriyet Halk Fırkasıdır” diyecektir (Okyar, 1980: 425-426). Serbest Fırka, kurucusu Fethi Okyar tarafından 17 Kasım 1930'da fesih edilmiştir. Okyar'ın bu kararında, eğer Serbest Fırkayla devam etmek ister ise bir süre sonra arkadaşı Mustafa

12 SCF'nin kapanmasına yol açan olaylı İzmir mitingini SCF kurucularından birinin gözünden izlemek ve değerlendirmek için bkz. Ahmet Ağaoğlu, (1969) *Serbest Fırka Hatıraları*, İstanbul: Baha Matbaası.

Kemal ile karşı karşıya gelebileceği endişesi egemen olmuştur. Sonuçta bu ikinci deneme de başarılı olamamıştır.

Çok partili hayata geçiş arzusunun ülke yöneticilerinin bir fantezisi olmadığı, demokrasinin önemli işlevlerinden biri olan iktidarın denetlenmesi ihtiyacını karşılamaya yönelik olduğu anlaşılmaktadır. Türkiye’de liman işletmesini kurmuş ve bir dönem yönetmiş, SCF sonrası 3 ay Mustafa Kemal’in yanında yurt gezisine katılmış yazar Ahmet Hamdi Başar’ın aşağıdaki açıklaması hem tek parti döneminde ülkenin içinde bulunduğu durumu hem de iktidarın denetlenmesi ihtiyacını açıkça ortaya koymaktadır:

“İstanbul’da liman işçilerinin bir derneği vardır. Bu dernek onları korumak, has-talarına bakmak, muhtaçlarına yardım etmek için kurulmuştur. İşçi ücretlerinden kesilen yüzde beşler buraya verilir. Derneğin başına Halk Fırkası tarafından başkan, yönetim kurulu üyesi ve yazman diye bir takımadamlar konmuştur. Başkan filan ve-kilin tanıdığı bir şeytir. Genel sekreter azledilmiş bir devlet memuru, üyelerden biri falanın akrabası, diğeri falanın kayırmasıdır. Başkan dört yüz lira, üyeler ikişer yüz lira aylık alırlar. İşçilerin bıraktığı yüzde beşler bu maaşlara yetişmediğinden, yardım işini mecburen Liman Şirketi kendi üzerine almış, Dernek sadece bir yeyinti yeri olmuştur... Bu durum yalnız liman işçisi için değil, bütün işçiler için aynıdır (Başar, 1981: 6-8).

CHP’nin Arayışları

Serbest Fırkanın kısa süre içinde halktan gördüğü ilgi, partinin kapanı-şından sonra CHF yöneticilerini, düşünmeye ve Serbest Fırka deneyinden kendilerine bazı dersler çıkarmaya yöneltmiştir (Zürcher, 2015: 406). Mustafa Kemal beraberinde İç İşleri Bakanı Şükrü Kaya ve CHF Genel Sekreteri Saffet Arıkan başta olmak üzere bazı parti yöneticileri, gazeteci ve yazarlarla bir yurt gezisine çıkmış, gezi süresince gidilen yerlerde toplumun çeşitli kesimleriyle ilişki kurmuştur. Gazi, bu gezi sırasında CHF örgütlerini, Türk Ocaklarını ziyaret etmiş, gençleri, işçileri ve iş adamlarını dinlemiş, kapanmış olan SCF’nın eski yöneticileriyle de görüşmüştür. Bu gezinin amacının yeni bir tutum saptamak olduğu, Mustafa Kemal Anka-ra’ya döndükten sonra alınan kararlardan anlaşılmaktadır. Muhtemelen, yeni atılımları yeni bir kadro ile yürütme arzusuyla, önce seçimlerin yenilenmesine karar verilmiştir.

1931’de toplanan CHF III. Büyük Kongresi partide bazı radikal değişiklikler yapmıştır. Recep Peker, bu kongreden önce CHF Genel Sekreterliğine getirilmiş ve görevini 3 Mart 1931’den 15 Haziran 1936’a kadar sürdürmüştür. Devletçi bir anlayışa sahip olan Peker, Avrupa’da totaliter yönetimlerin güç kazanmaya başladığı dönemde konjonktürün de katkısıyla etkili olmuş, Partide demokratikleşme yerine otoriter bir yapının yerleşmesini sağlamıştır.

Mustafa Kemal, o zamana kadar gerçekleştirilen devrimlerin pekiştirilmesi ve toplumun yeni atılımlara hazırlanması doğrultusunda farklı bir kuruma ihtiyaç olduğunu düşünmüş ve bu düşüncesini önce gazetecilere açarak, “Büyük Halkevlerinin kurulacağını” söylemiştir (Kabasakal, 1991: 125-128). Halkevlerinin açılması, CHF yönetim kurullarına görev olarak verilmiştir. Amaç, parti ideolojisini yaymak, toplumun aydınlanmasına katkıda bulunmaktır. Şubat 1932’de büyük illerde 14 Halkevi açılmıştır. Halkevlerinin bütçesi başlangıçta Fırka tarafından karşılanmış, daha sonra da bu katkılar sürdürülmüştür. İllerde sayıları hızla artan Halkevleri, “Halkodaları” adıyla köylere kadar yayılmıştır.

Hükümet, bir yandan dünya ekonomik krizinin ülkeye etkilerini azaltmak, diğer yandan ülkenin kalkınmasını gerçekleştirmek için Birinci Sanayi Planını hazırlamıştır. Bu doğrultuda yeni sanayi kuruluşları oluşturmak üzere Sümerbank, ülkenin enerji yatırımlarına finansman sağlamak ve yeraltı kaynaklarını değerlendirmek üzere Etibank kurulmuştur (Yenal, 2003: 75-93 ve Kuruç, 1987 ve 2018: 367-386).

CHF yönetimi, 1930’lu yılların başında Batı ülkelerindeki siyasal partilerin tüzük ve programlarıyla da ilgilenmiştir. 10-18 Mayıs 1931 tarihleri arasında toplanan CHP Kongresinde gerçekleştirilen önemli tüzük değişikliklerinde bu arayışın izleri görölmektedir. Yeni tüzükte “18 yaşına girmemiş bütün gençlerin, partinin doğal adayı sayılması” gibi demokrasiyle pek bağdaşmayan hükümler de bulunmaktadır. 1935 Kongresinde yapılan bir başka tüzük değişikliği ile Parti-Devlet bütünleşmesinin ilk adımları atılmış, 1936’da ise İçişleri Bakanı Parti Genel Sekreterliğine, valiler il

başkanlıklarına getirilmiştir. Valilerin il başkanlıklarını üstlenmeleri, halkın partiye olan ilgisini azaltmıştır. Bu uygulama CHP'nin il kongrelerinde de tartışılmıştır. Sonuçta, CHP V. Büyük Kurultayı'nda dile getirildiği üzere, hükümetin icraatından yakınan halkın, "kimi kime şikâyet edeceğini" bilemez duruma geldiği ileri sürülmüştür (Kabasakal, 1991: 131-137). Çünkü halkın şikâyetçi olduğu hükümet uygulamalarını anlatarak yardımını isteyeceği parti yöneticisi bizzat bu uygulamaların başında bulunan vali veya kaymakamdır. Parti-Devlet bütünleşmesinin üçüncü adımı, 13 Şubat 1937'de parti ilkelerinin (Altıok) Anayasaya yerleştirilmesi olmuştur.

Demokrasinin dokusu, dayanakları ve gereklerine değinirken ülkenin milli gelir düzeyine ve toplumun eğitim durumuna da vurgu yapılmıştı. Cumhuriyetin kurucuları 1928'de kabul edilen yeni harflerin halka öğretilmesi için Millet Mektepleri açmışlardı. Atatürk'ün başöğretmenliğini yaptığı bu eğitim seferberliğini Milli Eğitim Bakanı Mustafa Necati yürütmüştür. 1936'da Milli Eğitim Bakanı Saffet Arıkan döneminde ise köy eğitmeni yetiştirmek üzere ilk eğitmen kursu açılmıştır. Bir yandan okulların sayısı artırılırken, yeni bir yasal düzenleme ile okulun adı da Köy Enstitüsü'ne dönüştürülmüştür. Köy Enstitüleri uygulaması ülkede eğitimi kırsal kalkınmayla bütünleştirerek yepyeni bir çağır açma girişimiydi. İşin başında da İlköğretim Genel Müdürü İsmail Hakkı Tonguç vardı. Bu süreçte okul ve öğrenci sayısı hızla artmış, köy eğitmenlerinin birer aydınlatma aracı olarak gittikleri köylerde yarattıkları dönüşüm Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da ağalık düzenini ciddi biçimde sarsmıştır. Atatürk'ün ölümünden sonra etkinliğini bir süre daha sürdüren köy enstitüleri, ağalık düzeninde yarattığı sarsıntının bedelini çok partili hayata geçiş süresinde kendisi de darbeler olarak ödeyecektir (Aydoğan, 2006; Coşkun, 2007: 60-169).

Atatürk'ün ölümünden sonra, 1939'da toplanan CHP Beşinci Büyük Kurultayı, 1936'da başlatılan uygulamalara son vermiştir. Böylece, Parti Genel Sekreterliği, İçişleri Bakanlığından, il başkanlıkları ise valiliklerden ayrılmıştır. Başka bir tüzük değişikliğiyle partiye üyelik yaşı 18'den 22'ye çıkarılmış, devlet memurlarının parti üyeliği yasaklanmıştır. Tüzük değişik-

liklerinin en önemlilerinden birisi ise, bir “müstakil grup” oluşturulmasıdır. Müstakil grup 21 kişiden oluşacak ve Genel Başkana bağlı çalışacaktır. Grubun üyeleri hükümette yer alamayacak, görevleri hükümeti denetlemek olacaktır. Yani, Genel Başkan, hükümeti yine kendisine bağlı bir organla denetlemeye çalışacaktır. Müstakil grup uygulaması, Türkiye’nin çok partili yaşama geçtiği 1946 Mayıs’ına kadar sürmüştür.

Türkiye’deki “tek parti yönetimi,” dünyada tek parti uygulamalarının görüldüğü totaliter komünist veya faşist rejimlerdeki uygulamalardan çok farklı olmuştur. Dünyadaki siyasal partileri karşılaştırmalı olarak inceleyen Maurice Duverger, *Siyasi Partiler* kitabında bunu şöyle ifade etmektedir:

“Bazı tek partiler gerek felsefeleri gerek yapıları bakımından totaliter değildir. Bunun en iyi örneğini 1923’ten 1946’ya kadar Türkiye’de tek parti olarak faaliyet göstermiş bulunan Cumhuriyet Halk Partisi sağlamaktadır. Bu partinin başta gelen özelliği demokratik ideolojisindedir... Türk tek parti sistemi, hiçbir zaman bir tek parti doktrinine dayanmamış; tekele resmi bir nitelik vermemiş; onu sınıfsız bir toplumun varlığıyla ya da parlamenter çekişmeleri ve liberal demokrasiyi ortadan kaldırma arzusuyla meşrulaştırmaya çalışmamıştır. Sahip olduğu tekelden dolayı rahatsızlık hatta utanç duymuştur” (Duverger, 1974: 359-360).

Çok Partili Yaşama Geçiş

Yirminci yüzyılın başlarında, dünyanın merkezi Avrupa idi. Avrupa’nın sömürgeci devletleri, kendi aralarındaki rekabetle birlikte, dünya genelinde sömürge imparatorluklarını sürdürüyorlardı. Bu durum İkinci Dünya Savaşı sonrasına kadar devam etti. Savaş sonrası Avrupa ülkelerinin ekonomik ve siyasi güçlerini kaybetmeleri sonucunda, eski sömürge imparatorlukları tasfiye sürecine girdi ve Avrupa dünyanın merkezi olmaktan çıkarak, yerini ABD’ye bıraktı. İkinci Dünya savaşında Sovyetler Birliği Batı Avrupa ve ABD ile işbirliği yaparak Hitler ve Mussolini rejimlerini yıkmakta önemli bir rol oynasa da, savaşın galipleri esas olarak liberal-demokrasi cephesindeki ülkelerdi. Türkiye daha savaş bitmeden liberal demokrasilerin yanında yer almış, İnönü önderliğinde CHP de Türkiye’yi çok partili sisteme taşımıştır.

Daha önce değinildiği gibi, çok partili siyasal hayata geçiş çabaları Atatürk’ün sağlığında başlamıştır. Atatürk döneminde yapılan reformların

ödünsüz takipçisi olan İsmet İnönü, Atatürk'ün kurmayı arzuladığı çok partili demokrasiyi oluşturmaya kararlıdır (Aydemir, 2011: 49-59, 423-438; Heper, 1999). İnönü, bu amaçla, çok partili yaşama geçiş yönünde konuşmalar yapmaya, mesajlar vermeye başlamıştır. Cumhurbaşkanı, 19 Mayıs 1945'te bayram nedeniyle yaptığı konuşmada, bu doğrultudaki ilk mesajını vermiş ve Cumhuriyetle kurulan halk idaresinin her yönde gelişeceğini söylemiştir. İnönü'nün çok partili demokrasi konusundaki düşünceleri Atatürk'ten farklı değildir. İnönü'nün Nihat Erim'e söyledikleri, Mustafa Kemal'in Fethi Okyar'ı parti kurmaya ikna etmek yaptığı konuşma ile karşılaştırılınca aralarında çarpıcı bir benzerlik görülecektir:¹³

"Bizim şimdiki sistemimiz baştaki şahsa dayanmaktadır. Bu türlü yönetimler genellikle pek parlak başlar, hatta bir süre parlak devam eder. Fakat bunun sonu yoktur. Baştaki şahıs sahneden çekildiği zaman nasıl bir sonuçla karşılaşılacağı bilinemez. Tek parti rejimleri normal demokrasi usulleri ile idare şekline geçemedikleri, hiç değilse zorunlu olan geçişi tam zamanında yapamadıkları için yıkılmışlardır. Yıkıntının arasında da birçok güçlüklerle meydana getirilen birçok eserin hepsi boşa gitmiştir. Memleketimizi böyle bir akıbetten korumalıyız. Ciddi ve esaslî denetim ve muhalefet sistemlerine süratle geçmeliyiz."

"Ben ömrümü tek parti rejimi ile geçirebilirim. Ama sonunu düşünüyorum. Benden sonrasını düşünüyorum. Bu sebepten vakit geçirmeksizin işe girişmeliyiz" (Toker, 1990: 58-59).

Dörtlü Takrir/Önerge

İsmet Paşa çok partili hayata geçmeye kararlıdır, ancak uygun koşulları beklemekte ve fırsatları değerlendirmektedir. İlhan Tekeli'ye göre, "İnönü'nün çözmek istediği sorun, çok partili rejime geçerek, egemenliği kullanacak güvenilir partilerin varlığını garanti altına almaktır" (2017: 45). Bu fırsat 1945'te doğmuş, Demokrat Partinin (DP) doğuşuna neden olan gelişmeler Çiftçiye Topraklandırma Kanunu konusundaki tartışmalarla başlamıştır. Bu tartışmalar sırasında, kendisi de büyük toprak sahibi olan Adnan Menderes söz almış, tasarıya karşı çıkarken kürsüye hâkimiyeti ve polemikteki mahareti ile dikkat çekmiştir. Bir süre sonra CHP Milletvekilleri Bayar, Menderes, Köprülü ve Koraltan, CHP Meclis Grubuna "Dörtlü Takrir" diye bilinen "yasalardaki ve parti tüzüğündeki anti-demokratik

13 Metnin genç kuşaklar tarafından daha iyi anlaşılması için bazı kelimeler günümüz Türkçesine uygun olarak değiştirilmiştir.

hükümlerin ayıklanmasını” içeren bir önerge vermişlerdir. Bayar ve arkadaşları bu önerge ile anayasaya hâkim olan demokratik ruhun günün siyasal yaşamına ve kurumlarına yansıtılmasını; bu doğrultuda,

- Meclis denetiminin Anayasanın yalnız şekline değil, ruhuna da uygun olarak gerçekleşmesini sağlayacak önlemlerin aranmasını,
- Yurttaşların siyasal hak ve özgürlüklerinin ilk Teşkilatı Esasiye Kanununun gerektirdiği genişlikte kullanabilmeleri için imkânların sağlanmasını,
- Bütün parti çalışmalarının yukarıdaki esaslara uygun şekilde yeni baştan düzenlenmesini talep etmekteydiler (Burçak, 1979: 241-244).

Önerge CHP Meclis Grubunun 12 Haziran 1945 tarihinde yaptığı toplantıda okunarak reddedilmiştir. Bayar, önergenin reddinin Çankaya’da (İnönü tarafından) kararlaştırıldığı kanısındadır ve bu değerlendirmesinde yanılmamaktadır. Demokrasi tarihimize ışık tutabilmek açısından burada iki önemli sorunun cevabını araştıracağız: Önergenin gerçek amacının ne olduğu ve neden reddedildiği.

Önergenin gerçek amacı neydi? Bu konuda da farklı görüşler ileri sürülmüştür. Kimilerine göre önerge sahipleri Türkiye’nin çok partili yaşama geçmesini istiyorlardı; fakat bunu açıktan söyleyememişler ve Parti içinde yapılacak bir şey varmış gibi davranmışlardı. Görünüşte Dörtlü Takrirle istenen “çok partililik değil, parti içi demokrasiydi” (Kabasakal, 1991:164-166). Bayar, yıllar sonra Milliyet Gazetesi başyazarı Abdi İpekçi’nin “Aslında o zaman yeni bir parti kurma düşünceniz yok muydu?” sorusunu yanıtlarken, “O vakit yoktu. Ben kendi hesabıma söylüyorum, diğer arkadaşlar hesabına söyleyemem. Halk Partisini normal bir parti haline getirmek için mücadele edecektik, Parti içinde” demektedir. (Burçak, 1979: 59). Ancak, Bayar’ın bu sözü, Yassıada Mahkemesi sonrası Kayseri Cezaevinde Samet Ağaoğlu’na anlattıklarıyla çelişmektedir. Ağaoğlu’nun yazdığına göre, Bayar, “Dörtlü Takririn verilmesi fikri Köprülü ve Menderes’e aittir. Onlarla parti konusunu bu önerge nedeniyle görüştük” demiştir. (Ağaoğlu, 1972: 84-85). Önergeyi verenlerden Refik Koraltan, son yıllarda yayınlanan anılarında

“Dörtlü Taktir”in kimlerce hazırlanıp nasıl imza edildiğine ayrıntılı olarak değinirken, o sırada yeni parti kurma fikrinden hiç söz etmemektedir (Koraltan, 2013: 80-93).

Diğer taraftan, CHP yönetiminin hem önerge ve hem de reddine yönelik değerlendirmeleri farklıdır. Dönemin CHP ileri gelenlerinden Bekata, DP kurucularının Batılı anlayış ile bir siyasal parti kurmak için bir araya gelmiş hazırlıklı kimseler olmadığını; önergeyi verdikleri zaman parti kurma niyet ve cesaretlerinin de bulunmadığı ileri sürerek, “Onları teşvik eden ve cesaretlendiren bizzat İnönü ve CHP olmuştur” demektedir (Bakata, 1960: 9-10). Şevket Süreyya Aydemir ise, İnönü’nün kendisine şunları söylediğini aktarmaktadır: “Dörtlü Taktiri verdikleri zaman Grupta ‘Biz reform istiyoruz, parti değil’ demişler. Grupta hücumlar olmuş. Ama ben bunları bilmiyorum... Ben kendilerine emniyet verdim, parti kurmaya teşvik ettim. Partiden çıkarılmaları ve sebepleri benim bilgim dışındadır” (Kabasakal, 1991: 166).

Konu, Türkiye’deki tek parti dönemi koşulları dikkate alınarak değerlendirildiğinde, CHP içinde böylesine önemli bir gelişmenin Parti lideri ve milli şef İsmet İnönü’nün bilgisi dışında karara bağlanması mümkün görünmemektedir. Zaten Metin Toker CHP Genel İdare Kurulunun 11 Haziran 1945 tarihinde Genel Başkan İsmet İnönü başkanlığında toplandığını, toplantı konusunun CHP Grubuna verilmiş taktir olduğunu belirterek bu kararı doğrulamaktadır (Toker, 1990: 68). Toker’in aktardığına göre, toplantıda konunun örtbas edilmesi, önergenin sahiplerine iadesi, parti içinde hizip oluşturulmasına izin verilmemesi gibi birbirinden çok farklı görüş ve öneriler dile getirilmiştir. Oysa İnönü, yıllar önce Atatürk ile beraber düşünüp şartlar uygun olmadığı için bir türlü gerçekleştiremedikleri, Meclis içinde iktidarı denetleyecek bir muhalefet partinin kurulması için yeni bir fırsatın doğduğunu görmüştür. Herkesi dinledikten sonra, önergenin içeriğinin CHP ilke ve tezleriyle bağdaşmayan şeyler olmadığını, önerge sahiplerinin muhalefet yapmak arzusunda olduklarının anlaşıldığını

vurgulayarak kararını şöyle açıklamıştır: “Bunu Parti içinde yapmasınlar. Çıksınlar, karşımıza geçsinler, teşkilatlarını kursunlar ve ayrı bir parti olarak mücadeleye girişsinler” (Toker, 1990: 68-69).

İnönü, Atatürk’ün başvekilliğini yapmış Bayar’ın laiklikten ödün veremeyeceğinden, yapılan devrimleri tehlikeye atmayacağından emindir. Dörtlü Takrir verilmeden çok önce, muhalefet partisini Bayar’ın kurmasını bizzat düşünmüş ve CHP Grubu Başkanvekili Kazım Özalp’ten Bayar’ı bir muhalefet partisi kurmaya teşvik etmesini defalarca istemiştir (Toker, 1990: 69). Dörtlü takririn gündeme gelmesi ile İnönü düşüncesini artık eyleme koyma imkânını bulmuş oluyordu.

Önergeleri reddedilen Menderes ve Köprülü gazetelerde benzer görüşleri yazmaya başlamışlardır. Parti Divanı bunun üzerine toplanarak, her ikisinin de Partiden ihracına oybirliğiyle karar vermiştir. Koraltan Vatan gazetesinde arkadaşlarının partiden tüzüğe aykırı olarak çıkarıldığını yazınca, kendisi de benzer bir disiplin cezasıyla karşılaşmıştır. Bayar ise 28 Eylülde milletvekilliğinden istifa ederek, bir anlamda, yeni bir parti kurmaya hazır olduğunu ortaya koymuştur. İnönü, Partiden çıkan ve çıkarılanlara mesajını, 1 Kasım 1945 Meclis Açış konuşmasında verecek ve onlara açıkça “parti kurmalarını” önerecektir:

“Demokratik karakter Cumhuriyet dönemi boyunca prensip olarak muhafaza olunmuştur. Diktatörlük prensip olarak hiçbir zaman kabul olunmadıktan başka, zararlı ve Türk milletine yakışmaz olarak daima itham edilmiştir. Bizim tek eksiğimiz hükümet partisinin karşısında bir parti bulunmamasıdır. Bu yolda memlekette geçmiş tecrübeler vardır. Hatta iktidarda bulunanlar tarafından teşvik olunarak teşebbüse girişilmiştir. İki defa memlekette çıkan tepkiler karşısında teşebbüsün muvaffak olmaması talihsizliktir. Fakat memleketin ihtiyaçları sevgiyle hürriyet ve demokrasi havasının tabii işlemesi sayesinde başka siyasi partinin de kurulması mümkün olacaktır” (Toker, 1990: 77-79).

DP’nin Kuruluşu

İnönü’nün çok partili demokrasi için yaktığı yeşil ışığın da etkisiyle, Bayar’ın yeni bir parti kuracağına ilişkin haberler 1945 Aralık ayı başında basında yer almıştır. Cumhurbaşkanı İnönü, 3 Aralık’ta CHP’den istifa

eden Bayar'ı 4 Aralık günü yemeğe davet etmiş ve kendisiyle görüşmüştür.

Cumhuriyetin kurucuları, başta Atatürk ve İnönü, benimsemiş oldukları modernleşme çerçevesinde, bilim, eğitim ve hukuk sisteminin dinin etkisinden uzak gelişmesini amaçlamış ve laiklik ilkesine bu nedenle çok önem vermişlerdir. İnönü de çok partili yaşama geçilirken dini inançların siyasal açıdan istismar edilmemesi için konuya titizlikle yaklaşmıştır. Cumhurbaşkanı İnönü'nün, kendisine DP'nin parti programını sunan Celal Bayar'a yönelttiği 3 sorudan biri DP'nin laiklik konusundaki tutumuyla ilgilidir. Bayar arkadaşlarıyla birlikte hazırladıkları programı İnönü'ye sunduğunda, İnönü kendisine sormuştur:

“- Terakkiperverlerde olduğu gibi, 'itikadı diniyeye (dini inançlara) bizi riayetkarız' diye bir madde var mı? Bayar buna,

“- Hayır Paşam. Laikliğin dinsizlik olmadığı var” diye yanıt vermiştir. İnönü, “Zıyanı yok” diyerek kendisinin çok önem verdiği ikinci konuyu dile getirmiş, “Köy Enstitüleriyle, ilkokul seferberliğiyle uğraşacak mısınız?” sorusuna da “Hayır” yanıtını almıştır.

Dış politikada da farklılık olmayacağını öğrenen İnönü onayını vermiştir. Bu görüşmenin ardından Refik Koraltan DP program ve tüzüğünü 7 Ocak 1946'da İçişleri Bakanı Hilmi Uran'a vermiş, Hükümet de başvuruyu bekletmeden aynı gün onaylayınca (Toker, 1990: 83) Demokrat Parti kurulmuştur.¹⁴

Türkiye'nin çok partili hayata geçişinde temel etkenin, uluslararası konjonktür olduğu yaygın olarak söylenir. Oysa bu unsur göz ardı edilmemekle birlikte, temel etken toplumdaki dönüşüm talebi ve ülke yönetiminin demokrasiye geçme konusundaki kararlılığıdır. Ergun Özbudun, bu yöndeki görüşleri, Çağdaş Türk Politikası adlı kitabında İngiliz tarihçi Bernard Lewis ve Türkiye üzerine çalışmalarıyla tanınan Feroz Ahmad'ın değerlendirmelerine yer vererek açıklamaktadır. Türkiye hakkında birçok yayını bulunan Bernard Lewis'e göre, uluslararası faktörler uygun bir ortam yaratmış olsa bile, “Türkiye'nin yöneticilerinin yalnızca yabancı bir ülkeyi

14 Demokrat Parti'nin kuruluşu ve sonraki gelişmeler hakkında ayrıntılı bilgi için; Kemal Karpat'ın *Türk Demokrasi Tarihi* ve Cem Eroğlu'nun *Demokrat Parti* adlı kitaplarına bakılabilir.

memnun etmek için hükümet şeklini değiştirmesi ve iktidarı muhalefete bırakması muhtemel değildi.” Feroz Ahmad da benzer bir değerlendirme yaparak görüşlerini şöyle belirtmektedir: “Amerika’nın temel kaygısı bölgesel ya da iç istikrardır, demokrasi ya da çok partili siyaset değildir” (Özbudun, 2007: 25-26). Yani, ABD çok partili yaşamın getireceği belirsizler içinde bir Türkiye yerine, istikrarlı bir Türkiye’yi ve ülkede bu istikrarı sağlayacak tek parti yönetimini tercih ederdi.

Toplumdaki değişimin de CHP liderliğini bu kararı almaya zorlayacak derecede olmadığı değerlendirilmektedir. Bernard Lewis’e göre “Türk demokrasisi ne miras bırakılmış ne de zorla benimsetilmiştir, Türklerin özgür seçimidir” (2019: 49). Gerçekten de çok partili yaşama geçme kararını, yakın çevresinden kendisine söylenen tüm sakıncalara, yapılan ikazlara, yaşayabileceği güçlüklerle rağmen bizzat İnönü vermiştir. İnönü’nün demokrasiye mutlaka geçilmesi yönündeki kararı kesindir. Bunu da çevresindekilere “Yaptığımız bir tecrübedir. Muvaffak olursak ne ala. Olmazsa vazgeçer, birkaç sene daha eski usulde gideriz. Sonra yeniden tecrübe ederiz” diye ifade etmektedir (Toker, 1990: 93-94). Bu veriler ışığında, İnönü’nün çok partili hayata geçişten sonra demokrasinin yerleşmesinin ve pekişmesinin kolay olmayacağını ve zaman alacağını düşünse de, halkın sağduyusuna güvendiği, demokratik rejimde Cumhuriyet reformlarının korunacağına da inandığı söylenebilir (Heper, 1999: 130).

Başvekilim Adnan Menderes kitabında yazdığına göre, Bayar da, “CHP lideri İnönü’nün Türkiye’de demokrasinin kurulmasını samimiyetle istediğinden” emindir (s.9). Bu kanaatini yıllar sonra evinde kendisini ziyaret eden Metin Toker’e şöyle ifade etmiştir: “İki jandarma eri gönderebilirler ve partiyi kapatabilirlerdi ve memlekette hiçbir şey olmazdı. Fakat ben İsmet İnönü’nün bunu arzulamadığından emindim” (1990: 94).

Tarihçi Kemal Karpat, Türkiye’de, Batı demokrasilerinde olduğu gibi, çok partili gelişmeyi sınıflara dayandırmak fikrinin ilk defa Halk Partisinden geldiğini belirtmektedir (1967:137-148). İnönü, 1 Kasım 1945’te TBMM açış konuşmasında bazı kanunların değişeceğinden de söz etmişti. 10 Mayıs

1946'da toplanan Cumhuriyet Halk Partisi Kurultayı, "sosyal sınıfların ekonomik menfaatlerini gözeten siyasal dernekler kurulabileceğini" kabul etmiştir. Böylece sınıf esasına dayalı olarak siyasal parti kurulmasının da yolu açılmıştır. Türkiye'de siyasal partiler, 1965'e kadar Dernekler Kanununa göre kuruluyor ve yönetiliyorlardı. O nedenle, Kurultayın bu kararı, sınıf esasına dayalı parti kurmanın önündeki engellerin kaldırılması anlamına geliyordu. Bunu takiben, Hükümet özgürlükleri genişletmeye yönelik bir dizi yasal düzenleme yapmaya başlamış önce sınıf esası üzerinden cemiyet kurulmasını yasaklayan Cemiyetler Kanunu değiştirilmiştir.

Demokrat Parti lider kadrosu büyük ölçüde avukat, doktor ve iş insanları gibi serbest meslek mensuplarıyla Menderes'in de aralarında yer aldığı büyük toprak sahiplerinden oluşmaktaydı. 1945'e kadar siyasette etkileri görülmeyen ve kimi politikacılar tarafından da horlanan toplum kesimleri, CHP'den ayrılan kişilerce kurulmuş bile olsa, Turan Güneş'in deyişiyle, kendilerini "şapkahıların değil, kasketlilerin temsilcisi" olarak takdim eden DP'nin etrafında toplanmışlardır (Güneş, 1983: 101). Bu süreçte, din faktörü de önemli rol oynamıştır. Dinin Türk toplumunda oynadığı rolün, çok partili yaşama geçişle birlikte partiler arasında oy rekabeti başlayınca daha da arttığı görülmüştür. CHP yönetimi ve hükümet, bu yüzden izledikleri politikayı ve tutumu gözden geçirme zorunluluğunu duymuştur. Türkiye'de din ve siyaset ilişkisi ve bunun demokraside yarattığı tahribat kitabın sonraki bölümlerinde ayrıca ele alınacaktır.

Türkiye, İnönü'nün tüm çabalarına karşın, çok partili demokrasiye kolay geçemedi. Bu süreç hem CHP hem de DP için epeyce sancılı olmuştur. Demokratlarla Halkçıların ilişkileri, DP'nin kuruluşundan sonraki ilk birkaç ay, Cumhurbaşkanı İnönü'nün de katkısıyla sorunsuz yürümüştür. Ancak DP yayılıp gücünü artırmaya başladıkça CHP'lilerin dostça tutumu değişmeye başlamıştır. Özellikle, tek parti dönemi alışkanlığını sürdüren bürokratların DP'nin yerel düzeyde örgütlenmesine engel çıkarması yaygın şikâyet konusu olmuştur. DP muhalefette olduğu süre boyunca serbest ve dürüst seçimler, kapsamlı sivil özgürlükler, keyfi ve otoriter

yönetimin sona erdirilmesi, bürokrasisinin gücünün azaltılması gibi “siyasal demokrasiye ilişkin” konular üzerinde yoğunlaşmıştı. Bu konular DP’nin muhalefet yıllarında öylesine vurgulanmıştır ki demokrasi kelimesi o dönemde neredeyse her derdin devası bir sihirli kelime gibi algılanır hale gelmiştir (Eroğul, 2014: 76-77).

CHP de demokrasinin dikensiz gül bahçesi olmadığını görmüş ve kendisini ciddi eleştirilerle karşılaşacağı yeni döneme hazırlamaya başlamıştır. Önce, seçimlerin erkene alınarak 1946 Temmuzunda yapılması kararlaştırılmıştır. İnönü’nün seçimlerden hemen önce topladığı CHP Kurultayında “Değişmez Genel Başkanlık” kaldırılmış ve Genel Başkanın 4 yılda bir kurultayca seçilmesi kabul edilmiştir. Ancak, seçimlere, DP’nin seçim kanununda köklü değişiklik istekleri dikkate alınmadan ve yeterli değişiklikler yapılmadan gidilmiştir.

İki dereceli seçim yerine, seçmenin milletvekili adaylarına doğrudan oy verdiği tek dereceli ilk seçim 21 Temmuz 1946’da gerçekleştirilmiştir. Seçim sonuçlarına göre CHP, Mecliste bir miktar sandalye kaybetmekle birlikte iktidarını sürdürmektedir. Ancak, DP’liler, usulsüzlükler yapıldığını ileri sürerek seçim sonuçlarına ciddi tepki göstermişlerdir. Yaygın olmasa bile bazı usulsüzlükler yapılmış olmalı ki, DP’li Rifki Salim Burçak, CHP’li Faik Ahmet Barutçu’nun anılarını kanıt göstererek, İnönü’nün yakın çevresine şunları söylediğini aktarmaktadır:

“1946 seçimlerinde İstanbul’daki marifet yüzünden zedelendik. O marifeti yapanlar... önce ‘kaybettik’ dediler. Sonra ‘5 Sandık kalmıştı, şimdi 5 milletvekili kurtuluyor, 5 adayımız kazandı’ dediler. Aslında açıkça marifet yapıyorlarmış. Bütün ülke lekelendi. Sanki her yerde seçimler öyle geçmiş gibi gösterilmeye çalışıldı; nolurdu 5 milletvekilini de kaybetseydik”(Burçak, 1979: 95).

12 Temmuz Beyannamesi

Seçim sonuçlarının da etkisiyle CHP ile DP arasında gerilimin artması üzerine İnönü DP lideri Bayar ile bir dizi görüşme yapmış, bu görüşmelerin bazılarında Başbakan Recep Peker de katılmıştır. Her iki tarafın da şikâyetlerini dinleyen İnönü, 12 Temmuz 1947’de bir bildiri yayınlayarak

partiler arasındaki gerginliği gidermeye çalışmıştır. İnönü, kendisini her iki partiye de eşit derecede görevli saydığını belirttiği beyannamesinde özetle şunları vurgulamaktaydı:

“Benim kanaatimce bir buçuk seneden beri geçirdiğimiz tecrübeler ağır ve bazen umut kırıcı olmuştur, amma gelecek için her türlü ümitleri haklı çıkaracak bir muvaffakiyet temin edilmiştir. Bu durumu muhafaza etmek ve onun gelişmesini sağlamak, iktidar ve muhalefet partilerinin vazifeleri olmak lazımdır... meşru ve kanuni siyasi partilere karşı tarafsız, eşit muamele mecburiyeti, siyasi hayat emniyetinin temel şartıdır... Varmak istediğim netice, başlıca iki parti arasında temel şartın, yani emniyetin yerleşmesidir... Muhalefet teminat içinde yaşayacak ve iktidarın kendisini ezmek niyetinde olmadığından müsterih bulunacaktır. İktidar, muhalefetin kanun haklarından başka bir şey düşünmediğinden müsterih olacaktır”(Topuz, 2011: 488-490; Bila, 1979: 217).

Beyanname, Atatürk'ün Serbest Fırka kurulurken oynadığı rolü, İnönü'nün de 1947'de benzer şekilde oynamak istediğini göstermektedir (Timur, 2003: 74-83). İnönü'nün siyasi tarihimizde 12 Temmuz Beyannamesi olarak yer alan bu açıklaması, DP'ye güçlü bir destek niteliğindeydi. Her iki partinin aşırıları dışında toplumda ve partilerde ferahlık yaratmıştır. Beyanname DP içinde CHP'den ayrılarak gelenler ile siyasete ilk kez Demokrat Partide başlayan yeni DP'liler arasındaki çekişme ve çatışmalara da konu olmuştur. Demokrat Partide şahinler, parti yönetimini CHP ile “danışıklı” bir işbirliği içinde olmakla suçlayıp, ağır eleştiriler yöneltmişlerdir. CHP ve DP yöneticileri ise, partilerinde beyannameye tepki gösteren aşırıları etkisiz duruma getirmenin yollarını aramışlardır. CHP'de, DP'ye karşı sertlik yanlısı Recep Peker Başbakanlıktan ayrılmış, yerine Hasan Saka getirilmiştir. DP'deki bunalım ise istifa ve ihraçlarla sona ermiştir. DP'den ayrılan veya çıkarılan milletvekillerinin bir kısmı Müstakil Demokratlar grubunu oluşturmuş (Karpas, 1967: 166-172), bir kısmı ise 20 Temmuz 1948'de Mareşal Fevzi Çakmak'ın onursal başkanlığında Millet Partisini kurmuştur.

1950 Seçimlerine giderken seçim kanununda önemli değişiklikler yapılmıştır (Neftçi, 1997: 10). Demokrat Partinin de ısrarla istediği seçimlerin yargı gözetiminde yapılması kuralı kabul edilmiştir (Erdem, 2013: 172-178). Özetle aktarılmaya çalışıldığı gibi, Türkiye'de çok partili demokrasiye geçiş, kanlı değil, ancak epeyce sancılı olmuştur (Ağaoğlu, 1992; Ahmad, 1976).

Ancak, demokrasinin pekişmesi için ihtiyaç duyulan hoşgörü ve uzlaşma kültürü aradan yıllar geçmesine rağmen toplumda ve partilerde yerleşip kökleşmemiştir.

1950 Seçimleri ve Demokrat Parti İktidarı

1950 seçimleriyle Türkiye’de yeni bir dönem başlamıştır. 14 Mayıs 1950’de yapılan seçimlerde, CHP, bir anlamda iktidarı kendi elleriyle DP’ye devretmiştir.¹⁵ Gazeteci Abdi İpekçi ve Ömer Sami Coşar’ın aktardıklarına göre, İnönü istese CHP iktidarını sürdürebilirdi: “Dört general İnönü’yü ziyaret etmişler, kendisine askeri bir müdahalede bulunup, iktidarı Demokrat Partiye teslim etmemeye amade olduklarını söylemişler”(1965: 23). Zamanın Genelkurmay Başkanı ve bazı yüksek komutanların seçim sonuçlarına müdahale edebileceklerine ilişkin söylentileri Metin Toker de duymuş, bunu İsmet Paşa’ya sormuş, ancak İnönü’ye doğrulatamamıştır (Toker, 1990: 23).

“Türkiye’de Siyasal Parti Örgütlenmesi” başlığını taşıyan doktora tezini hazırlarken, CHP ve DP’nin eski liderleri ve önemli yöneticileri ile görüşmeler yapmışım. Görüştüklerimden biri, 1950 seçimleri sırasında CHP’nin İstanbul İl Başkanlığını yapmış olan İlhami Sancar idi.¹⁶ Sancar’ın 25 Nisan 1983 günü Yeşilköy’deki evinde bana anlattığına göre, İnönü, 14 Mayıs 1950 seçim gecesi 1. Ordu ve Sıkıyönetim komutanının benzeri bir önerisi ile karşılaşmıştır.¹⁷ Çankaya köşküne telefon ederek kendisinden cevap bekleyen ilgililere İnönü’nün yanıtı “*milli iradenin tecellisine bağlı kalmayı*” salık vermek olmuştur (Kabasakal, 1991: 179). İnönü’nün demokrasiye geçme konusunda kararlılığıyla yargı gözetiminde yapılan dürüst ve adil seçim, 27 yıldır devam eden CHP iktidarını sona erdirmiştir. Ortadoğu uzmanı, tarihçi Bernard Lewis’in, *Modern Türkiye’nin Doğuşu* adlı kitabında yazdığına göre, “Kemalist dönem sonrası Türkiye’deki belki de

15 1950 seçimlerinde CHP’nin iktidarı DP’ye devri konusundaki tartışmalar için Mehmet Kabasakal’ın (Türkiye’de Siyasal Parti Örgütlenmesi, İstanbul: Tekin Yayınevi, 1991:179) ve Altan Öymen’in (Değişim Yılları, 8. Baskı, İstanbul: Doğan Kitap, 2004: 472-475) ve Mehmet Ali Birand ve arkadaşlarının (Demir Kırat, İstanbul: Can Sanat Yayınları, 2016: 67-69) kitaplarına bakılabilir.

16 İlhami Sancar 1962-65 yılları arasında İnönü Hükümetinde Milli Savunma Bakanlığı yapmıştır.

17 1980 öncesi CHP yöneticilerinden Orhan Birgit, 14 Mayıs 1950 gecesinde kendisinin de tanık olduğu bu olayı, Mehmet Ali Birand’a anlatmış ve 17 Mayıs 2019 tarihli Cumhuriyet Gazetesinde ayrıntılı biçimde yazmıştır.

tek ve en önemli gelişme Mayıs 1950’de gerçek anlamda serbest ve adil bir seçimin yapılmış olmasıdır” (2013: 405).

1950 Seçim sonuçları, İnönü dışında, her iki partinin yöneticileri için şaşırtıcı olmuştur. Seçim öncesi CHP yönetimi büyük ölçüde iyimserlik içindedir ve CHP’nin iktidarı kaybedeceğini düşünmemektedir. İnönü ise her olasılığı öngörerek, seçim öncesi Ankara Valisi Avni Doğan’ı çağırarak, kendisine “Seçimi Halk Partisi kaybedebilir. Dâhiliye Vekili (İçişleri Bakanı) hatta bütün vekiller mebus seçilmeyebilirler. Bu duruma düşen vekiller mesuliyetten (sorumluluktan) kaçınırlar. Ankara’nın her türlü karışıklıktan korunması, emniyet ve huzurun temini vali olarak senin omuzlarında kalacaktır. Her şeyi hesap ederek tedbir aldınız mı?” diye sorma gereğini duymuştur (Doğan, 1964: 265-266). İnönü, ailesini de seçim sonuçlarına hazırlamaktadır. Damadı Metin Toker’in aktardığına göre, İnönü 14 Mayıs 1950 seçimleri öncesinde eşi Mevhibe İnönü’ye “Hanımefendi şehre otobüsle iner, dönersin değil mi?” diye sormuştur (Toker, 1990: 249). Ülkeye demokrasiyi getiren kişi olarak, kendisi zaten sonuçları kabullenmiş ve bunu daha sonra “Benim en büyük yenilğim, en büyük zaferimdir” sözleriyle açıklamıştır (Aydemir, 2011: 495). Türkiye siyaseti uzmanı Dankwart A. Rustow, bu nedenle İnönü’yü, “dünyada, elinde ancak bir diktatörde bulunabilecek güç varken demokrasiyi mümkün kılmak üzere bundan feragat eden tek devlet adamı olmanın eşsiz onuru”na sahip bir kişi olarak değerlendirmektedir (1973: 113).

1950 Seçimlerinde DP, 4.241.393 oy alarak (% 52,7) 408, 3.176.561 oy alan (% 39,4) CHP ise 69 milletvekiliği kazanmışlardır. 1950 Seçim başarısı DP’nin de tahminlerinin ötesindedir. Bayar, yıllar sonra bir gazeteciye, “İktidarı düşünüyorduk, ancak bu kadar büyük bir çoğunluk beklemiyorduk... Zaferin böyle büyük olacağını hayal edememiştim doğrusu” diyecektir (Burçak, 1979:219). İnönü ise seçim sonuçlarını oldukça sakin karşılamıştır. Oğlu Erdal İnönü’ye yazdığı mektupta seçim sonuçlarıyla ilgili bir değerlendirme de yapmıştır: “Niçin kaybettik? İnsaflı, insafsız bin bir sebebi var. Fakat en başta geleni, değişiklik arzusudur. Bu da milletlerin hem masum hem tabii bir arzularıdır... Bu seçim, memlekette yeni bir

hayat tarzı kurmak için giriştiğimiz teşebbüste ne kadar ciddi ve samimi olduğumuzu ispat etmiştir” (Birand, 2016: 75).

1950 seçimi sonuçları, 4 yıl önce kurulmuş bir parti için gerçekten büyük bir başarıdır. Seçimi zaferle sonuçlandıran DP iktidar koltuğuna oturmuş, Bayar Cumhurbaşkanı olmuş Hükümeti kurmakla görevlendirdiği Adnan Menderes de Başbakanlığı ve ardından DP Genel Başkanlığını üstlenmiştir. Çok partili yaşama geçişin dördüncü yılında Türkiye’de iktidar barışçı yolla el değiştirmiştir. Bir hükümet için seçim kaybetmek ve muhalefet ile yer değiştirmek demokrasisi oturmuş toplumların siyasi hayatında hiç de olağandışı değildir. Ancak, Lewis’e göre, Türkiye’de bu kadar sakin bir geçiş yeniydi (2019: 9).

Demokrat Partinin iktidardaki ilk yıllarında ekonomi,¹⁸ hem iklim koşullarının elverişli olması hem de hükümetin tarımda makineleşme ile ekilebilir toprakları artırması nedeniyle verimli ve başarılı geçmiştir (Boratav, 2009: 102-106; Pamuk, 2014: 227-230 ve Yenal, 2013: 98-100). Tarımsal ürün ihracatıyla köylünün refahı artmış ve bu refah artışı DP’ye yeni seçim başarıları getirmiştir. DP siyasal alanda da muhalefette iken dile getirdiği basın özgürlüğü konusunda adımlar atmaya başlamıştır. Ancak, bir süre sonra ekonomide sıkıntılar ortaya çıkınca, hükümetin özgürlüklere bakışı ve medyaya yönelik politikası değişecektir, ardından da iktidar yıpranması başlayacaktır.

1923-38 arasında ülkenin kalkınması ve çağdaşlaşması yolunda birçok reform yapılmıştır. Bunlardan bazıları özellikle dinin siyaset üzerindeki baskısını önlemeye yöneliktir. Çok partili yaşama geçişle birlikte din partiler arası bir rekabet konusu haline gelmeye başlamıştır. Oysa ülkede demokrasinin kökleşmesine en büyük katkıyı sağlayacak laiklik ilkesinin başlangıçtaki tutarlılıkla savunulması ve dinin siyasete alet edilmemesi bekleniyordu. Ancak, DP başlangıçta savunduğu ilkelerin aksine din konusunda önemli ödünler vermiştir.

18 Gerek Demokrat Parti iktidarının ekonomi politikası gerek Türkiye iktisat tarihi konusunda ayrıntılı bilgi için ülkemizin üç değerli iktisatçısının kitaplarına bakabilirsiniz: Korkut Boratav’ın (2009) *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2007*; Şevket Pamuk’un (2014) *Türkiye’nin 200 Yıllık İktisat Tarihi* ve Oktay Yenal’in (2013) *Cumhuriyet’in İktisat Tarihi*.

Özgürlüklerden Baskıya

Özgürlüklerin savunucusu olarak iktidara gelen DP, TBMM’de çoğunluğa sahip olması nedeniyle, bir süre sonra, milli iradeyi tek başına temsil ettiğine inanmaya başlamıştır. Muhalefetin sesini kısma ve çeşitli toplum kesimlerinden başta CHP olmak üzere muhalefet partilerine sağlanan destekleri engellemeye çalışmıştır. Üniversite profesörlerinin siyasetle uğraşmalarını yasaklayan tasarı, 21 Temmuz 1953’te yasalaşmıştır. CHP’nin, tek parti döneminde edindiği taşınır-taşınmaz mal varlığının hazineye devredilmesine ilişkin “Haksız İktisaplarının (edinim) İadesi Hakkındaki Kanun” 14 Aralık 1953’te Mecliste kabul edilmiştir (Aydemir, 2011, 3. Cilt:117-134; Topuz, 2013: 498-499). Böylece, yargı organlarının yetkisine giren bir konuyu DP, Meclis çoğunluğunun oylarıyla bir yasama işlemi olarak düzenlenmiş ve CHP’nin mallarına, parasına ve matbaasına el koymuştur.¹⁹ Muhalefette iken nisbi temsil sistemini isteyen Demokrat Parti, çoğunluk sisteminin avantajlarından yararlanmaya başlayınca eski vaatlerini unutmuştur. Hatta 30 Haziran 1954’te milletvekili seçimi kanununda yaptığı değişiklikle muhaliflerin seçimlerde işbirliği yapmalarını önlemiştir. Siyasal partilerin radyo konuşması yapmaları yasaklanmış, bu yetki yalnızca hükümete tanınmıştır. DP’den ayrılanların kurduğu Millet Partisi kapatılmıştır (Eroğul, 2014:117-118). Çıkarılan bir yasa ile 1954 seçimlerinde Cumhuriyetçi Millet Partisine oy vermiş olan Kırşehir ili cezalandırılarak ilçe haline getirilmiştir. 5 Temmuz 1954’de memur güvencesini temelden kaldıran bir yasa kabul edilmiştir. Hükümete, 25 yıllık hizmeti bulunan yargıçları, devlet memurlarını ve silahlı kuvvetler mensuplarını açığa alma ve emekliye ayırma yetkisi verilmiştir (Lewis, 2019: 14-15). Dernekler Kanunu değiştirilmiş, toplantı ve gösterilere sınırlar getirilmiş, gazeteciler ve muhalif parti yöneticileri üzerinde baskılar yoğunlaşmıştır.

Bütün bu yasal düzenlemeler, yaptırımlar, baskılar, iktidar partisinin bir kısım yöneticilerinin demokrasiyi yeterince özümsemedikleri gibi ülkede

19 DP’nin baskıya yönelişi, Halkevlerinin kapatılması ve CHP mal varlığına el konulması Altan Öymen’in Öfkeli Yıllar kitabında ayrıntılı olarak ele alınmaktadır. Bkz. Öfkeli Yıllar, 8. Baskı, İstanbul: Doğan Kitap, 2009: 203-216.

demokrasiyi geliştirmek için çaba harcamaya niyetli olmadıklarını ortaya koymaktaydı. DP, zaten ülkeyi 27 yıl boyunca tek başına yöneten CHP’den ayrılan milletvekilleri tarafından Meclis içinde kurulmuş bir partiydi. Kurucuları tek parti dönemi koşullarında siyasetle tanışmış, çok partili siyasal hayatın gereklerini bilmeyen, yıllardır edindikleri siyasal alışkanlıklarını sürdüren eski CHP üyeleriydi. Dolayısıyla, aynı siyasal kültürün ürünü idiler.

Bir hükümet için seçim kaybetmek ve muhalefete düşmek demokrasi oturmuş toplumların siyasal yaşamında hiç de olağandışı bir durum değildir. Oysa 1955’lere gelindiğinde iktidarı kaybetme kaygısı, DP yönetiminde özellikle Menderes’te her şeyin önüne geçmiştir. 6-7 Eylülde İstanbul’da Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olan Rum ve Musevi azınlıklara yönelik olaylardan bir süre sonra 29 Kasım 1955’te DP Meclis Grubunda Hükümet birçok konuda ciddi biçimde eleştirilmiştir. Milletvekillerin baskısıyla tüm bakanların birbiri ardına istifası üzerine, Başbakan Menderes önce başbakanlıktan ayrılmayı düşünmüş, ancak kabinesinde bakanlık da yapmış yakın arkadaşı Mükerrerem Sarol kendisini istifadan vazgeçirmiştir. Menderes, Sarol’un önerisiyle Gruptan kendisi için güvenoyu istemiş ve almıştır. Sarol, anılarında o zaman Menderes’i istifadan vazgeçirerek yanlış yaptığını itiraf etmekte ve “*Menderes çekilseydi, kısa bir süre Başbakanlıktan çekilmenin kendisi için bir felaket olmadığını anlayacaktı*” demektedir. Sarol, bu tecrübesini paylaşırken, iktidar koltuğunu terk etmek istemeyen tüm siyasetçilere önemli bir mesaj da vermektedir (1983: 588-589). Menderes’in, bu toplantıda kendisine güvenoyu veren milletvekillerine teşekkür konuşmasında “*siz isterseniz Hilafeti bile getirebilirsiniz*” sözü biraz abartılı olsa da, bir başbakanın iktidar gücünü kaybetmemek için neleri söyleyebileceğini göstermesi açısından önem taşımaktadır (Burçak, 1998; 364 ve Tuncer, 2012: 35-36).

1955 sonrası Türkiye’de tarımda kuraklıkla birlikte ekonomik sıkıntılar artmaya başlamış, dış borçlanma zorlaşmış, bu yüzden DP’nin muhalefete, muhaliflerine ve basına karşı politikası da giderek sertleşmiştir. Muhalefette iken basın özgürlüğünü savunan DP, basına “ispat hakkı” tanınmasına bile

izin vermeyen yasa değişiklikleri yapmıştır. Bu yasal düzenlemelere, DP içinden de karşı çıkan milletvekilleri olmuştur (Öymen, 2013: 163-182). Bu milletvekilleri bir süre sonra Hürriyet Partisini kuracaklardır.

Yargı güvencesi altında yapılan seçimlerle iktidara gelen DP, iktidarının ikinci döneminde, önce hükümete 25 yıl hizmeti bulunan yargıçları hemen emekliye ayırma yetkisi veren kanunu çıkarmış, bu kanunu yargı üzerinde baskı aracı olarak kullanmış, ardından da 3 Mayıs 1956'da Adalet Bakanlığının bir kararı ile 3'ü Yargıtay üyesi olan 16 hâkimi emekliye ayırmıştır. Basından sonra üniversiteler üzerinde baskılar yoğunlaşmıştır. AÜ. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dekanı Turan Feyzioğlu, öğrencilerine "Nabza göre şerbet vermeyin" dediği için bakanlık emrine alınmıştır. Bu kararı protesto için birçok öğretim üyesi görevlerinden istifa etmiştir. 20 Nisan 1957'de İşçi Sendikaları Konfederasyonu kapatılmıştır (Aydemir, 1985:251-252).

CHP'nin Yeni Tutumu

1950'lerin ikinci yarısında CHP, iktidarı yitirmenin şokunu atlatmış, kendini gençleştirip yenileyerek iktidar için hazırlanmaya başlamıştır. 12 Ocak 1959'da toplanan CHP 14. Kurultayında da, Ana Davalar Komisyonunca hazırlanan İlk Hedefler Beyannamesi görüşülmüş ve kabul edilmiştir. Partinin geleceğe yönelik hedef ve programı bu bildiri ile ilan edilmiştir. Bu programla, ülkenin 1950-59 arasında yaşadığı sorunların tekrarlanmaması için yeni kurum, kuruluş ve düzenlemelerle demokrasinin pekiştirilmesi amaçlanmaktaydı. Daha sonra 1961 Anayasasına yansıyacak ve anayasanın omurgasını oluşturacak bu öneriler (Topuz, 2011: 210-212) şöylece özetlenebilir:

- Bütün anti-demokratik kanunların kaldırılması
- Temel hak ve hürriyetlerin sağlanması
- Devlet başkanlığının tarafsızlığa kavuşturulması (1950-1960 arasında devlet başkanı parti başkanı gibi davranmaya devam etmişti)
- Yasama organının yürütme üzerindeki denetiminin etkin hale getirilmesi (1950-60 arasında meclis çoğunluğuna dayalı olarak çıkarı-

lan yasalarla muhalefet ve toplum üzerinde baskı kurulabileceği görülmüştü)

- İkinci Meclisin kurulması (Yasamanın güçlendirilmesi, yasaların nitelikli çıkması amaçlanıyordu)
- Anayasa Mahkemesinin kurulması (TBMM'nin çıkardığı yasaların anayasa uygunluğunu denetleyecek bir organ yoktu)
- Seçimlerde “nisbi temsil” sisteminin uygulanması (CHP, daha önce reddettiği çoğunluk sisteminin temsilde adalet açısından sakıncalarını görmüştü)
- Yüksek Hakimler Kurulunun kurulması (Yargı bağımsızlığını sağlamak üzere, hakim atamalarını liyakata dayalı olarak yapacak özerk bir kuruma ihtiyaç vardı)
- Yargı denetiminin bütün idari tasarrufları kapsamı (Kuvvètler ayrımının ve hukukun üstünlüğünün gereği idi)
- Basın özgürlüğünün sağlanması (1950-60 döneminde yaşananlar basın özgürlüğünün önemini göstermişti)
- Üniversite özerkliğinin sağlanması (Bilimin özgürce gelişmesi ve demokrasinin pekişmesi açısından üniversitelerin bilimsel özerkliğine ihtiyaç vardı)
- Yüksek İktisat Şurasının oluşturulması (Ekonominin sağlıklı yönetimini sağlamaya yönelikti)
- Sosyal güvenlik ve sosyal adaletin güvence altına alınması (Çağdaş devlet, sosyal devletti ve halkının eğitim, sağlık ve sosyal güvenlik ihtiyaçlarını karşılaması ve toplumun refahını güvence altına alması gerekirdi)

Bu konuların hemen hepsi, hukukun üstünlüğüne dayalı demokratik parlamenter sistem açısından yaşamsal önem taşımaktaydı. Hürriyet Partisi ve CKMP ile seçim işbirliği görüşmeleri sırasında gündeme gelen bu önerilerin bazıları CHP programında yer aldı. Çağdaş bir sosyal hukuk devletinin sahip olması gereken bu hedeflerinin birçoğu ancak bir anayasa değişikliği ile hayata geçirilebilirdi.

1960 İhtilali ve 1961 Anayasası

DP iktidarının baskıları artarken bu baskıların toplumda yarattığı rahatsızlık orduya da yansımıştır. Ocak 1958'de orta rütbeli 9 subay darbe girişimi ihbarıyla tutuklanmış, ancak soruşturma sürecinde kanıt bulunamadığı için serbest bırakılmışlardır (Özdağ, 1997: 98-109; Birand, 2016: 140-147). Şevket Süreyya Aydemir, 1960 ihtilalini ve öncesini, *İhtilalin Mantığı ve 27 Mayıs İhtilali* adlı kitabında CHP, DP ve ordu içinden aldığı bilgilere dayanarak ayrıntılı biçimde anlatmaktadır. Aydemir'in yazdıklarına göre 9 subay olayından sonra da ordu içinde darbe yapmak için örgütlenmeler devam etmiştir. 1960 baharında Demokrat Parti iktidarı özgürlükleri kısıtlayacak yeni müdahalelerde bulunmuş, üniversitelere, gazetecilere, yargıya ve muhalefete baskısını artırmıştır. Hükümet "Vatan Cephesi" oluşturarak toplumda kutuplaşma yaratacak bir uygulama da başlatmıştır. DP önce gazetecilerin Meclis görüşmelerini yansıtmalarını önlemek üzere girişimler yapmış; ana muhalefet lideri İnönü'nün basın toplantılarını, yurtiçi seyahatlerini ve mitinglerini engellemeye çalışmıştır.²⁰ Baskılara karşı siyaset dışından ilk direniş Ankara ve İstanbul'da üniversitelerden ve öğrencilerden gelmiştir. Polisin Rektörün izni olmadan İstanbul Üniversitesine girmesi, öğrencilerine karşı şiddet uygulaması ve silah kullanması, Turan Emeksiz adlı bir öğrencinin ölümü ve birçok öğrencinin de yaralanmasıyla sonuçlanmıştır.

İktidarın muhalefet partileri üzerindeki baskısının son ürünü 18 Nisan 1960'da 15 üyeli *Meclis Tahkikat Encümeninin* kurulması olmuştur. Olağanüstü gücü ve yetkileri olan, hâkim ve savcı yetkileri bulunan komisyon, siyasal parti faaliyetlerini yasaklayabilecek, gazeteleri kapatabilecekti. Üstelik kararına itiraz da edilemeyecekti (Öymen, 2013:527-554 ve Toker, 1991b: 331-341). Komisyonun kuruluşu ile ilgili yasal düzenlemelerin görüşüldüğü Meclis oturumunda söz alan İnönü, "Eğer insan hakları yürütülmez, vatandaş hakları zorlanırsa, baskı rejimi kurulursa, ihtilal mutlaka olur. Biz böyle bir ihtilal içinde bulunamayız. Böyle bir ihtilal

20 Bu sürecin ayrıntıları için gazeteci Metin Toker'in (1991) *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları 1944-1973, Demokrasiden Darbeye, 1957-1960*, (Ankara: Bilgi Yayınevi), Altan Öymen'in (2013) *Ve İhtilal* (İstanbul: Doğan Kitap) ve Şevket Süreyya Aydemir'in (1985) *İhtilalin Mantığı ve 27 Mayıs İhtilali* (İstanbul: Remzi Kitabevi) kitaplarına bakabilirsiniz.

dışımızda, bizimle ilgisi olmayanlar tarafından yapılacaktır... Bu yolda devam ederseniz, ben de sizi kurtaramam!" diyordu (Bila, 1979: 326). İnönü bu konuşmasında çözümün erken seçimde olduğunu da belirtiyordu. Aydemir'e göre, "İnönü, ihtilali değil, 1961 seçimlerini bekliyordu. Onu tercih ediyordu. İhtilalin kapısını çaldığını sezdiği halde..." (1985: 348). İnönü'nün TBMM'deki bu konuşması Komisyonca yasaklanmış, konuşmayı basan gazeteler toplatılmıştır. İsmet İnönü'ye de 12 oturum Meclise katılmama cezası verilmiştir (Toker, 1991b: 341).

İstanbul'da üniversite öğrencilerine yönelik polis müdahaleleri ve polisin aşırı güç kullanımı 28 Nisan 1960'da Harp Okulu öğrencilerinin Ankara'da yürüyüşüne neden olmuştur. O gece Çankaya'daki Cumhurbaşkanlığı köşkünde Profesör Ali Fuat Başgil'in de katıldığı bir toplantı yapılmıştır. Başgil'in önerisi hükümetin istifa etmesi ve ardından CHP'nin de katılacağı bir hükümet kurulmasıdır. Bayar bu öneriye tepkisini ve "Hayır, tenkit (eleştiri) zamanı geçti. Şimdi tenkil (cezalandırma) zamanıdır" der. Ülkedeki huzursuzluğun sona erdirilmesi için hükümetin istifası ve ılımlı isimlerden oluşan yeni bir hükümetin kurulması bizzat Kara Kuvvetleri Komutanı tarafından Milli Savunma Bakanı Ethem Menderes'e yazılı olarak da iletilmiştir. Hatta Başbakanın çocukluk arkadaşı da olan Ethem Menderes, Adnan Menderes'le konuşarak onu istifaya ikna etmiştir. Ancak durumu öğrenen Bayar'ın müdahalesiyle başbakan istifadan vazgeçecektir (Aydemir, 2011: 411-414; Birand, 2016: 168-174). Örsan Öymen yazdığına göre, 23 Mayıs 1960'ta DP Genel Yönetim Kurulu, Çankaya'da Cumhurbaşkanı Bayar'ın başkanlığında Menderes'in de katıldığı bir toplantı yapmış, toplantıda Sıtkı Yırcalı tarafından Tahkikat Encümeni'nin sonlandırılması, erken seçime gidilmesi, basına konulan yasakların da kaldırılması önerilmiş ama kabul görmemişti (2010: 217-221).

Sonuçta, çoğunluğu yüzbaşı ile albay arası orta rütbeli subaylardan oluşan 38 üyeli Milli Birlik Komitesi (MBK) 27 Mayıs 1960'da yönetimi ele almıştır. Darbeyi yapan subaylardan Albay Alpaslan Türkeş'in Ankara Radyosunda okuduğu bildiride, adil ve serbest seçimlerin en kısa zamanda yapılarak idarenin seçilenlere bırakılacağını belirtmiştir. MBK üyesi 38 subaydan 14'ü, yönetimi sivillere devretmek yerine, askeri yönetimin devamından

yana idiler, ancak ihtilalin lideri Gürsel ve arkadaşları tarafından tasfiye edilerek “askeri ateşe” olarak yurtdışına gönderildiler.²¹

MBK,DP yöneticilerini yargılamak üzere olağanüstü bir mahkeme olan Yassıada Mahkemesini kurarak, 147 öğretim üyesini üniversitelerden çıkararak, 5000 kadar subayı Ordudan emekli ederek, 1971 ve 1980 boyutlarında olmasa bile, Türkiye’de daha sonra yaşanmış tüm askeri müdahaleler gibi, demokratik işleyişi zedeleyecek uygulamalar yapmıştır. MBK’nin olumlu yorumlanacak bir icraatı, Kurucu Meclisi toplayarak yeni bir Anayasanın hazırlanmasına imkân sağlamış olmasıdır.

1961 Anayasası

1961 Anayasasını hazırlayan Kurucu Meclis iki kanattan oluşuyordu. İlki siyasi partilerin ve meslek kuruluşlarının temsilcilerinden oluşan Temsilciler Meclisi, diğeri MBK. Temsilciler Meclisi, Baroların, basın organlarının, esnaf kuruluşlarının, işçi sendikalarının, meslek odalarının, öğretmen kuruluşlarının, üniversitelerin, yargı organlarının, tarım kuruluşları ile eski muharipler birliğinin kendi bünyelerinden seçerek gönderdikleri üyelerden oluşuyordu. Kurucu Mecliste CHP’den 49 ve Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisinden (CKMP) 25 olmak üzere 74 siyasi parti temsilcisi bulunuyordu (Yazıcı, 2009b: 17-19). Darbe öncesi dönemin sorumluluğunu taşıdığı düşüncesiyle Demokrat Parti görüşlerinin Kurucu Mecliste temsil edilmesine izin verilmemişti.

Kurucu Meclis, Türkiye’nin bugüne kadar en liberal ve demokratik anayasası olarak kabul edilen, geçmiş dönemin görünen sorunlarına çözümler getiren ve yeni kurumsal düzenlemeler içeren 1961 Anayasasını hazırlamıştır. 1961 Anayasası, çağdaş demokrasinin öngördüğü tüm yurttaş haklarını ve kuvvetler ayrımını sağlayacak düzenlemeleri içermekteydi. CHP, Kurucu Mecliste 1950’den beri geliştirdiği yeni siyaset ve demokrasi anlayışını anayasaya yansıtma olanağını bulmuştur. Anayasa halkoyuna sunulmuş ve

21 Alpaslan Türkeş, yurda döndükten sonra 1964 yılında CKMP’ne katılarak parti müfettişliğe getirilmiştir. Türkeş, partinin 1 Ağustos 1965’te yapılan Büyük Kongresinde Genel Başkan seçilmiş ve partiyi Hitler’den esinlenerek nasyonal-sosyalist bir çizgide yeniden düzenlemiştir. Bu süreçte “Ülkü Ocakları” adı altında örgütlediği gençlerden de yararlanmıştır. CKMP, 8-9 Şubat 1969’da Adana’da yapılan Olağanüstü Kongrede adını Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) olarak değiştirmiştir.

yüzde 62 oyla kabul edilmiştir. Böylece, Türkiye’de 1961-65 arasında siyasal ve ekonomik alanda yeni kurumların ortaya çıktığı bir dönem başlamıştır.

1961 Anayasasının Türkiye’nin en özgürlükçü, çoğulcu ve en demokratik anayasası olduğuna kuşku yoktur. Anayasanın başlangıç kısmında yer verilen, “İnsan hak ve hürriyetlerini, millî dayanışmayı, sosyal adaleti, ferdin ve toplumun huzur ve refahını gerçekleştirmeyi ve teminat altına almayı mümkün kılacak demokratik hukuk devletini bütün hukukî ve sosyal temelleriyle kurmak” amacı da bunun göstergesidir. Anayasa, evrensel ilkelere uygun yurttaş hak ve özgürlüklerini güvence hükümleri ile düzenlemekteydi. Devlet insan haklarına dayalı sosyal devlet olacaktı. Bu hakların çoğunluğun mutlak iktidarına karşı korunması için etkin denge ve denetim mekanizmaları getirilmişti. Devlet kişinin temel hak ve hürriyetlerini, fert huzuru, sosyal adalet ve hukuk devleti ilkeleriyle bağdaşamayacak surette sınırlayan siyasî, iktisadî ve sosyal bütün engelleri kaldıracak; insanın maddi ve manevi varlığının gelişmesi için gerekli şartları hazırlayacaktı. Yasalarla getirilebilecek kısıtlamalar, hiçbir şekilde hakların ve özgürlüklerin özüne dokunamayacaktı.

1961 Anayasası ayrıca Devlet Planlama Teşkilatı ile kalkınmanın planlı olarak yürütülmesini öngörüyor; sağlanan hakların korunması için devletin radyo televizyon kurumu olan TRT’nin ve üniversitelerin özerkliğini anayasal güvenceye kavuşturuyordu.

Anayasasının yer verdiği *Anayasa Mahkemesi* ve ikinci meclis olan *Senato* ile demokrasinin en önemli dayanaklarından kuvvetler ayrımı pekiştirilmiş, *Yüksek Hâkimler Kurulu* ile yargı bağımsızlığının güvenceye kavuşturulması yönünde ilk kez önemli bir adım atılmıştır.

Anayasa Mahkemesi özgürlüklerin güvencesi olarak meclislerin çıkardığı kanunların anayasaya uygunluğunu denetleyecekti. Ayrıca, “yüce divan” sıfatıyla, Cumhurbaşkanı, Bakanlar Kurulu üyelerini ve yüksek yargı organlarının üyelerini yargılayabilecekti. On beş asıl üyesinin dördü Yargıtay, üçü Danıştay, biri Sayıştay genel kurullarınca salt çoğunlukla ve gizli oyla seçilecekti. Millet Meclisi üç, Cumhuriyet Senatosu da iki üye seçecekti.

Cumhurbaşkanı ise biri Askeri Yargıtay genel kurulunun salt çoğunluk ve gizli oyla belirleyeceği üç aday arasından olmak üzere iki üyeyi seçecekti. Adayların 40 yaşın üzerinde olması, yargı organlarında ve üniversitelerde deneyimli hukukçu olmaları şarttı. Temel yaklaşım olarak, Mahkemenin oluşumunda hiçbir kişi ve kurumun egemenlik kurmasına izin verilmiyor, aday belirlenirken kurumlar içinde uzlaşma aranıyor ve liyakate/niteliğe özen gösteriliyordu. 65 yaşına gelen üye emekliye ayrılacaktı.

1960 öncesi anayasalarımızda kanunların anayasaya uygunluğunun yargısal denetimine yer verilmemişti, meclisten çıkan kanunların anayasaya uygun olup olmadığını inceleyerek denetleyen bir yargı organı yoktu, Anayasa Mahkemesi 1961'e kadar Türk siyasal yaşamında var olan bir kurum değildi. O yüzden 1960'da DP yönetimi bir meclis kararıyla anayasaya aykırı olarak *Tahkikat Komisyonu* kurulabilmişti.

Senato, DP döneminde meclis çoğunluğuna hâkim olan iktidarın, demokratik ilkelere aykırı yasalar çıkarmasının önüne geçmek üzere oluşturulmuş bir gözden geçirme mekanizmasıydı. Yükseköğrenim görmüş 40 yaşın üstündeki 150 kişiden oluşacak Senatoda üyelerin görev süresi 6 yıl olacak ve her 2 yılda bir üyelerin üçte biri (50 kişi) seçimle yenilenecekti. MBK üyeleri ve eski cumhurbaşkanları Senatonun doğal üyesi sayılacaklardı. Ayrıca Cumhurbaşkanı, senatör seçilebilme koşullarına uygun 15 kişiyi "kontenjan senatörü" olarak atayabilecekti.

1960'a kadar yargıç atamaları Adalet Bakanlığınca yapılıyordu. Bu hükümetin yargıya müdahalesine olanak tanıyan bir uygulamaydı. Yeni oluşturulan Yüksek Hâkimler Kurulu ile yargıya bağımsızlık kazandırılması hedeflenmişti. Kurul, yargı bağımsızlığını güvence altına almak üzere yargıçların atamalarını yapacaktı. 18 üyeli kurulun 6 üyesi Yargıtay'dan seçilerek gelecek, 6 üyesi I. Sınıf Hâkimler tarafından kendi aralarından seçilecekti. Kurulun parlamento ile bağını kurmak amacıyla olsa gerek Millet Meclisi ve Cumhuriyet Senatosu da üçer üye seçecekti. Kurulun bağımsızlığını pekiştirmek üzere başkanını kendi içinden seçmesi öngörülmüştü. Adalet Bakanı sadece toplantılara katılabilir, ancak oylamaya katılamazdı.

Bu olumlu yönlerine rağmen 1961 Anayasası, yapımında silahlı kuvvetlerin oynadığı güçlü rolün etkisiyle, bir yandan da askeri-bürokratik vesayetin tohumlarını atmıştır. MBK üyelerinin Cumhuriyet Senatosunun ömür boyu tabii üyesi sayılması; ulusal güvenlikle ilgili kararlarda hükümete tavsiyelerde bulunmak üzere bakanlar ve silahlı kuvvetler temsilcilerinin yer aldığı Milli Güvenlik Kurulunun oluşturulması;1949'dan beri Milli Savunma Bakanına karşı sorumlu olan Genelkurmay Başkanının artık Başbakana sorumlu kılınması askeri vesayetin çarpıcı örnekleriydi. Ayrıca, askeri yönetim döneminde çıkarılan kanunlar hakkında Anayasaya aykırılık itirazında bulunulamayacaktı. Bütün bu düzenlemeler 1920'lerde başlatılan siyasetin sivilleştirilmesi yönündeki ilerleyişin de durması sayılırdı. Darbe ayrıca toplumda genel olarak sivillerin yetersiz ve yolsuzluğa açık olduğunu ve dolayısıyla askerin denetiminde olması gerektiğini öngören bir siyasi kültürün oluşmasına da yol açmıştır (Arat, 2016: 381- 382).

Türkiye'nin sahip olduğu en özgürlükçü anayasa olmasına ve güçler arasında iyi bir denge kurmasına karşın, 1961 Anayasası, olduğu koşullarda tüm yurttaşların desteğini alamamıştır. Eski Demokratlar, anayasa yapım sürecinden tümüyle dışlandıkları için, Anayasa referandumunda olumsuz oy kullanmışlardır. DP'nin varisi Adalet Partisi (AP) anayasa sınırları içinde hareket etmekle birlikte, "Anayasa'nın bürokratik ve yargısal birimlere aşırı yetki verdiğini" ileri sürerek devamlı eleştirmiştir. Özellikle 1965-1973 arasında ülkenin en büyük partisi konumuna gelmiş olan Adalet Partisi ve lideri Süleyman Demirel, her fırsatta 1961 Anayasası'nın Türkiye'ye "bol gelen" bir lüks olduğunu ve kötüye kullanıldığını ileri sürerek, hak ve özgürlüklerin sınırlandırılmasını savunmuştur. Toplumsal ve siyasi hayatta hissedilmeye başlanan çok seslilik ve özellikle sosyal hakları hayata geçirme talepleri de tutucu kesimleri rahatsız etmiştir. 1961 Anayasası, bu yüzden 1924 ve 1982 anayasalarına göre daha kısa süre uygulamada kalmıştır. Bunun en önemli nedenlerinden biri, anayasa hazırlanırken halkın yüzde 40'a yakın bir kesiminin Kurucu Mecliste temsil edilmemesi ve süreçten dışlanmış olmasıdır. Eğer Kurucu Meclis ülkedeki tüm siyasal görüşleri temsil edile-

bilse idi, uzlaşma ile hazırlanan anayasa kalıcı olabilir ve Türkiye belki de günümüzde yaşadığı birçok sorunla karşılaşmazdı. Ayrıca, eğer anayasal haklar; yeni yasal düzenlemeler ile yürürlüğe konabilseydi, insan hakları açısından Türkiye bugün çok farklı bir konumda bulunabilirdi.

Demokrasiye Dönüş

Demokrat Parti, kongresini zamanında yapmadığı için bir üyesinin açtığı dava üzerine 29 Eylül 1960'da mahkemece kapatılmıştır (Teziç, 1976: 274). Ancak, DP fikirlerinin izleyicisi olarak emekli Orgeneral Ragıp Gümüşpala ve arkadaşlarının kurduğu Adalet Partisi (AP) ve Ekrem Alican'ın başkanlığında Yeni Türkiye Partisi (YTP) Türkiyesal yaşamında yerlerini almıştır. Gümüşpala'nın vefatından sonra, Adalet Partisinin Genel Başkanlığına DP Hükümeti sırasında Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü yapmış olan Süleyman Demirel seçilmiştir.

1961'de Anayasanın kabulünden sonra, çoğunluk sistemi yerine, partilerin aldıkları oy oranında meclise temsilci göndermelerine imkân sağlayan yeni bir seçim kanunu çıkarılmış ve seçimler yapılmıştır. CHP 1961 seçimlerinden birinci parti olarak çıkmış, ancak, yeni uygulanan nisbi temsil sistemi nedeniyle TBMM'de çoğunluğa sahip olmadığı için tek başına hükümet kuramamıştır. O yüzden seçimlerden sonra İsmet İnönü'nün başkanlığında ilki Adalet Partisi ile diğeri YTP ve Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP) ile sonuncusu ise bağımsızlarla olmak üzere Türkiye'nin ilk 3 koalisyon hükümeti kurulmuştur. 10 yıllık bir aranın ardından tekrar hükümette yer alan CHP'nin, İnönü Başbakanlığındaki koalisyon hükümetleri sırasında izlediği politikalar, CHP'de ideolojik bir değişimin, "Ortanın Solu" diye tanımlanan yeni politikanın adeta habercisi olmuştur. Bülent Ecevit'in Çalışma Bakanı olarak yer aldığı İnönü Hükümeti, 1961 Anayasasının öngördüğü, çağdaş demokrasilerde vazgeçilmez sosyal haklardan biri olarak kabul edilen çalışanlara toplu sözleşme ve grev hakkının yasalaşmasını sağlamıştır.

1960'ların başında toplumsal dönüşümün hızlandığı ortamda, ordu içinde hareketlilik bir süre daha devam etmiştir (Batur, 1985). 1961 seçimleriyle demokrasiye geçişten sonra kurulan İnönü Hükümetleri 1962 Şubatı ve 1963 Mayısında Kara Harp Okulu Komutanı Albay Talat Aydemir'in iki darbe girişimiyle karşılaşmışlardır.

1960'lı yılların ikinci yarısı ve 1970'li yıllar Türkiye'nin ekonomik, toplumsal ve siyasal açıdan dalgalı yıllarıdır. Devlet Planlama Teşkilatı kurularak, kamu ve özel kesimin birlikte yer aldığı karma ekonomi uygulamasına geçilmiş, ekonomik ve sosyal gelişmenin birlikte ve planlı yürütülmesi amaçlanmıştır.

1950'lerden itibaren tarımda makineleşme sonucu küçük işletmeler kapanmış, kırdan kente gelen köylüler büyük şehirlerin içinde ve çevresinde kurulu gecekondu mahallelerinde yaşamaya başlamışlardır (Ahmad, 2008: 155). Özel kesimde sermaye birikimiyle birlikte başlayan sanayileşme de kırdan kente göçün yoğunlaşmasına neden olmuştur. Bu sosyal ve ekonomik dönüşümler, halk yığınlarının bir kısmında yabancılaşma ve kişilik krizi yaratmıştır (Yücekök, 1976: 105). 1960'lı yıllarda hızlanan sanayileşme, sendikalı mavi yakalı işçilerin sayısında önemli artışlar yaratırken, küçük esnafı olumsuz etkilemiştir. 1961 Anayasasının getirdiği özgürlük ortamı, kırdan kente göç, kentleşme ve sanayileşmeyle birlikte dönüşüm yaşayan topluma yeni açılımlar için fırsatlar yaratmıştır. 1961 Anayasasıyla güvenceye alınan özgürlükler, toplumsal sorunların çeşitlendiği ve arttığı bir ortamda sendikal hareketlerin gelişmesine, kitlelerin hızla siyasallaşmasına ve yeni siyasal partilerin doğuşuna neden olmuştur. Sendikacıların ağılıkta olduğu bir grup aydın, siyasal çizgisinin “sosyalizm” olduğu belirtilen Türkiye İşçi Partisini (TİP) kurmuştur. 1961 yılında kurulan, 1965 seçimlerinden sonra 15 milletvekili ile TBMM'de yer alan Türkiye İşçi Partisi parlamentoya farklı bir hava da getirecektir.

Bu gelişmeler CHP'nin de toplumsal muhalefet ile kucaklaşmasına uygun bir ortam sağlamıştır. 1960-65 arasındaki gelişmeleri, CHP'de Ortanın Soluna açılımın hazırlık evresi olarak değerlendirmek yanlış olmaz. 1960'lı yıllarda CHP, çarpık bir şekilde gelişen göç, kentleşme ve sanayi-

leşmenin de neden olduğu bozuk düzende, kırdaki kentte, sanayide tarımda her alanda ezilen kitlelerden yana tutum alarak siyasal yelpazedeki yerini daha net bir şekilde belirlemeye çalışmıştır. Bu süreç, CHP'nin yoksul ve emekçi kesimlere yönelik yeni siyasal açılımlar yaparak siyasal yelpazede sosyal adaleti, demokrasiyi, eşitliği, dayanışmayı ve adil paylaşımı temel alan sosyal demokrasi çizgisine oturmasıyla sonuçlanmıştır. (Emre, 2015)

Türkiye'de siyasal yaşamda etkin olan partiler, 1960'lara kadar, belli bir sosyal sınıfı temsil etme konumunda olmamıştır. Türkiye'de sanayileşmeyle birlikte ücretli çalışan ve emeğiyle geçinen kesimlerin artması, göçle birlikte yaşanan kentleşme süreci ve kentli nüfus oranının hızla yükselmesi CHP'nin ideolojik yenilenmesini etkileyen olgulardır. CHP, Cumhuriyetin kuruluş yıllarında izlediği sınıflar üstü bir parti olma çizgisini değiştirerek, yeni dönemde dar gelirli, emekçi kesimlere doğru yöneltmiştir.

1965 seçimlerinden kısa bir süre önce, İnönü, partinin yerinin “*ortanın solu*” olduğunu belirtmiştir. Bu düşünce, CHP'de demokratik sol/sosyal demokrat politikalar üretilmesinin başlangıç noktası olmuş, giderek partinin ideolojik kimliğine dönüşmüştür.

Adalet Partisi, 1965 seçimlerinde ilk kez uygulanan millî bakiyeli (artık oy) nisbi temsil sistemine rağmen yüzde 52,9 oyla tek başına iktidara gelmiştir. CHP'nin oy oranı yüzde 28,7'dir ve parti bir önceki seçime göre (%34,8) oy kaybetmiştir. Seçim yenilgisinin faturası, parti içinde muhalif bir kesim tarafından “*ortanın solu*” politikasına çıkarılmıştır. Bu nedenle CHP, 1965-1972 arasında bir dizi kurultay yapmak zorunda kalmıştır. Parti içinde bir kısmı ideolojik yaklaşım farklılıklarına da dayanan çeşitli gruplar ortaya çıkmıştır. CHP, bu süreçte ideolojik yenilenme ile değişen dünya ve ülke koşullarına uyum sağlamaya çabalamıştır. Bu ideolojik yenilenme Ecevit'i CHP Genel Sekreterliğine taşıyacaktı.

1965 seçimlerinde oyların yüzde 52'sini alarak tek başına hükümet kuran Adalet Partisi bir süre sonra bünyesinden kopan milletvekilleri ile bölünmüştür. AP'den ayrılanlar, 18 Aralık 1970'te eski Meclis Başkanı Ferruh Bozbeyli liderliğinde Demokratik Partiyi kurmuşlardır.

Toplum ve siyasal yaşam böyle hızlı bir değişim ve dönüşüm içindeyken, yeni koşullara uyum sağlayamayan, yeni düzende kendilerini toplumdan kültürel ve sosyal bakımdan soyutlanmış gören insanların bir bölümü kurtuluşu dinde aramaktaydı. 1970’li yıllarda siyasal yaşamda dikkat çeken önemli gelişme, sağ yelpazede merkez dışında muhafazakâr partilerin kurulmasıdır (Mert, 2007: 47). Ünlü sosyolog Şerif Mardin, Türk İslamlaşmasının öncülerinin 1970’ten itibaren Türk siyasi hayatında görüldüğünü belirtmektedir (2013:168). Bunlardan ilki, “Milli Nizam Partisinde (MNP) örgütlenen küçük burjuva İslamcılarıdır. MNP, kendilerini ezen ve sömüren düzene İslami adalet ve eşitliği getirmek” çabası içindeydi (Yücekök, 1976: 105-109). Parti, 1971 yılında, laiklik karşıtı faaliyetlerde bulunduğu iddiasıyla Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılmış, onun yerine 11 Ekim 1972’de Milli Selamet Partisi (MSP) kurulmuştur (Özbudun ve Hale, 2010: 31). Türkiye’de dinin siyasetteki etkisi, arada kesintilere uğrasa da 1970’lerden günümüze farklı partiler kanalıyla artarak devam etmiştir (Komsuoğlu ve Kurtoğlu-Eskişar, 2012: 307-343 ve Başkan, 2012: 345-376).

12 Mart Muhtırası

1968, dünyanın gelişmiş ülkelerinde ve özellikle Avrupa’da yaygın gençlik hareketlerinin görüldüğü bir yıldır. Gençlik eylemleri Türkiye’ye de yansımıştır. Başlangıçta, forumlar, gösteri yürüyüşleri, boykotlar ve mitingler şeklinde üniversite koşullarının iyileştirilmesine yönelik masum eylemler, bir süre sonra şekil değiştirmiş, ideolojik olarak farklılaşan küçük grupların çatışmasına ve bazıları silahlı eylemlere dönüşmüştür.

Çatışma ortamına ordunun tepkisi, 12 Mart 1971’de, bu kez emir-komuta hiyerarşisi içinde TBMM’ne ve hükümete muhtıra verme yönünde olmuştur. Muhtırada imzası bulunan Genel Kurmay Başkanı ve Kuvvet Komutanları TBMM ve hükümetin gerekli reformları yapmadığını belirterek, Demirel Başkanlığındaki AP Hükümetinin istifasını, partiler üstü bir anlayışla hareket edecek ve reformları gerçekleştirecek yeni hükümetin kurulmasını istemişlerdir. Aksi halde, “Türk Silahlı Kuvvetlerinin kanunların kendisine

vermiş olduğu Türkiye Cumhuriyetini koruma ve kollama görevini yerine getirerek, idareyi doğrudan doğruya üzerine almaya kararlı” olduğunu bildirmişlerdir.

Muhtıra üzerine Başbakan Demirel istifa etmiştir. Dönemin ana muhalefet partisi CHP’nin Genel Başkan İnönü ile Genel Sekreteri Ecevit muhtıraya karşı çıkmışlar ve komutanların siyasete müdahalesine tepki göstermişlerdir. Muhtıradan 3 gün sonra 15 Mart 1971’de, İnönü, CHP Ortak Grubundaki konuşmasında bu tepkisini şöyle ifade etmektedir:

“Demokrasiye inanıyorsak, seçimle iktidara gelecek bir hükümetin yetkisi oranında reformları yapacağını kabul etmek zorundayız... Yoksa bir meclise askeri bir kıt’a gibi sunu şöyle, bunu böyle yapacaksın demeye olanak yoktur... Ordunun hareketiyle parlamentonun çalışmasına olanak verilmiyor. Yapılan hareket, fiilen parlamento hayatının işlemlerini olanaksız kılmıştır.”

“Şimdiden söyleyebilirim ki, parlamento böyle baskı altında kaldıktan sonra, artık görevini yapacak halde değildir. İcranın emri altında bulunan kumandanların, takdir edeceği ya da tenkit edeceği ölçüye göre hükümetler kalacak ya da kalmayacak, böyle bir düzen demokratik değildir. Demokratik düzenin bir an önce avdet etmesi (gelmesi) için Sayın Cumhurbaşkanına yapacağımız teklif geçici bir hükümetin kurulmasıdır.” (Bila, 1979: 490-491)

İnönü, muhtırayı demokratik düzene karşı bir eylem olarak nitelemektedir. Ancak, İnönü’nün tavrı, Türk Silahlı Kuvvetlerinin, muhtıranın 3. maddesinde yer alan “idareyi doğrudan doğruya üzerine almaya kararlı” olduğunu görmesi üzerine değişmiştir. Komutanların muhtırada istediği yeni hükümet, CHP’den istifa ettirilen Prof. Dr. Nihat Erim başkanlığında kurulmuştur. İnönü, Erim Hükümetine destek verdiğini açıklarken; CHP adının 1950’li ve 1960’lı yıllarda olduğu gibi tekrar orduyla birlikte geçmesini istemeyen Genel Sekreter Ecevit, seçimle gelmiş bir hükümete karşı orduya dayanan bir hükümeti desteklemeyeceğini belirtmiştir. Ecevit, Nihat Erim tarafından kurulan hükümete, CHP’den bakan verilmesine de açıkça karşı çıkmıştır. Bu tutumu Genel Başkan İnönü tarafından kabul görmeyince, Ecevit Parti Genel Sekreterliğinden ayrılmıştır. İstifa sonrası CHP’de yaşanan gelişmeler, Ecevit’in 14 Mayıs 1972’de toplanan olağanüstü Kurultayda Genel Başkan seçilmesiyle sonuçlanacaktır.

Erim'in çoğunluğu teknisyenlerden oluşan reform kabinesi, aydınların, işçilerin ve öğrencilerin kitle halinde tutuklanıp yargılanmaya başlaması üzerine 11 üyesinin istifasıyla dağılmış, Erim yeni bir hükümet kurmak zorunda kalmıştır. Anayasanın öngördüğü reformları yapmak üzere kurulan hükümet döneminde, Türkiye'nin en özgürlükçü anayasası olarak değerlendirilen 1961 Anayasası, insan haklarını ve yargı bağımsızlığını zedeleyen değişikliklerle ilk darbesini almıştır. Özgürlüklere sınırlamalar getirilmiş, hükümete "kanun hükmünde kararname çıkarma" yetkisi verilerek hem TBMM'nin gücü zayıflatılmış hem de kuvvetler ayrımı ciddi biçimde zedelenmiştir.

Askeri müdahale sürecinde Kürt sorunu ile ilgili olarak açıkladığı görüşlerle bölücülük yaptığı iddiasıyla Sosyalist TİP ve din eksenli Milli Nizam Partisi Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılmıştır. Yargıçlarından biri askeri hâkim olan Devlet Güvenlik Mahkemeleri kurulmuştur. Gözaltı süreleri uzatılmış, aydınlara yönelik tutuklamalar ve işkenceler artmıştır.

1973'te Cumhurbaşkanlığı seçimi gündeme geldiğinde Ecevit ve Demirel ordunun dayattığı Cumhurbaşkanı adayı olan Genekurmay eski Başkanı orgeneral Faruk Gürler'i değil Fahri Korutürk'ü seçerek, askerin kışlasına dönmesini sağlamışlardır (Cizre-Sakallıoğlu, 1993: 103). İki liderin işbirliği içinde ordunun siyasete ve demokrasiye müdahalesine karşı izlediği bu ortak tutum, Türk demokrasi tarihinde demokratik yaşama yeniden dönüşü sağlamaya yönelik örnek bir davranış olarak değerlendirilmelidir.

1973 – 1980 Dönemi

Ordunun kışlasına dönüşüyle demokratik rejim yeniden işlemeye başlamıştır. 1973 Seçimlerine Ecevit liderliğinde giren CHP, oylarını % 33,3'e çıkararak birinci parti olmuş ve kapatılan Milli Nizam Partisi yerine Erbakan ve arkadaşları tarafından kurulan Milli Selamet Partisi (MSP) ile koalisyon hükümeti kurmuştur. Ecevit hükümeti ABD'nin baskısıyla konulmuş olan haşhaş ekim yasağını kaldırmıştır. Bu sırada Kıbrıs'ta Rum EOKA örgütü bir darbe girişiminde bulunmuş, Ecevit Hükümeti

can güvenliği kalmayan Türk soydaşları korumak amacıyla 20 Temmuz 1974'te Kıbrıs Barış harekâtını başlatmıştır. İlk harekât, ABD ve Birleşmiş Milletlerin müdahalesiyle durdurulmuş, ancak ikinci harekât ile Kıbrıslı Türklere can güvenliği sağlayacak konuma gelinmiştir. Bunun üzerine, ABD Türkiye'ye ambargo uygulamıştır. MSP ile koalisyonu yürütmenin güçlüğü, Ecevit'i, erken seçime gitme umuduyla, istifa kararı almaya yöneltmiştir. Erken seçim gerçekleşmeyince, ülke, sağ partiler (AP, CGP, MSP, MHP) koalisyonundan oluşan "Milliyetçi Cephe" (MC) hükümetleriyle yönetilmeye başlamıştır. Sol hareketlere karşı milliyetçi ve anti-komünist tepki vermek ve sol eylemlere karşı koyarak sindirmek amacıyla MHP güdümünde oluşturulan Ülkü Ocakları bu dönemde MC hükümetinden de büyük destek görmüştür.

Bu sırada, dünyada petrol krizinin yarattığı ekonomik sorunlar petrol tüketicisi bir ülke olarak Türkiye'yi çok ciddi sarsmaya başlamış, döviz sıkıntısı artmış, Başbakan Demirel'in abartılı ifadesiyle "Türkiye 70 sente muhtaç" duruma gelmiştir. Diğer yandan Cephe hükümetini oluşturan partilerin paylaştıkları bakanlıklarda kendi hâkimiyetlerini kurmaya yönelik icraatları toplumda kutuplaşmayı daha da artırmıştır. Öğretmenler, memurlar hatta polisler bu kutuplaşmadan payını almış, devlet, 2010'lu yıllardaki kadar olmasa da liyakatten uzaklaşmış ve yönetilemez hale gelmiştir. 1970'lerin sonuna doğru toplumdaki kutuplaşma üniversite gençliğine de yansımış, özellikle gençler arasında silahlı çatışma körüklenmiştir. Bu dönemde MC hükümeti, solcu gençlik örgütlerine karşı, ağırlıklı olarak MHP ile organik bağı olan ülkücü ve sağcı gençlerin gücünden yararlanmış, silahlı çatışmayı teşvik etmese de göz yummuştur. Başbakan Süleyman Demirel'in ünlü "Bana milliyetçiler adam öldürüyor dedirtemezsiniz" sözü bu ortamda söylenmiştir (Mert, 2007: 26).

Toplumsal gelişmeye uygun politikalar üretemeyen, çağın gerektirdiği kurumlar ve kuralları oluşturamayan siyasal kadrolar, bir süre sonra hem ekonomiyi hem de demokrasiyi darboğaza sokmuşlardır. 1977 seçimleri bu darboğazdan bir çıkış olabilirdi. Düzen değişikliği hedefleyen CHP, yeni bir

programla gittiği bu seçimden yüzde 41,3 oy alıp birinci parti olarak çıksa da 223 milletvekili ile tek başına hükümet kuramamıştır. O dönemde Türkiye’de milletvekili sayısı 450 idi ve TBMM’den güvenoyu almak için en az 226 oy gerekiyordu. Ecevit önce bir azınlık hükümeti oluşturmuş, ancak kurduğu azınlık hükümeti Meclisten güvenoyu alamamıştır. Ardından, Demirel’in sağ partiler ile kurduğu 2. Milliyetçi Cephe hükümeti de uzun ömürlü olamamıştır. Ancak bu koşullarda ekonomik sıkıntılar şiddetlenmiş, enflasyonun çalışan kesim üzerindeki baskısı giderek artmıştır. CHP, AP’den ayrılan milletvekilleri, Demokratik Parti’den Faruk Sükan ve Cumhuriyetçi Güven Partisi ile yeni bir koalisyon hükümeti oluşturmuştur. Bu hükümet de 1979 kısmi seçimlerinde CHP’nin oy kaybetmesi üzerine Ecevit’in istifasıyla sona ermiştir. Bu kez Demirel bir azınlık hükümeti kurmuş; Başbakanlık ve DPT Müsteşarlıklarını birlikte üstlenen Turgut Özal’a IMF’nin öngördüğü 24 Ocak (1980 ekonomik kararlarını hazırlatmıştır. Neoliberal ekonomik politikaları içeren ve temel olarak dar ve sabit gelirli kesimlerin satın alma gücünü ve sosyal hizmetlere ulaşımını ciddi biçimde kısıtlayan bu kararların, demokrasi içinde uygulanması zordu. Nitekim kararların açıklanmasından 8 ay sonra ordu yeni bir darbe ile yönetimi ele almış ve Turgut Özal’ı ekonominin yönetiminden sorumlu Başbakan Yardımcılığına getirmiştir. İktisatçı Ayşe Buğra’ya göre “İşin başından beri darbenin 1980 IMF paketinin uygulanması için gerekli istikrar ortamının yaratılmasını amaçladığı belliydi” (Buğra, 1995: 208).

1980 Darbesi ve Sonrası

12 Eylül 1980 darbesi emir-komuta hiyerarşisi içinde, Genel Kurmay Başkanı, Kuvvet Komutanları ve Jandarma Genel Komutanından oluşan Milli Güvenlik Konseyi (MGK) tarafından yapılmış ve meşruiyetini gençler arasındaki anarşi, terör ve bölücülüğe dayandırmıştır. Darbe lideri Orgeneral Kenan Evren’nin açıklamalarına göre, darbe öncesinde çeşitli partilerden bazı politikacılar hatta AP’li bir eski bakan bile komutanları darbeye teşvik etmişlerdir (Birand, 1984: 118, 244-245; Cizre-Sakallıoğlu, 1993: 234-235). 1980 darbesi sonrası, önceki müdahalelerden farklı olarak,

tüm siyasal partiler kapatılmış, liderler hapsedilmiş, parti yöneticilerine 10 yıl, milletvekillerine 5 yıl siyaset yasağı getirilmiştir. Üç yıl süren askeri yönetim sırasında idamlar, işkenceler olmuş, olağanüstü boyutlarda hak ihlalleri yaşanmıştır.

12 Eylül askeri müdahalesinden sonra askeri yönetim, 40'ını doğrudan, 120'sini valilerin önerdiği 360 kişi arasından seçerek atadığı 160 kişilik bir Danışma Meclisi oluşturarak yeni bir Anayasa çalışması başlatmıştır. Hiçbir siyasi parti temsilcisinin yer almadığı ve tutucuların çoğunlukta bulunduğu Danışma Meclisi, 1982 Anayasasını hazırlamıştır. Yeni anayasa, 1961 Anayasasının getirdiği temel hak ve özgürlükleri sınırlayan, kuvvetler ayrımını zayıflatan, yargı bağımsızlığını zedeleyen bir nitelik taşımaktaydı.

1982 Anayasası

Milli Güvenlik Konseyi, ülkenin 1970'lerin sonlarında yaşadığı kutuplaşma ve şiddetin önlenmesi amacıyla, siyasal sistemde köklü bir yapılanmayı hedefliyordu. O yüzden, MGK'nin yapımında belirleyici bir rol oynadığı 1982 Anayasası, güçlü vesayetçi unsurlar içermekteydi. 1982 Anayasasının amacı, bireysel özgürlükleri devlet otoritesine karşı korumak değil, devlet otoritesini sürdürmek için bireyin özgürlüğünü sınırlamak olmuştur. Anayasa Mahkemesi eski üyelerinden Prof. Fazıl Sağlam'ın ifadesiyle, "1982 Anayasası özgürlükçü demokratik düzeni dar kalıplara sıkıştırmış ve rejimin kendisini koruma refleksini otorite yönünde kaydırmıştır" (2000: 80). Anayasa, bu doğrultuda, yürütme organını ve özellikle Cumhurbaşkanlığı makamını güçlendirmiş, yargının yürütme üzerindeki denetim yetkisini kısıtlamış, silahlı kuvvetlerin sivil yönetimler karşısındaki özerklik alanını genişletmiş, Milli Güvenlik Kurulunun yetkilerini artırmış, siyasal partiler dışındaki sivil toplum kuruluşlarının siyasetin oluşumuna katılmalarını yasaklamıştır. Konseyin sivil siyasetçilere ve tüm sivil siyaset kurumlarına karşı duyduğu derin güvensizliğin sonucu olarak, siyasal partilerin faaliyetleri geniş bir yasaklar listesi ile sınırlandırılmıştır (Özbudun, 2016: 29-33).

Bir tepki anayasası olan yeni anayasa, askeri müdahalenin başında

bulunan Orgeneral Evren'in Devlet Başkanlığına getirilmesi öngören geçici maddeyle birlikte halkoyuna sunulmuş ve büyük bir çoğunlukla (%91) kabul edilmiştir. Ardından Siyasal Partiler Kanunu çıkarılmış ve bir kısmı askeri yönetimce güdümlü yeni partiler kurulmuştur.

1983'ten Günümüze

1983'te seçimlere gidilirken, 1980 darbesiyle kapatılmış olan AP ve CHP'nin yerini almak üzere, askeri yönetimin teşvikiyle merkez sağda emekli orgeneral Turgut Sunalp'e Milliyetçi Demokrasi Partisi (MDP), merkez solda Başbakanlık Müsteşarı Necdet Calp'e Halkçı Parti (HP) kurdurulmuştur. Askeri yönetim sırasında Başbakan Ulusu Hükümetinde ekonomiden sorumlu Başbakan Yardımcılığı yapan Turgut Özal ise, MSP kökenli siyasetçilerin ve DPT'den bürokratların ağırlık taşıdığı Anavatan Partisini (ANAP) kurmuştur (Keçeciler, 2014: 82-87). Askeri yönetim, 1983 Genel seçimlerine sadece bu üç partinin girmesine izin vermiştir. Siyasal yasağı bulunan CHP'liler ise İsmet İnönü'nün oğlu fizik profesörü Erdal İnönü liderliğinde Sosyal Demokrat Partide (SODEP) birleşmişlerdir. Erdal İnönü ve arkadaşlarının kurduğu Sosyal Demokrat Parti ile 10 yıl siyaset yasağı bulunan AP lideri Demirel'in (Büyük Türkiye Partisi kapatıldıktan sonra) arkadaşlarına kurdurduğu Doğru Yol Partisinin (DYP) kurucuları ve milletvekili adayları yine askeri yönetim tarafından veto edilmiş, SODEP ve DYP seçime sokulmamıştır.

1983 Genel seçimleri, askeri yönetimin "yönetimde istikrar sağlamak" iddiasıyla Seçim Kanununda yer verdiği yüzde 10'luk seçim barajının ilk kez uygulandığı seçimdir. Askeri yönetimce desteklenen Milliyetçi Demokrasi Partisi 1983 seçimlerinde beklenen başarıyı gösterememiş, yüzde 23,3 oy ile ancak 71 milletvekilliği elde ederek üçüncü parti olmuştur. 1983'teki Türkiye deneyimi, dünyaya "seçim mühendisliğinin sınırları olduğunu" da göstermiştir (Diamond, Linz ve Lipset, 1995: 36-38). Necdet Calp Başkanlığındaki merkez-sol nitelikli Halkçı Parti ise yüzde 30,5 oy alarak 117 milletvekili çıkarmıştır. Askeri yönetimin ekonomiden sorumlu Başbakan

Yardımcılığına getirdiği Özal liderliğindeki ANAP, yüzde 10'luk seçim barajının büyük partilere sağladığı avantajdan da yararlanarak yüzde 45,1 oy ile 212 (% 53) milletvekilliği kazanmış ve 400 kişilik mecliste çoğunluğa sahip olmuştur. 1980 öncesinde toplumda dört farklı partide temsil edilen -muhafazakâr, milliyetçi, liberal ve sosyal demokrat- siyasal eğilimleri partisinde bir araya getirme iddiasıyla yola çıkan Özal, en çok oyu alan partinin lideri olarak Başbakanlığa getirilmiştir.

3 Kasım 1985'te SODEP ile Halkçı Parti , Sosyal Demokrat Halkçı Parti" (SHP) adıyla birleşmiştir. 14 Kasım 1985'te Bülent Ecevit siyasal yasaklı olduğu için eşi Rahşan Ecevit önderliğinde kurulan Demokrat Sol Parti (DSP) ise, "sosyal demokrat" deyimini, Marksist bir kökene dayandığını ileri sürerek reddedip, Türkiye'ye özgü "demokratik sol" bir kimlikle siyaset sahnesine çıkmıştır.

24 Ocak kararlarının mimarı olarak tanınan Özal, başbakanlığı süresince ekonomide neoliberal bir politika izlemiştir. Özal, döviz kurlarını ve faizleri piyasada belirlenmesi için serbest bırakmış, yürüttüğü ihracata dayalı büyüme politikalarıyla iş dünyasının desteğini de almıştır. Ayrıca, ANAP iktidarının ilk yıllarında Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi tanınmış; Türkiye, Birleşmiş Milletler İnsan Hakları sözleşmesine taraf olmuştur. Bakanlar Kurulu kararı ile Kürtçe konuşma ve şarkı söyleme serbest bırakılmıştır. Ancak terör örgütü PKK, 1984 Ağustosunda Eruh ve Şemdinli baskınlarıyla Kürt sorunun barışçı çözümüne giden yolu ciddi biçimde engellemiştir.

1987 Genel seçimlerinde ANAP, oyları bir miktar azalmakla birlikte (%36,3) seçim barajının katkısıyla 292 milletvekilliği (% 64,9) kazanmıştır. DSP, yüzde 8,5 oyla barajı aşamamış, SHP ise yüzde 24,8 oy oranı ile 99 milletvekili çıkarmış ve ana muhalefet partisi görevini üstlenmiştir. Doğru Yol Partisi (DYP) yüzde 19,1 oy alarak 59 milletvekiline sahip olmuştur.

Anayasanın eski parti liderlerine getirdiği "siyaset yasağı", Özal'ın bu yasağın devamı yönündeki çabasına rağmen, halk oylaması ile kaldırılınca, önce AP ve CHP liderleri Demirel ve Ecevit bir süre sonra da MSP ve MHP liderleri Erbakan ve Türkeş yeniden siyasal yaşama dönmüşlerdir. Yasaklı

liderlerin siyasete dönmesi yanında, Özal'ın toplumda “köşe dönme anlayışı” olarak değerlendirilen ekonomi ve siyaset yaklaşımı ve uygulamaları ANAP'ı yıpratmış ve partinin sürekli oy kaybetmesine neden olmuştur. İktidar partisi ANAP, 1989 yerel seçimlerinde hezimete uğrayınca, Özal, muhalefetin boykot ettiği cumhurbaşkanlığı seçiminin üçüncü turunda Partisinin Meclisteki sayısal üstünlüğüne dayanarak kendisini Cumhurbaşkanı seçtirmiş, Başbakanlık görevini de Yıldırım Akbulut'a vermiştir. 1989 Kasımında ANAP Genel Başkanlığına da seçilen Akbulut'un bu görevleri uzun sürmemiş, 15 Haziran 1991'de ANAP Genel Başkanı seçilen Mesut Yılmaz Başbakanlığı da devralmıştır.

1991 Milletvekili seçimlerinde Doğru Yol Partisi (DYP), % 27 oyla birinci parti olmuştur. Başbakanlık görevini alan Demirel, seçimlerde % 20,8 oy alan Erdal İnönü liderliğindeki SHP ile bir koalisyon hükümeti kurmuştur. 12 Eylül 1980'de kapatılan partilerin açılması, AP ve CHP'nin tabanlarına dayanmayı hedefleyen bu iki yeni partinin oluşturduğu, koalisyon hükümetinin yaptığı bir yasal düzenleme ile mümkün olmuştur. CHP'nin 1980 öncesi görev yapan son Merkez Yönetim Kurulu, Partinin yeniden açılması için 9 Eylül 1992'de bir kurultay düzenlemiş, Kurultayda, Deniz Baykal, CHP Genel Başkanı seçilmiştir (Tuncer, 2013).

Turgut Özal'ın ölümü üzerine Cumhurbaşkanlığı seçimi yeniden gündeme gelince, Demirel, DYP ve SHP oylarıyla Cumhurbaşkanı seçilmiş, Tansu Çiller de DYP Genel Başkanı ve Başbakan olmuştur. Başbakan Yardımcısı Erdal İnönü bu görevinden ve SHP Genel Başkanlığından ayrılmış, Kurultayda yapılan seçimle, yerine Ankara Büyükşehir Belediye Başkanı Murat Karayalçın getirilmiştir.

24 Aralık 1995'te yapılan milletvekili genel seçiminde Refah Partisi oyların % 21.1'ini alarak birinci parti olmuştur. RP ile koalisyona girmeyeceklerini açıklayan Çiller ve Yılmaz'ın oluşturduğu ANAP-DYP koalisyon Hükümeti TBMM'de güvenoyu almıştır. Ancak, RP'nin başvurusu üzerine Anayasa Mahkemesi güven oylamasını iptal edince, Cumhurbaşkanı Demirel hükümeti kurma görevini RP lideri Erbakan'a vermiştir. Erbakan DYP ile koalisyon

hükümeti kurmuş, ancak gerek kendisinin gerek RP'li milletvekili ve belediye başkanlarının radikal İslamcı söylem ve eylemleri toplumda ve orduda tepki yaratmaya başlamıştır. Önce Cumhurbaşkanı Demirel Erbakan'a bir uyarı mektubu göndermiş, ardından da askerler 28 Şubat 1997'de yapılan MGK toplantısında hükümete irticayla mücadele konusunda tavsiye kararlarını bildirmişlerdir. Başlangıçta kararları imzalamayacağını söyleyen Erbakan, 18 Haziranda Hükümetinin istifasını Demirel'e sunmuştur. Demirel, beklenenin aksine yeni hükümeti kurma görevini Çiller'e değil, Mesut Yılmaz'a vermiştir. Yılmaz'ın kurduğu ANAP-DSP-DTP koalisyon hükümeti güvenoyu almasına rağmen uzun ömürlü olamamış, Türkbank ihalesindeki yolsuzluk iddiaları nedeniyle muhalefetin Başbakan Yılmaz aleyhine verdiği gensoru kabul edilince hükümet düşmüştür.

Başbakanlık görevini üstlenen DSP Genel Başkanı Ecevit, bir azınlık hükümeti kurmuş ve 17 Ocak 1999'da Meclisten güvenoyu da almıştır. 14 Şubat 1995'te SHP ile birleşen CHP, güçlenmesi gerekirken, 18 Nisan 1999 seçimlerinde ağır bir yenilgi alarak parlamento dışında kalmıştır. Seçim yenilgisi üzerine CHP lideri Deniz Baykal Genel Başkanlıktan ayrılmıştır. Seçmen CHP'yi baraj altında bırakırken, başka bir sol partiyi, DSP'yi birinci parti yapmıştır. 18 Nisan 1999 Seçimlerinden hemen önce ABD'nin desteği ile Kenya'da yakalanan Abdullah Öcalan Türkiye'ye getirilmiştir. Bu başarı DSP'nin seçimlerden birinci parti olarak çıkmasında önemli bir etken olmuştur. Ecevit, ANAP ve MHP ile koalisyon yaparak yeniden iktidar koltuğuna otururken, CHP'de parti içi iktidar mücadelesi başlamıştır.

18 Nisan Seçimleri CHP'nin tarihinde aldığı en ağır yenilgidir. Baykal'ın istifası üzerine, 22-23 Mayıs 1999'da toplanan CHP 9. Olağanüstü Kurultayında pek çok adayla yarışan Altan Öymen, Genel Başkan seçilmiş, Genel Sekreterliğe de Tarhan Erdem getirilmiştir. Parti Meclisi üyelerinin örgütte yaptığı incelemelerde "üye ve örgüt yapısında bozulmalar" saptanınca üye yazımı yenilenmiş, ancak, örgütte ciddi bir değişikliğe gidilememiştir. Baykal, bir süre dinlendikten sonra Parti Meclisindeki bir oylama sonucu 30 Eylül 2000'de toplanan olağanüstü Kurultayda yeniden Genel Başkanlığa dönmüştür.

1999 yılı sona ererken, Avrupa Birliği Helsinki Zirvesinde Türkiye'yi resmen aday ülke ilan etmiştir. DSP'nin ANAP ve MHP ile kurduğu koalisyon hükümeti, üyeliğin gerektirdiği yapısal uyum paketlerini TBMM'den geçirerek bu süreçte önemli adımlar atmıştır. Ancak, 2000 ve 2001'de yaşanan ekonomik krizler iktidar ortağı partilerde güç kaybına, DSP'de ise bölünmelere neden olacaktır. Kriz sonrası Türkiye'ye davet edilen Dünya Bankası Başkan Yardımcısı Kemal Derviş, ekonomiden sorumlu bakanlık görevini üstlenmiştir. O tarihte ABD'nin Irak'a müdahalesi gündemdedir ve Ecevit bu müdahale sürecinde Türkiye topraklarının kullanılmasına izin vermeyeceğini ABD Başkanı Clinton'a iletmiştir.²² Bu sırada bazı gazete patronlarının da desteği ile MHP'nin yer almayacağı, Ecevit'siz DSP, ANAP ve DYP'nin katılacağı bir koalisyonun kurulacağı söylenmeye başlamıştır. Bu söylentiler MHP liderinin de kulağına gitmiş olmalı ki, Bahçeli erken seçim istemiştir (Yanardağ, 2016: 30-33). Bu sırada DSP'den ayrılan İsmail Cem ve Hüsamettin Özkan Yeni Türkiye Partisini kurmuşlardır. Parti kurucuları arasında yer alması beklenen ekonomi bakanı Kemal Derviş ise son anda karar değiştirerek CHP'ye girmiştir.

Uyguladığı ekonomik istikrar paketinin sonuçlarını alamadan seçime gitmek zorunda bırakılan DSP, 3 Kasım 2002 seçimlerinde varlık gösterememiş, koalisyonun tüm ortakları yüzde 10'luk seçim barajının altında kalmıştır. Meclise yalnızca iki parti, yeni kurulan Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) ile CHP girebilmiştir. 25 Temmuz 2004'te Ecevit'in aday olmadığı DSP Kurultayında, Zeki Sezer Genel Başkan seçilmiştir. 22 Temmuz 2007 milletvekili seçimlerine tabanın baskısı üzerine CHP-DSP işbirliği ile gidilmiştir. Ecevit'in vefatından sonra DSP'nin oyları lider değişikliklerine rağmen düşmeye devam etmiştir.

1980'lerde küreselleşmenin ve ekonomik gelişmenin ortaya çıkardığı yeni toplum kesimleri, milli gelirden daha çok pay almak ve siyasal yaşamda söz sahibi olmak arzusundaydı. Erbakan, 1980 öncesinde milli sanayi hamlesi söylemi ile bu kesimin beklentilerini karşılayacak bir siyaset izlemeye

22 Ecevit, bunu Ahmet Özal ile Kanal 6'da yaptığı bir söyleşide de açıklamıştır.

çalışmıştı. Özal'ın stratejisi ve politikaları KOBİ nitelikli bu işletmelerin ve yurtdışındaki İslami sermayenin büyümesine imkân sağlamıştır. Anavatan Partisi (ANAP), Özal'ın yönetiminde bu kesimin beklentilerini karşılayabilmiştir. Ancak, Özal'ın Cumhurbaşkanlığına seçilmesinden sonra ANAP hükümetlerinin tercihleri muhafazakâr çevrelerin ANAP'tan uzaklaşmalarına neden olmuştur (Aydın ve Taşkın, 2014: 461).“ Anadolu kaplanları” diye nitelenen, şehirlerde gelişen yeni orta sınıf ve yeni burjuvaların bir kesimi özellikle 2000'li yıllarda ekonomik ve siyasal hayatta daha etkin olma isteğini ortaya koymaya, kendilerine bu yolu açacak siyasal partilere, güç vermeye başlamışlardır.²³

Siyasal İslam'ın Yükselişi ve AKP

1983 sonrası yeni partiler kurulurken İslamcı kesimin lideri Erbakan, diğer liderler gibi 10 yıllık siyaset yasağı kapsamındaydı. O nedenle, 1980 öncesi MSP kadrolarının bir kısmı ANAP'ta yer alırken, Erbakan'ın bazı arkadaşları da 23 Haziran 1983'te Refah Partisi'ni (RP) kurdular. 1987'de siyasal yasaklar referandumla kaldırılınca Erbakan, parti liderliğini Ahmet Tekdal'dan devraldı. Parti, 1983'te yürürlüğe giren Seçim Kanunu ve ile getirilen yüzde 10'luk seçim barajını ancak 1991 seçimlerinde RP çatısı altında seçimlere giren Milliyetçi Çalışma Partisi ve İslahatçı Demokrasi Partisinin katkılarıyla aşabildi. RP en büyük başarıyı, merkez sağın ANAP ve DYP, merkez solun SHP, DSP ve CHP arasında bölündüğü 1994 yerel seçimlerinde gösterdi. Yerel seçimlerde merkez sağın partileri DYP % 21,4 ve ANAP % 21; merkez sol partiler CHP % 4,6 DSP % 8,8ve SHP % 13,6 oy aldı. Bu bölünmeden yararlanan RP Türkiye genelinde % 19,09 oy almasına karşın, İstanbul ve Ankara'da Büyükşehir Belediye Başkanlıklarını kazandı. Bu seçimle yüzde 25,6 oy ile İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanı seçilen Recep Tayyip Erdoğan, o tarihten itibaren Türk siyasal yaşamında önemli bir aktör olarak yer almaya başladı. Erdoğan, RP Genel Merkezi ile arasında

23 Bu konuda ayrıntılı bilgi için, Ayşe Buğra ve Osman Savaşkan'ın (2015) Türkiye'de Yeni Kapitalizm, Siyaset Din ve İş Dünyası (İstanbul: İletişim Yayınları); Ergun Özbudun ve William Hale'in (2010) Türkiye'de İslamcılık, Demokrasi ve Liberalizm: AKP Olayı (İstanbul: Doğan Kitap) ve Sevinç Doğan'ın (2017) Mahalledeki AKP, Parti İşleyişi, Taban Mobilizasyonu ve Siyasal Yabancılaşma (İstanbul: İletişim Yayınları) adlı kitaplarına bakılabilir.

gerilim yaratsa da, belediye başkanlığı döneminde parti örgütünün pek tanımadığı bazı ANAP'lı bürokratlar ve Fethullah Gülen cemaatine yakın isimlerle çalışmayı tercih etti (Aydın ve Taşkın, 2014: 416).

Refah Partisi, 1995 seçimlerinde radikal bir söylemle sert sayılacak bir seçim kampanyası yürüttü. Erbakan'ın 13 Nisan 1994'te RP Meclis Grubunda yaptığı konuşmada, daha sonra partinin kapatma davasının gerekçelerinden birini oluşturacak sözleri bunu yansıtan örnekti: "Türkiye'nin şu anda bir şeye karar vermesi lazım. Refah Partisi Adil Düzen getirecek. Bu kesin şart. Geçiş dönemi yumuşak mı olacak, sert mi olacak, tatlı mı olacak, kanlı mı olacak. Altmış milyon buna karar verecek"(Aydın ve Taşkın, 2014: 421). RP'nin başarısı, belediyeyi elinde bulundurduğu bazı yörelerde artırdığı oyların da katkısıyla, 1995 milletvekili seçimlerinde de sürdü. RP bu seçimde yüzde 21,4 oy ile birinci parti oldu ve DYP ile sonradan "Refah-Yol" olarak adlandırılan bir koalisyon hükümeti oluşturdu. Özal'la beraber yükselmeye başlayan muhafazakârlar, bu dönemde her alanda görünürlüklerini ve etkinliklerini artırdılar. Siyasal İslam'ın yükselişi kendi düşüncülerini, gazetelerini, televizyonlarını yaratmakla kalmadı, yeni bir siyasetçi kesiminin ortaya çıkmasını da sağladı (Aydın ve Taşkın, 2014: 421). Ancak, Refah Partisinin ve üyelerinin laiklik karşıtı tutum ve uygulamaları büyük medya grupları tarafından şiddetle eleştirildi. Milli Güvenlik Kurulunun 28 Şubat 1997 tarihinde yaptığı toplantı Refah-Yol Hükümetinin sonunu hazırladı. RP iktidardan ayrıldıktan 7 ay sonra Anayasa Mahkemesince kapatıldı (Yücel, 2006: 78).

RP yerine kurulan Fazilet Partisi (FP) 1999 milletvekili seçimlerine katıldı, ancak oyları % 15,4'e düştü. Partinin 14 Mayıs 2000 tarihinde yapılan kongresi, siyasal İslamcılarla ciddi bir yol ayrımına getirdi. Milli görüş²⁴ çizgisinde gelenekçi ve yenilikçi kesimleri temsil ettiği ileri sürülen iki aday, Erbakan'ın desteklediği Recai Kutan ile yenilikçi kanattan Abdullah Gül parti liderliği

24 Saadet Partisi Programında Milli Görüş, şöyle ifade edilmektedir: "Biz, reel ekonomiyi esas alıyoruz, onlar rant ekonomisinde ısrar ediyorlar. Biz, Türkiye'nin bütünüyle kalkınmasını esas alıyoruz, onlar çoğunlukla, küçük bir azınlık olan, rantıye grubunun kalkınmasını destekliyorlar; biz, adil bölüşüm ve herkese refahı esas alıyoruz, onlar çoğunlukla rantienin refahını esas alıyorlar. Çünkü biz Milli Görüş zihniyetinin mensuplarıyız. Bkz. Saadet Partisi Programı, s.28. <https://saadet.org.tr/wp-content/uploads/2018/12/program.pdf> (Erişim.1.9.2019)

in yarıştılar. Kutan seimi az bir oy farkıyla (521'e karşı 633) kazandı. Bu seimden kısa bir süre sonra, 2001'de, parti, laik cumhuriyet ilkesine aykırı eylemleri nedeniyle Anayasa Mahkemesi tarafından kapatıldı, beyan ve eylemleri nedeniyle partinin kapatılmasına neden olan 2 milletvekiline de 5 yıl siyaset yasağı getirildi. FP'nin kapatılması parti içindeki bölünmeyi netleştirdi. Yenilikçi olduğı söylenen kanat Recep Tayyip Erdoğan liderliğinde Adalet ve Kalkınma Partisini (AKP) kurdu. ABD eski Ankara Büyükelçisi Abramowitz'in sıkça ziyaret ederek desteklediğı söylenen Erdoğan, Amerika'nın geliştirdiğı Büyük Ortadoğı Projesinin Eş-başkanlığını da üstlendi (Mahalli, 2019: 13; Yanardağ, 2016: 49).²⁵ "Milli Görüş" çizgisini sürdüren gelenekçiler ise Recai Kutan'ın önderliğinde Saadet Partisini (SP) kurdular. 2000 ve 2001 ekonomik krizleri ardından yapılan 2002 Milletvekili seçimlerinde, koalisyon ortağı partiler (DSP, MHP, ANAP) %10'luk baraj altında kalırken, oyların yüzde 34,3'ünü alan AKP, TBMM'de 363 milletvekilliğı (yüzde 66) elde etti. Bu, Türk siyasal yaşamında nisbi temsilin uygulandığı sürede görülen oyların TBMM'ye en çarpık yansımalarından biriydi. AKP ve CHP toplam oyların yaklaşık yüzde 54'ü ile Mecliste temsil edilirken, seçmenin % 46 oy verdiğı partilerin hiçbirisi TBMM'de temsil edilemedi. Seçim sistemi ve demokrasi ilişkisi üzerinde daha sonra ayrılmı biçimde duracağız.

Siyasal yasaklı Erdoğan, 2002 seçimlerine katılamamıştı. O nedenle Cumhurbaşkanı hükümeti kurma görevini Abdullah Gül'e verdi, Bülent Arınç da Meclis Başkanı seçildi. Yüksek Seçim Kurulunun (YSK) Siirt'teki milletvekili seçimini iptal etmesi üzerine, Erdoğan'a milletvekilliğı yolu açıldı. Bunun için gerekli anayasa değışikliğı CHP'nin desteğıyle kabul edildi. 9 Mart 2003'te Siirt'te yapılan seçimle Erdoğan TBMM'ne girdi ve başbakanlığı üstlendi. AKP, iktidarının ilk yıllarında Ecevit Hükümetince başlatılan AB'ye üyelik sürecinin gerektirdiğı reformlara ağırlık verdi. Ancak, imam hatip okulları, üniversitelerde kız öğrencilerin "türban sorunu" gibi bazı konularda din eksenli politikalarını da ısrarla sürdürdü. Muhafazakâr iş insanlarının ve örgütlü cemaatlerin maddi desteğini de sağılayan AKP (Rubin, 2005: 13-23),

25 Ayrıca, bkz. <https://www.youtube.com/watch?v=KEuyLJEtd9I> (Erişim.4.5.2019)

2007 seçimlerinde oylarını artırdı ve Anayasanın koyduğu sınırları zorlamaya başladı. 21 Ekim 2007’de yapılan halkoylaması ile Cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesi kabul edildi. 14 Mayıs 2008’de Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı, “AKP’nin Türkiye Cumhuriyetinin laiklik niteliğini ortadan kaldırma amacıyla, anayasaya aykırı faaliyetlerin odağı haline gelmiş olduğunu” ileri sürerek partinin kapatılmasını istedi. Anayasa Mahkemesi, 30 Haziran 2008’de verdiği kararda, AKP’nin “laiklik karşıtı faaliyetlerin odağı haline geldiğine” hükmetti, ancak partiyi kapatmadı (Özbudun ve Hale, 2010: 121-131).

Türkiye, 2008-2015 yılları arasında önemli siyasal gelişmeler yaşamış, siyasal yapı, hem iç, hem de dış etkilerle yeniden şekillenmiştir. Cumhuriyetin kuruluşundan beri laik demokratik Cumhuriyeti koruma görevini kendine misyon edinmiş Türk Silahlı Kuvvetlerinin birçok değerli komutanı düzmece delillere dayalı Ergenekon ve Balyoz davalarıyla görevlerinden uzaklaştırılmış ve yargılanmışlardır. Bu hukuk dışı uygulamalar, “askeri vesayete karşı olduğunu” ileri süren bazı aydınlar ve AKP’den de destek görmüştür. AKP Genel Başkanı ve Başbakan Erdoğan bu operasyonların savcısı olduğunu belirtmiş, Meclis Başkanı Arınç da “Türkiye’nin bağırsaklarını temizlediğini” ileri sürmüştür.²⁶ Bu sırada Gülen Cemaatinin, bazı aydınlar ve iktidarla kimi emniyet amirleri, savcılar ve hâkimleri de kapsayan sıkı bir ekip çalışması vardır. Bazı yazarlar da köşe yazıları ile bu çalışmaya katkıda bulunmaktadırlar. Ahmet Altan, komutanlara açılan davalar, tutuklamalar ve ihraçları başlangıçta “vesayet kalkıyor” diye alkışlarken, çok kısa bir süre sonra, hareketin 2011’de geldiği noktayı görecektir, “Askeri vesayeti onlar AKP’nin iktidarlaştırmasının önündeki engel olarak görüyorlardı anlaşılan, demokrasinin önündeki engel değil” diyecektir.²⁷

Kurulduğundan beri AKP'ye destek veren Gülen Cemaatinin AKP ile ilişkisi bilindiği kadarıyla hükümetin dershaneler politikası nedeniyle bozulunca (Bursalı, 2014: 13), orduya, Cumhuriyetçi aydınlara , bilim insanlarına, gazetecilere, kitle örgütlerine yönelik kumpasın Gülen Cemaati tarafından kurulup, AKP hükümetince desteklenerek uygulandığı

26 Bkz. <https://yandex.com.tr/search/?from=chromesearch&clid=2196600&text=Ar%C4%B1n%C3%A7%2C%20T%C3%BCrkiye%20Ba%C4%9F%C4%Blsaklar%C4%B1n%C4%B1%20temizliy-or&lr=11508#/videowiz?filmId=7939465015281014244> (Erişim:23.8.2019)

27 Taraf gazetesi,16,11.2011.

anlaşılmıştır. FETÖ'nün 15 Temmuz 2016 darbe girişiminden sonra açıkça ortaya çıkmıştır ki kumpasın arkasında dış güçler de vardır.

Türkiye'nin siyasal yaşamı şekillendirmede zaman zaman etkin rol oynamış olan ordunun, pekişmiş demokrasilerdeki gibi, sivil otoriteye bağlı olarak, asli görevine çekilmesi, ülkenin dış tehlikelere karşı savunmasına yönelmesi, şüphesiz çağdaşlığın ve demokrasinin gereğidir (Hale, 2014: 358-359). Türk ordusu bu konumunu Cumhuriyetin kuruluşundan 1960 askeri darbesine kadar 40 yıllık süre korumuş, Mustafa Kemal'in izlediği politika ile siyasi yaşam sivilleşmiş ve ordu siyasetten uzak tutulmuştu.²⁸

AKP, 2009 Ağustosunda İçişleri Bakanı Beşir Atalay kanalıyla Kürt sorununun çözümüne yönelik "demokratik açılım" başlatmıştır. Amacın, AKP seçmeni yanında Kürt kökenli yurttaşların desteğini de katarak "başkanlık sistemine geçmek" olduğu anlaşıyordu. Bu doğrultuda, ilk aşamada 2009 Ekiminde 34 PKK'lı terörist, Habur kapısında göstermelik bir yargılama ile ülkeye girmiştir. Açılım sürecinde İmralı adasında bulunan PKK terör örgütü lideri Abdullah Öcalan ile görüşmeler de yürütülmüştür. PKK terör örgütü yöneticileri ile MİT temsilcileri arasında Oslo'da yapıldığı ileri sürülen toplantının ses kayıtları yayınlanmıştır. Başbakan Erdoğan "1938 Dersim olayları" için "Devlet adına" özür dilemiş. 21 Mart 2013'te Diyarbakır'da yapılan Nevruz kutlamaları sırasında Öcalan'ın sürece destek veren mesajı okunmuştur. Hükümetin açılım politikası doğrultusunda, PKK terör örgütünün ülke içinde konumunu pekiştirmeye yönelik çabaları da görmezden gelinerek engellenmemiştir.²⁹ Ancak, HDP Eş-Başkanı Demirtaş'ın Erdoğan'a yönelik "seni başkan yaptırmayacağız" söylemi, Erdoğan'ın yukarıda belirtilen amacına tersti ve sürecin sona erdirilmesindeki nedenlerden biri olmuştur.

2010 yılında referandum yoluyla önemli anayasa değişiklikleri gerçekleştirilmiştir. Gülen Cemaati, bu anayasa değişikliklerinden yararlanarak, AKP desteğiyle yargıda ve yüksek yargı organlarında etkinliğini artırmıştır. Böylece, zaten güven sorunu yaşayan yargı, bağımsızlığını neredeyse tümüyle yitirirken, yürütme gücünü artırmaya devam etmiştir. Uzun yıllar

28 Hatta 1949'da çağdaş demokrasilerdeki gibi, Genel Kurmay Başkanlığı Milli Savunma Bakanlığına bağlanmış, ancak 1960 sonrası eski duruma dönmüştür.

29 [https://www.bilgeturkhaber.com/iste-pkk-039-ya-karsi-operasy-onlari-durduran-o-isi-m\(Erişim.23.8.2019\)](https://www.bilgeturkhaber.com/iste-pkk-039-ya-karsi-operasy-onlari-durduran-o-isi-m(Erişim.23.8.2019))

Ortadoğu’da görev yapmış CIA bağlantılı New York Times gazetesi yazarı Stephen Kinzer, bu nedenle, 2011 yılındaki bir yazısında “Cumhuriyetin kurucusu Atatürk’ten buyana Türkiye’de hiçbir lider Erdoğan’ın bugün sahip olduğu iktidar gücüne sahip olmadığını” belirtecektir (Ulagay, 2012: 27).

2010 yılında CHP Genel Başkanı Baykal’ın özel yaşamına yönelik bir komplo, Baykal’ın istifası ve Olağanüstü toplanan kurultayın CHP Grup Başkanvekili Kemal Kılıçdaroğlu’nu Genel Başkanlığa getirmesiyle sonuçlanmıştır. Kılıçdaroğlu, başlangıçta toplumdan büyük destek görmüş ve CHP’nin oylarını, 12 Haziran 2011 seçimlerinde bir ölçüde de olsa artırmayı başarmıştır.

2011 Seçimlerinden sonra TBMM’de grubu bulunan dört partiden üçer temsilcinin katılımıyla bir Anayasa Uzlaşma Komisyonu oluşturulmuştur. Komisyonun ilan edilen amacı Türkiye’ye demokratik kurallar içince tüm toplum kesimlerinin katkısı ve katılımı sağlanarak uzlaşmaya dayalı çağdaş bir anayasa hazırlamaktı. Komisyon, bu amaçla, TBMM’de temsil edilmeyen partilerin, sivil toplum kuruluşlarının ve üniversitelerin de görüşlerini almış ve dinlemiştir. Ancak, AKP’nin “başkanlık sistemi” önerisi komisyon çalışmalarını tıkamış ve sonuca ulaşmasını engellemiştir.

Bu süreçte Türkiye, Gezi Parkı olaylarını da yaşamıştır. Türkiye’nin bugüne kadar görebildiği en yaygın sivil toplum eylemi Gezi Parkı eylemidir. Eylemler, 2013 Mayıs’ında Taksim’deki Gezi Parkında iş makinelerinin ağaçları sökmesi üzerine başlamıştır. AKP iktidarının, o güne kadarki söylem ve eylemleri nedeniyle, yaşam tarzlarının tehdit altında olduğunu düşünen insanlarda yarattığı gerginlik, Gezinin kıvılcımla eyleme dönüşmüştür. Direniş eylemi sosyal medya ile tüm ülkeye yayılmıştır. Polisin orantısız güç kullanımı, barışçıl eylemlerde 7 kişinin ölümüne binlerce insanın yaralanmasına neden olmuştur. Eylemler, o güne kadar AKP iktidarını olumlu değerlendiren dış dünyanın görüşünü değiştirmesinde de etkili olmuştur.³⁰ Gezi olayları, toplumun özellikle gençlerin siyasal olaylara duyarsız olmadığını, yaşam biçimlerine müdahale edilmesi durumunda tepkisiz kalmayacaklarını göstermiştir. Gezi olayları sırasında ana akım

30 [https://www.amerikaninnesesi.com/a/gezi-olaylari-abd-nin-bakisini-degistirdi/1955295.htm-1\(Erişim.23.8.2019\)](https://www.amerikaninnesesi.com/a/gezi-olaylari-abd-nin-bakisini-degistirdi/1955295.htm-1(Erişim.23.8.2019))

medyadan bir kısmının tutumu ise iktidarın baskısı altında haber ve bilgi verme işlevini bile yerine getiremediklerini açıkça ortaya koymuştur.

AKP ve Gülen Cemaati arasında 2002'den beri süren işbirliği, dersane gerginliği ve MİT müsteşarının savcılıkça sorguya çağrılmasıyla bozulmuştur (Bursalı, 2014: 292). 17 Aralık 2013'te yolsuzluk ve rüşvet operasyonu çerçevesinde aralarında AKP'li üç bakanın çocuklarının da bulunduğu 30 kadar iş adamının ve bürokratin gözaltına alınmasıyla gerilim artarak devam etmiştir. Soruşturmada adı geçen bakanlar istifa etmişler, Başbakan Erdoğan da Bakanlar Kurulunda geniş çapta değişiklikler yapmıştır. Bu kapsamda bakanlık ve milletvekilliğinden istifa ettiğini belirten Çevre ve Şehircilik Bakanı Erdoğan Bayraktar'ın açıklaması çarpıcıdır:

"Rüşvet ve yolsuzluk ifadelerinin bulunduğu bir operasyon sebebiyle istifa ediniz ve beni rahatlatacak deklarasyonu yayınlayınız" şeklinde tarafıma baskı yapılmasını kabul etmiyorum. Etmiyorum çünkü soruşturma dosyasında var olan ve onaylanan imar planlarının büyük bölümü Sayın Başbakanın talimatıyla yapıldı. Bu minval üzere bakanlıktan ve milletvekilliğinden istifa ettiğimi açıklıyorum. Bu milleti ve vatanı rahatlatmak için Sayın Başbakanın da istifa etmesi gerektiğine inandığımı ifade ediyor, yüce milletime saygılar sunuyorum" (Aydın ve Taşkın, 2014: 493).

Başbakan Erdoğan, operasyonun ardından yüzlerce emniyet mensubunu görevden almış, Adli Kolluk yönetmeliği çıkararak savcıların amirlerinden habersiz gizli soruşturma yürütmelerini engellemiştir. Demokrasinin kuvvetler ayrılığı ilkesine aykırı olarak çıkarılan ve yürütmenin yargı üzerindeki etkisi artıran bu uygulamanın ardından Cemaatin, 25 Aralık 2013'te Erdoğan'ın oğlu ile yaptığı konuşmayı yansıtan kaseti sosyal medyada servis edilmiştir. Sosyal medyanın yazılı ve görsel medyayı aşan bilgilendirme işlevi, iktidarı rahatsız etmiş olmalı ki Hükümet bir süre sonra Twitter ve Youtube'a erişim yasağı getirmiştir.

2007'de Cumhurbaşkanlığı süresinin 7 yıldan 5 yıla indirilmesine ve Cumhurbaşkanının halkoyu ile seçilmesine yönelik bir anayasa değişikliği yapılmıştı. 2014'te Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ün görev süresi doluyordu. Yeni Cumhurbaşkanı halkın oyu ile belirlenecekti. Gerçi 1982'de darbe lideri Orgeneral Kenan Evren 1982 Anayasasının halkoylaması sırasında

geçici bir anayasa maddesi ile kendisini Cumhurbaşkanı seçtirmişti. Ancak, bu kez oylama doğrudan adaylar için yapılacaktı. Erdoğan AKP'nin, Prof. Ekmeleddin İhsanoğlu CHP ve MHP'nin, Selahattin Demirtaş da HDP'nin adayı olarak yarıştılar. Erdoğan % 51,8, İhsanoğlu % 38,4, Demirtaş ise % 9,8 oy aldılar. Anayasaya göre, Cumhurbaşkanı seçilen Erdoğan'ın partisiyle ilişkisini kesmesi gerekiyordu. Ancak, YSK'nın seçim sonuçlarına ilişkin kararı Resmi Gazete'de geciktirilerek yayınlatıldı. Göstermelik olarak şekil şartına uyulmuş görünse de, Erdoğan anayasaya aykırı olarak partisinin kongresine gitti ve Genel Başkan adayının "Ahmet Davutoğlu" olduğunu açıkladı. Davutoğlu, Genel Başkan seçildi ve Cumhurbaşkanı Erdoğan tarafından hükümeti kurmakla görevlendirildi.

7 Haziran 2015'te yapılan Milletvekili seçimlerinde, AKP % 40,9 oy alarak 258, CHP% 25 oy ile 132, MHP % 16,3 oy ile 80 ve HDP % 13,1 oy ile 80 milletvekili çıkararak Meclise girmiş ve grup oluşturmuşlardır. Ancak, halkın Haziran 2015 seçimlerinde muhalefet partilerine verdiği destek, bu partiler tarafından iyi değerlendirilememiştir. Cumhurbaşkanı'nın aktif olarak yönlendirdiği süreç sonunda yeni bir hükümet kurulamadığı için, 1 Kasım 2015'te yeniden seçime gidilmiş ve AKP oylarını artırarak tek başına hükümet kuracak duruma gelmiştir.

Seçimlerden hemen sonra 24 Kasım 2015'te üçüncü Davutoğlu Hükümeti kurulmuştur. Ancak, kamuoyuna yansıtılmaya gayret etseler de Cumhurbaşkanı ile Başbakan arasında gerginlikler yaşanmaktadır. Bu sıkıntılı süreç yeni bir kırılma ile sonuçlanmıştır. Çoğunluğu Erdoğan'a yakın MKYK üyelerinin kararıyla Genel Başkan yardımcısının teşkilatlara atama yapma yetkisi kaldırılmıştır. 50 üyeden 47'sinin imzasını taşıyan bu karar Genel Başkana güvensizliği yansıtan bir darbe niteliğindedir. Bu kararın ardından Erdoğan'la görüşen Davutoğlu, olağanüstü genel kurulu toplayacağını ve kongrede aday olmayacağını açıklamıştır. Hüsnü Mahalli "Partinin genel başkanlığına gelecek isim konusunda karar verici olanın, kurucu genel başkan yani Cumhurbaşkanı Erdoğan olacağı kesin olmasına karşın, teşkilatta teamül yoklamaları yapıldığını" belirterek parti

içi demokrasi işliyormuş gibi davranıldığına dikkat çekmektedir (2019: 215). Sonuçta Erdoğan'ın İstanbul belediye başkanlığından beri arkadaşı Binali Yıldırım, genel başkan olmuş ve ardından Başbakanlığa atanmıştır.

Artık askeri müdahalelerin geride kaldığı düşünülürken, Türkiye, 15 Temmuz 2016'da Gülen Cemaatinin ordu içindeki mensuplarınca düzenlendiği açıklanan yeni bir darbe girişimiyle karşılaşmıştır. Darbe gecesi TBMM'de temsil edilen bütün partiler darbeye kesin bir şekilde karşı çıkmışlar ve temsilcileri kanalıyla da bunu açık biçimde ifade etmişlerdir. Cumhurbaşkanı Erdoğan, ana akım medyadan bir gazeteci kanalıyla halkı darbeye karşı direnmeye çağırmıştır. Bu çağrı sonucu yaşanan çatışmalarda yüzlerce insan ölmüştür. Darbe girişimiyle ilgili olarak toplumda birbirinden çok farklı değerlendirmeler yapılmaktadır. Bu konuda TBMM'de kurulan soruşturma komisyonu birinci derecedeki ilgilileri dinleyememiş, komisyon raporu muhalefetin şerhi olmadan yayınlanmıştır. Toplum gerçekleri ancak, ileriki yıllarda yapılabilecek açıklamalarla öğrenebilecektir.

Erdoğan'ın "Allahın lütfu" diye değerlendirdiği³¹ 15 Temmuz darbe girişimi, Erdoğan'a olağanüstü hal ilan etme ve darbeye ilgisi olsun olmasın tüm muhaliflerinin "FETÖ terör örgütü üyesi" ve "darbeci" olarak sorgulanıp yargılanmasını sağlama imkânını kazandırmıştır. O günden buyana binlerce insan tutuklanıp yargılanmış,³² Gülen karşıtı gazeteciler bile bu örgüt üyeliği ile suçlanarak hüküm giymiş, hapis yatmışlardır (Arat ve Pamuk, 2019: 119-120; Şık, 2017).

2015 yılından itibaren MHP'de başlayan liderlik mücadelesinde partinin ulusal kongresiyle ilgili yargı kararları belirleyici olmuştur. Devlet Bahçeli yargının parti yönetimi lehine verdiği kararlardan yararlanarak partisindeki muhalifleri ayıklamış, bazı il ve ilçe yönetimlerini görevden almış, merkez yönetiminin değişmesini isteyen üyeleri de ihraç etmiştir. Sonuçta muhalif lider adaylarından birkaçı Meral Akşener başkanlığında bir araya gelerek İyi Partiyi kurmuşlardır. Bahçeli, Erdoğan'ın bu süreçte

31 Bkz. <https://t24.com.tr/haber/ahmet-sik-facetimedan-allahin-lutfuna-erdogan-15-temmuz-gecesi-neler-yasadi,376525> (Erişim 5.5.2019)

32 Bkz. CHP OHAL Bilançosu ve Hak ihlalleri Raporu. <https://content.chp.org.tr/files/24857.pdf> (Erişim.23.8.2019)

kendisine verdiği desteğe karşılık, anayasaya aykırı olarak yürütülen “fiili başkanlık rejimini” Anayasal dayanaklara kavuşturmak amacıyla anayasa değişikliği önermiştir. AKP ve MHP lider kadronun bilgisi içinde hazırlanan metin, çoğu metni okuma fırsatı bile bulamayan milletvekillerinin imzasıyla TBMM’ne sunulmuştur. Taslak, Meclis Anayasa komisyonunda ve genel kurulda olağanüstü bir süratle görüşülmüştür. Değişiklerin TBMM’de oylanması sırasında bazı AKP milletvekilleri anayasaya aykırı biçimde oylarını açık kullanmışlardır. AKP’li bazı bakanların oylarının rengini göstererek milletvekillerine rehberlik ettiği saptanmış, ancak Anayasa Mahkemesi bu itirazları geçerli saymamıştır. Sonuçta Türkiye, adına “Türk tipi Başkanlık” da denen, kuvvetler ayrılığını ortadan kaldırıp Cumhurbaşkanına, yasama ve yargı alanına geniş müdahale imkânı veren “Cumhurbaşkanlığı Hükümet Modeli” ile hukuken de rejimini değiştirmiştir.

2018 Haziranında yapılan Cumhurbaşkanlığı seçiminde YSK, kanununa aykırı olarak “mühürsüz” zarfları ve oy pusulalarını geçerli saymış, Recep Tayyip Erdoğan’ın oyların %52’sini alarak Cumhurbaşkanı seçildiğini duyurmuştur. Erdoğan da “Atı alanın Üsküdar’ı geçtiğini” belirterek muhalefetin itirazlarının artık sonuç vermeyeceğini bizzat ilan etmiştir. Yazar Hüsnü Mahalli’nin ifadesiyle, “Erdoğan ülkenin tek ve mutlak hakimi oluyor. Her şeye tek başına karar veriyor ve bu ülkede her şey ona bağlı” (2019: 223). Böylece Türkiye şeklen seçimler yapılsa da demokrasinin varlığının tartışıldığı, “tek adam tarafından yönetilen” bir ülke durumuna gelmiştir. Demokrasi’ye dönüş için Türkiye’nin kurumlarını çağdaş normlara göre yeniden oluşturması, kurumlar arası ilişkileri de *denge ve denetleme* esaslarına göre yeniden düzenlemesi gerekmektedir.

3. Bölüm

DEMOKRASİNİN KURUMSAL DOKULARI

Kitabın ilk bölümünde de değinildiği üzere, çağdaş demokrasilerde kurumlar ve kurallar vardır. Bunlardan herhangi biri eksik olduğunda demokrasinin tam olarak işlemesi mümkün değildir. Kuvvetler ayrımı, hukuk devleti, bağımsız yargı, özgürce yarışabilen siyasal partiler ve adaylar, düzenli aralıklarla yapılan özgür ve adil seçimler demokrasinin kurumsal dokularını oluşturan başlıca öğelerdendir. Bu öğelerin Türkiye'deki durumu incelenirken, yürütmenin gücünü artırmaya yönelik çabalar, anayasal değişikliklerle yürütmeye olağanüstü yetkiler tanınması, meclisin yürütme üzerindeki denetiminin kısıtlanması da ele alınacak, ayrıca ordu ve siyaset ilişkisine de değinilecektir.

Kuvvetler Ayrımı

“Güçler ayrılığı” kuramını çağımızdaki anlamına uygun olarak ortaya koyan ilk düşünür John Locke'dur.³³ Ardından, Montesquieu *Yasaların Ruhu* (*The Spirit of the Laws*) adlı yapıtında konuyu daha ayrıntılı olarak ele almıştır (Cohler, Stone ve Miller, 1989: Norton, 1990: 23-35). Montesquieu, devletin yasama, yürütme ve yargıdan oluşan üç temel gücü bulunduğunu, birbirinden ayrı bu üç gücün karşılıklı ilişkilerinin devletin işleyişini şekillendirdiğini, dolayısıyla uyum içinde hareket etmek zorunda olduklarını vurgulamaktadır. İster parlamenter sistem ister başkanlık ya da yarı başkanlık sistemiyle yönetilsin, “güçler ayrımı,” çağdaş demokrasilerde etkin yönetim açısından vazgeçilmez bir ilke olmuştur. Güç zamanla yozlaşabilir, yönetimler bozulmaya ve sahip oldukları gücü istismara yönelebilirler (Gwyn, 1986: 67). Montesquieu, gücü elinde tutanın onu kötüye kullanabileceği tezinden hareketle, özgürlüklerin güvence altına alınabilmesinin, iktidarın yozlaşmasını ve gücün kötüye kullanılmasını

33 John Locke'un düşünce ve önerileri hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız Mustafa Kutlu, 2001, *Kuvvetler Ayrılığı, Temelleri-Gelişimi Hukuk Devletin Kökenleri*, Ankara: Seçkin Yayıncılık, s.109 -111.

engelleyecek bir düzenin kurulması ile mümkün alabileceğini savunmuştur.

Güçler ayrılığı kuramının çıkış noktası, iktidar tekelleşmesini ve yozlaşmasını önlemektir. Yasayı yapan makamların bu yasaları bizzat kendilerinin uygulaması tehlikeli olurdu (Schmitt, 2017: 63). Bunun için, devletin temel işlevlerini yerine getiren güçleri birbirinden ayırıp, bir gücün diğerini sınırlamasını sağlamak ve güçleri birbiriyle dengelemek gerekmektedir (Uluşahin; 2016: 39-66). Güçlerin ayrılması, aralarında denge kurulması ve karşılıklı denetim sistemi oluşturulması, iktidarın tekelleşmesini ve güçlerin yozlaşmasını önlemekle kalmayacak, güçlerin etkin kullanılmasını da sağlayacaktı (Gwyn, 1986: 65- 89). Ancak, kuramsal açıdan kusursuz gibi görünen bu denge ve denetim mekanizmasının siyasal sistemde uygulamalarında ülkelerin demokratikleşme düzeylerine bağlı olarak farklılıklar görülmüştür.

Çağdaş demokrasilerde yasama, halkın düzenli yapılan seçimlerde oy vererek belirlediği temsilcilerden oluşur. Parlamenter rejimlerde meclisler, ülkenin yönetimi için gerekli yasaları yapar; hükümetler kurulurken ve hükümetlerin hazırladığı bütçeler mecliste görüşülürken güvenoyu veya güvensizlik oyu verir; gerekli gördüğünde güvensizlik oyu ile hükümetleri düşürebilir ve başka bir hükümetin kurulmasını sağlayabilirler (Tanör ve Yüzbaşıoğlu, 2001: 289; Beetham ve Boyle, 2005: 67-68). Yürütme, yani yasaları uygulayacak olan hükümetler, parlamenter sistemde meclisler tarafından yetkilendirilirler ve yasama organına karşı sorumludurlar. Parlamentoların güvensizlik oyu ile hükümetleri düşürebilmesi kuramsal olarak hükümetlerin de parlamentonun feshi ve yeni seçimlere gidilmesi yetkisi ile dengelenir (Laver ve Shepsle, 1994: 294). Başkanlık sisteminde ise yürütme, halk tarafından seçilen başkan ve onun atadığı yardımcılardan oluşur. Başkanlık sisteminin etkin işlediği ABD gibi ülkelerde, Başkanın yetkileri belirlenmiş, yasama ve yargı organlarının gücü ile dengelenmiştir.

Başkanlık sistemi ya da parlamenter sistemin bulunduğu çağdaş demokrasilerde yargı, yasama ve yürütmeden bağımsız olarak çalışır, yasama ve yürütmenin aldığı kararların hukuka uygunluğunu denetler ve her zaman insan haklarının güvencesi olarak hukukun üstünlüğünü gözetir. Yargı,

anayasa yargısı ve idari yargı yoluyla, siyasal sistemi dengeli ve denetimli hale getirir. Demokratik ve uyumlu devlet yönetimi için bu erklerden birisinin yetkisini istismar etmesi durumunda diğerlerinin düzeltici adımlar atması beklenir.

Çağdaş demokrasilerde yasama yürütme ve yargı erklerinin yetkileri sınırsız değildir. Her devlette zor kullanma yetkisi devletin tekelinde olduğundan, demokratik hukuk devletinde, yurttaşın özgürlüğüne ve haklarına devletin müdahale etmemesi için devletin gücünün de sınırlandırılması gerekir (Tütengil; 1977: 47-48). 20. yüzyılın başında İngiliz parlamenter Lord Acton'un "Güç yozlaşır, mutlak güç mutlaka yozlaşır" sözüyle dile getirdiği yozlaşmayı önlemek için, devlet gücü, başta anayasa olmak üzere yasalar ve hukuk kurallarıyla sınırlanmıştır. Zamanla "hukukun üstünlüğü ve hukuk devleti" kavramları, bireysel hak ve özgürlüklerin güvencesi olarak evrensel hukuk normları arasında yer almıştır. Böylece, bireyin, devlet iktidarını tekeline alanlara karşı kişisel hak ve özgürlüklerini, ancak yargı erki bağımsız ise savunabileceği anlaşılmış ve yargının bağımsızlığını sağlamanın yolları aranmaya başlanmıştır.

Anayasalar, bir ülkede yasama yürütme ve yargı güçleri arasındaki ilişkileri düzenleyen ve yetki sınırlarını çizen temel metinlerdir. "Her biri devlet iktidarının bir parçasını kullanan bu organların, sahip oldukları karşılıklı yetkiler yoluyla birbirlerini denetlemesi, dengelemesi ve frenlemesi, 'sınırlı' veya 'anayasal' devlet yönetimini ortaya çıkaracak, böylece kişi hürriyetlerinin devlet iktidarı karşısında korunması ve güvence altına alınması mümkün olabilecektir" (Özbudun, 2002: 40). Kuvvetler ayrılığından anlaşılan, devletin üç temel işlevinin, bu işlevleri ayrı ayrı yerine getirmekle yükümlü yasama, yürütme ve yargı organlarına verilmiş olmasıdır. Özbudun'a göre, "kuvvetler ayrılığının çağdaş anlamı, yasama ve yürütme arasındaki ayrılıktan çok, yargı organının bu iki siyasal nitelikli organ karşısındaki bağımsızlığını ortaya çıkarmaktadır" (2002: 41). Çünkü kuvvetler ayrılığı teorisini savunanların ileri sürdükleri gibi, iktidar mecliste çoğunluğa sahip olduğundan, yasama, yürütmenin muhtemel aşırılıklarına

karşı bir fren oluşturmamaktadır (Teziç, 2009: 414).

Parlamentar demokrasilerde meclisler, 20. yüzyıla ve özellikle de ikinci yarısına kadar, yürütmeye göre, daha fazla güce ve denetim yetkisine sahiptirler. Zamanla yasamadan yürütmeye doğru güç kayması olmuş, hatta bu güçlerin bir anlamda bütünleşmesi nedeniyle, yargı daha da önem kazanmış ve güçler ayrılığı kuramı doğrultusunda denge ve denetimi sağlayabilecek yegane erk haline gelmiştir.

Çağdaş demokrasilerde anayasalar -yazılı olsun, olmasın- güçler ayrımı ilkesini gözeterek devletin yasama, yürütme ve yargı organları arasında karşılıklı denetim mekanizmaları kurmuşlardır. Zaten, “Anayasa her şeyden önce, siyasal hayatın yapısal unsurları arasında denge kurmakla ödevli bir belgedir. Bu bakımdan bir toplum sözleşmesi sayılır” (Tunaya, 1980: 111).

Anayasalarımızı ve yakın siyasal tarihimizdeki önemli olayları, “kuvvetler ayrımı” açısından incelemek konunun daha iyi anlaşılmasında yararlı olacaktır. Taha Parla, 1920-23 meclis hükümeti döneminden sonra yasamanın üstünlüğünün kalmadığını ileri sürmektedir (2017: 78). 1924 Anayasası, çok partili yaşama geçildikten sonra bir süre uygulanmış olsa bile kuvvetler ayrımını içermiyordu. 1924 Anayasası, kişi hak ve özgürlüklerini en geniş anlamda tanımlamıştı ama devletin yasama, yürütme ve (İstiklal Mahkemeleri nedeniyle) yargı gücünü en yüksek organ olan Millet Meclisinde toplamıştı (Karpat, 1967: 123).

1960 Mayıs’ında gerçekleşen ihtilal ile bir yıl bir kesintiye uğrayan demokrasiye 1961’de halkoyuna sunulan yeni anayasa ile birlikte geçilmiştir. Yeni anayasanın yapımcıları, mecliste çoğunluğa sahip bir iktidarın, kuvvetler ayrımı ilkesine aykırı olarak, gücü tek parti dönemindeki gibi sınırsız kullanabildiğini görmüşler, bu nedenle kuvvetler ayrımını sağlayacak düzenlemeler getirmişlerdir.

1961 Anayasasında Erklar Arası Denge

1961 Anayasasında, 1924 Anayasasından farklı olarak, TBMM, eğerliğin kullanımında tekele sahip değildir (Soysal, 2011: 231). Yasama ile yürütme arasında kesin bir “güçler ayrılığı” yerine “görevler ayrılığı”

Kabul edilmiştir (Soysal, 1979: 74). Anayasa'ya göre, "millet, egemenliği, Anayasanın koyduğu esaslara göre, yetkili organları eliyle" kullanacaktır. Tunaya, 1961 Anayasasını 1924 Teşkilatı Esasiye Kanunundan ayıran en büyük farklardan birisinin de, *meclis hakimiyeti yerine kanun hakimiyeti* prensibine dayanması olduğunu belirtir (1988: 34).

1961 Anayasası, yargının diğer erkler üzerindeki denetimini artırarak güçler arasında denge ve frene dayalı bir sistem kurarken, güçler ayrımını pekiştirecek yeni kurumlara da yer vermiştir. Denge ve fren işlevinin yerine getirilmesini sağlayacak en önemli kurumlar, *Anayasa Mahkemesi*, *Yüksek Hâkimler Kurulu* ve ikinci bir meclis olarak *Senato* idi. *Anayasa Mahkemesi* hukukun üstünlüğünü; *Yüksek Hâkimler Kurulu*, yargının bağımsızlığı ve yargıç güvencesini; *Senato* ise yasaların daha özenli çıkmasını, azınlığın çoğunluğa karşı korunmasını sağlayacaktı. Tüm değişiklik ve yenilikler, genel olarak yürütmenin gücünü sınırlamaya yönelikti.

1961 Anayasası, Cumhuriyetin nitelikleri arasında "*hukuk devleti*"ni de saymış, Anayasa'nın bütününde bu ilkeye uygun hükümlere yer vermiştir. Devletin görevlerini hukuk çerçevesinde yürütmesini sağlamanın yolu ise, devlet adına yetki kullanan bütün organ, makam ve mercilerin tüm işlemlerinin hukuka uygunluğunun bağımsız yargı organlarınc denetlenmesidir (Erdoğan, 2003: 97). Yürütme işleminin yargısal denetimi, hukuk devletinin temel ilkelerinden biridir, ancak, tek başına hukukun üstünlüğünü ve yurttaş haklarının güvenliğini sağlamaya yeterli değildir. Çünkü bu denetim, nihayet, yürütme işlemlerinin kanunlara uygunluğunu sağlayabilecektir. Oysa kanunların kendisi Anayasaya aykırı olduğu takdirde, vatandaşların anayasal haklarının çiğnenmesi gene önlenemeyecektir (Lijphart, 2006: 215). O yüzden, yasama işlemlerinin ve kanunların anayasaya uygunluğunu denetleyecek bir kurum olarak *Anayasa Mahkemesi* oluşturulmuştur. 1961 Anayasasının çok önemli bir özelliği de yargı bağımsızlığını sağlama konusundaki titizliğidir (Erdoğan, 2003: 102-103). Gerçekten de yürütme ve yasama işlemlerinin hukuka uygunluğunu denetleyecek organlar, yasama ve yürütme karşısında tam bir bağımsızlığa sahip değillerse,

yargı denetiminden beklenen yarar sağlanamaz (Özbudun, 2002: 118). 1961 Anayasası, önce, mahkemelerin “Türk Milleti adına” karar vereceğini belirterek, yargının diğer güçler karşısındaki konumunu sağlamlaştırmış, Yüksek Hâkimler Kurulu ile de yargı bağımsızlığını güvence altına almaya çalışmıştır.

1961 Anayasasının büyük bir yenilik olarak getirdiği Yüksek Hâkimler Kurulu, bir bölümü yüksek yargı organları ve TBMM tarafından seçilen üyeler ile birinci sınıfa ayrılmış yargıçların kendi aralarından seçtiği 18 asıl 5 yedek üyeden oluşmaktadır (Madde 143). Adalet Bakanının oy hakkı olmaksızın toplantılarına katılabildiği kurulun, hâkimlerin tayin, terfi ve atama gibi özlük işlerine karar vermesi öngörülmüştür.

1961 Anayasasıyla getirilen diğer bir yenilik ise ikinci meclis olan Senato’dur (Kili, 1971). Yasama, Millet Meclisi ve Cumhuriyet Senatosu olarak iki meclis halinde çalışacaktır. 450 üyesi ile Millet Meclisi, yasama faaliyetlerinde ağırlığını korumakta ve hükümetlere güvenoyu verme ve düşürme yetkisiyle ayrıcalığını sürdürmektedir. Milletvekili seçilebilmek için okur-yazar olmak, 30 yaşını bitirmek ve yüz kızartıcı bir suç işlememiş olmak yeterliydi. Senatörler için bunlardan farklı olarak 40 yaş üstü, yükseköğrenim görmüş olma şartı getirilmişti. Milletvekilleri 4 yıl, senatörler 6 yıl görev yapmak üzere seçilecekler, 150 üyeli Senato’nun ise her iki yılda bir üyelerinin 1/3’ü yenilecekti.

Üst meclis olarak Senato, yasamanın yürütme üzerindeki etkisini artırmak amacıyla düşünülmüştür. Ancak, 1961-1976 yılları arasında TBMM çalışmalarını değerlendiren bir araştırmaya göre, bu dönemde kabul edilen kanunların yüzde 90’ı Millet Meclisinden geldikleri gibi kanunlaşmıştır (Eroğul, 1977: 51-87). Bu durumu, Cumhuriyet Senatosunun, anayasayı yapanların beklediği, “aydınlatma, yol gösterme ve fren görevlerini yeterince yerine getiremediği” şeklinde yorumlayanlar da olmuştur.

1965’te tek başına iktidar olan Adalet Partisi, anayasanın yargı organlarına aşırı yetki verdiğini ileri sürmüş ve bunu eleştirmiştir. AP lideri Süleyman Demirel, 1961 Anayasasının “yönetilmez” bir siyasi sistem

ürettiğini sıkça dile getirerek daha güçlü yürütme talep etmiştir. 1960 ve 1970'lerde, AP yöneticileri yanında, bir kısım medya ve bazı akademisyenler de yürütmenin, Danıştay'ın denetimi nedeniyle iş yapamadığından, ikinci meclisin ve Anayasa Mahkemesinin de yasama sürecini yavaşlattığından yakınmaktaydılar (Gözübüyük, 1997: 129-130). Bu eleştiriler ve şikâyetler, 12 Mart 1971 askeri müdahalesi sonrası yapılan anayasa değişikliklerinin gerekçesini oluşturmuştur.

Yürümeyi güçlendiren 1971 değişiklikleri

1971 değişiklikleri, özellikle temel hak ve özgürlükleri kısıtlamakla birlikte, bununla yetinmeyip, mahkemelerin yürütme üzerindeki denetleme yetkisini sınırlandırıyor, TBMM'nin yürütmeye *kanun hükmünde kararname* çıkarma yetkisi vermesine imkân tanıyor, milletvekillerinin başbakan ve bakanlara gensoru vermesini zorlaştırıyor, Adalet Bakanının gerekli gördüğü hallerde Yüksek Hâkimler Kuruluna başkanlık yapmasına izin vererek yargı bağımsızlığını zedeliyordu. 1961 Anayasası, 1971 ve 1973 değişiklikleri ile güçler ayrımına dayalı denge ve fren mekanizmaları içeren bir anayasa olmaktan uzaklaşmış, AP'nin eleştirilerine ve felsefesine uygun olarak yürütmeyi güçlendiren bir nitelik kazanmıştır.

12 Eylül 1980 askeri darbesini gerçekleştiren 5 generalden oluşan Milli Güvenlik Konseyi (MGK), başlangıçta hem yasama hem de yürütme yetkisini kullanmış (Erdem, 2012: 248-249), sivil yönetime geçmeden önce, 1961 Anayasasından tümüyle farklı, yeni bir anayasa oluşturmuştur. 1982 Anayasası, tüm üyeleri MGK tarafından atanan Danışma Meclisi tarafından hazırlanmış, son şekli MGK tarafından verilerek halkoyuna sunulmuş ve yüzde 91 oyla kabul edilerek uygulamaya konulmuştur.

1982 Anayasasıyla kuvvetler ayrılığına güçlü darbe

1982 Anayasasında, birey özgürlüğü-devlet otoritesi dengesinde otoritenin ağırlığını artırılmış, 1971 ve 1973'te anayasa değişiklikleriyle başlatılan yürütme organını güçlendirme politikası sürdürülmüştür. Yeni anayasa,

yasama faaliyetini yavaşlattığı düşüncesiyle Senato'ya yer vermemiş, tersine, yasama ve yargı organları karşısında güçlü bir yürütme yaratmıştır (Kalaycıoğlu, 1988: 61). 1982 Anayasası yasama organının ve milletvekillerinin denetim yetkilerini de kısıtlamıştır. Örneğin, 1961 Anayasasına göre, siyasi partilerin parlamento grupları veya herhangi bir meclisin (Millet Meclisi ve Senato) üyelerinin 1/6'sı bir yasanın Anayasaya aykırılığı iddiasıyla Anayasa Mahkemesine başvurabiliyorlardı. Yüksek mahkemelerin ve üniversitelerin de kendileriyle ilgili konularda Anayasa Mahkemesinden yasanın gözden geçirilmesini talep hakları vardı. 1982 Anayasası bu hakkı sadece Cumhurbaşkanı ile toplam milletvekili sayısının yüzde 20'sine tanımıştır. 1982 Anayasası bu kısıtlama ile de yetinmemiş, bir yasanın Anayasaya aykırılığı iddiasıyla yapılacak başvuru süresini de 90 günden (1961) 10 güne indirmiştir.

1982 Anayasasıyla başlatılan parlamentonun güçsüzleştirilme sürecini, yasamadan alınıp yürütmeye verilen yetkilerde de görmek mümkündür. 1982 Anayasasının 7. maddesinde, 1961 Anayasasının 5. maddesine benzer şekilde, "Yasama yetkisinin Türk Milleti adına TBMM'de olduğu ve bu yetkinin devredilemeyeceği" belirtilmesine rağmen, yürütmeye kanun hükmünde kararname (KHK) çıkarma yetkisi tanımıştır (Madde 86). Üstelik bu yetkinin devredildiği bakanlar kurulu, teorik olarak tümü (başbakan dâhil) atanmış kişiler olabilecektir (Md.126). Başka bir deyişle milli iradenin temsilcisi ve vekili olmayan bir kurul, seçimle gelmiş Yasama Meclisinin yetkilerine ortak edilmektedir. Olağandışı rejimlere özgü KHK çıkarma yetkisiyle, yürütme yasama karşısında daha da güçlenmiştir. Böylece, yürütme, sadece kanunları uygulamakla sınırlı olmayacak, doğrudan doğruya Anayasadan kaynaklanan bir yasa çıkarma yetkisine de sahip olacaktı. Hukukçu Lütfü Duran, (AKP iktidarından yıllar önce) 1988'de mevcut yapıyı şöyle değerlendirmektedir:

"Türkiye'nin bugünkü siyasi, hukuki ve yönetsel düzen ve işleyişinde tüm devlet yetkileri ve organları (yasama, yürütme, yargı) merkezileştirilmiş ve pratikte bunların kullanılması ve yönlendirilmesi, başlangıçta Cumhurbaşkanının son üç yıldır iktidar partisi başkanı ve Başbakanın eline ve istencine bırakılmış görülmektedir. O nedenle, ülkemizin kamusal yaşantısında, kuvvetler ayrımı ilkesinin yerinden ve etkisinden

söz etmeye gerek olmadan, bütün halinde bir 'yönetim'in ve bunun tek kişinin elinde bulunduğunu söylemek daha gerçekçi ve doğrudur... Türkiye'de demokratik rejimin varlığı ve işlerliği, devletin bütün öğeleri ve çarkları ile yeniden inşa ve tanzim edilmesine bağlı bulunmaktadır" (Duran, 1988: 11-12).

Kanun Hükmünde Kararnameler, ilk kez 1971 Anayasa değişikliği ile öngörülmüş olmakla birlikte, uygulama 1983 sonrası ağırlık kazanmıştır. Yürütme organı, KHK yoluyla yoğun biçimde yasal düzenleme yapma yetkisini kullanmıştır. Erdoğan öncesi, Özal Hükümetleri bu yetkiyi en çok kullanan ve parlamentoyu genellikle devre dışı bırakan hükümetlerin başında gelmekteydi. Parlamento çalıştığı zaman bile, tasarıları, KHK yoluyla uygulamaya koyma alışkanlığı Erdoğan Hükümetleri döneminde de devam etmiştir.³⁴

Erdoğan Hükümetleri AKP'nin TBMM'de yaklaşık 2/3 çoğunluğa sahip olduğu yıllarda bile, yasa önerilerini oylatmada, sayı ve süre yönünden herhangi bir sıkıntı yaşamamış olmasına rağmen, KHK uygulamasını sürdürmüştür. Bu yüzden, Kaboğlu'nun ifadesiyle, "Yasama organı büyük ölçüde hükümetin, çoğu zaman da başbakanın güdümünde yasa yapma temposunu hızlandırmış, yasalarda nitelik, yerini niceliğe bırakmıştır" (2007: 227).

1982 Anayasası yürütmenin de parçası olan ve icraatları nedeniyle hiçbir sorumluluğu bulunmayan Cumhurbaşkanına Meclisten gelen yasaları veto yetkisi yanında başta yüksek yargı organları olmak üzere birçok üst organın yöneticilerini atama yetkisi vermiştir. Bu yetkiyi değerlendirirken, Anayasayı yapanın Kenan Evren'in başında bulunduğu MGK olduğunu, Evren'in 1982 Anayasasına konulan ve referandumla oylanan bir hükümle Cumhurbaşkanı seçilmiş sayıldığını unutmamak gerekir. 1982 Anayasasının "güçler ayrımına" en büyük darbesi, Yüksek Hâkimler Kurulunu, Adalet Bakanlığına bağlı olarak görev yapan savcılar da kapsayacak biçimde Hâkimler ve Savcılar Yüksek Kurulu (HSYK) adıyla yeniden yapılandırması, Adalet Bakanı ve müsteşarına da, doğal üyeler olarak, kurula başkanlık etme yetkisi vermesidir (Madde 159). Bu değişiklikler, sadece yürütmenin

34 3 Kasım 2011 tarihli Cumhuriyet gazetesi, "Hükümet 30 gündür açık olan TBMM'yi yok sayarak ülkeyi KHK ile yönetmeyi sürdürüyor. Meclis'e 28 çalım" başlığını kullanmıştır.

gücünü artırmakla kalmayıp, yargı bağımsızlığını sağlamakla görevli bir organı yürütmenin denetimine sokmaktadır. Taha Parla'nın ifadesiyle, "Yargı, yürütmenin bir kolu durumuna getirilmiştir" (2009: 64). 21 Ekim 2007'de yapılan halkoylamasıyla Cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesi kabul edilmiştir. Böylece, siyasal sistemimiz, yürütmenin üstünlüğüne dayalı güçler birliği sistemi olma yolunda evrilmeye devam etmiştir.

2010 sonrası TBMM içinde grubu bulunan 4 partinin temsilcilerinden oluşan bir Anayasa Uzlaşma Komisyonu kurulmuştur. Amaç seçmenin neredeyse tümünü temsil eden meclisin uzlaşma ile kalıcı ve çağdaş bir anayasa hazırlamasıydı. Ancak, zamanın Başbakanının kuvvetler ayırımına karşı olduğunu aşağıdaki ifadelerle açıkça belirttiği bir ülkede güçler ayırımına dayanan, denge ve fren sistemini kuracak bir anayasayı oluşturmak zordu:

"...yaşadığımız sıkıntıların ardında sistemin içindeki ne yazık ki yanlışlıklar. Sistem düzenli kurulmamış. Düzgün kurulmadığı içindir ki umulmadık yerde, umulmadık şekilde bakıyorsunuz bürokrasi karşımıza dikiliyor... Umulmadık yerde yargı ile karşı karşıya kalıyorsunuz... Ama işte bu kuvvetler ayrılığı denen var ya... O önünüze gelip engel olarak dikiliyor."³⁵

Başbakan kuvvetler ayırımına ilişkin rahatsızlığını bu şekilde dile getirdiğinde, komisyonun çağdaş bir anayasa taslağı oluşturması imkânsızdı. Nitekim bir süre sonra AKP, gündeme getirdiği başkanlık sistemi önerisiyle komisyon çalışmalarını tümüyle kilitlemiştir.

Anayasayı, fiilen uygulanan başkanlık istemine uygun hale getirmek üzere, AKP ve MHP'nin sadece lider kadronun bilgisi içinde bir anayasa değişikliği paketi hazırlanmıştır. Değişiklik önerileri, birçoğu metni okuma fırsatı bile bulamayan milletvekillerinin imzasıyla TBMM'ne sunulmuştur. Taslak, Meclis Anayasa komisyonunda ve genel kurulda olağanüstü bir süratle görüşülmüştür. İktidar partisi içinde değişikliklerin ülkede yaratacağı sıkıntıları gören kimi milletvekillerinin olumsuz oy vermesi, anayasaya aykırı olarak oylarını açık kullanmaları sağlanarak kontrol altına alınmıştır. Bu süreçte AKP'li bazı bakanlar oylarını göstererek kullanmış ve milletvekillerini yönlendirmişlerdir. Sonuçta 2017 referandumu ile

35 Bkz. <https://t24.com.tr/haber/erdogan-sisitem-duzenli-kurulmadigindan-karsimiza-cikiyor,219874> (Erişim.4.07.2019)

adına “Türk tipi Başkanlık” da denen, kuvvetler ayrılığını ortadan kaldırıp Cumhurbaşkanına, yasama ve yargı alanına müdahale imkânı veren bir rejim değişikliği yapılmıştır. Türkiye’de kuvvetler ayrılığının varlığını ve demokrasinin buna dayalı olarak işlediğini iddia etmek artık mümkün değildir. İktidar partisi ve Hükümet, bununla da yetinmeyerek, meclisteki sayısal gücü sınırlı muhalefeti tümüyle etkisizleştirmek için içtüzük değişikliğini sürekli olarak gündeme getirmeye devam etmektedir. Kuvvetler ayrılığına dayanan çağdaş bir demokrasinin önce kurulması için çözüm, parlamenter sistemi öngören yeni bir anayasadadır.

Hukuk Devleti ve Bağımsız Yargı

Siyasal iktidarının gücünü kötüye kullanması halinde, etkin biçimde sınırlandırılabilmesi için, sadece anayasal ve yasal düzenlemelerin yeterli olmadığı bilinmektedir. Parlamentolardaki geçici çoğunlukların çıkardıkları yasalarla anayasaya aykırı kurallar da koyarak, kanun yolu ile de baskı yönetimleri kurabilmeleri olasıdır. Günümüz liberal rejimlerinde, demokrasinin sürdürülmesi açısından, toplumun güvencesi, bağımsız yargıdır. Ancak, yasaların da, bir “yargıçlar saltanatı” yaratmayacak şekilde, anayasal denetimi gereklidir.

Adaleti, devletin temeli olarak da gören bir hukuk devletinde, önemli ilkelerden biri, mahkemelerin bağımsızlığıdır. Yargı bağımsızlığı, tarihsel olarak siyasal erkten gelebilecek etkileme girişimlerine karşı yargıya bir kalkan oluşturmak ve bu sayede yargıyı haklar ve özgürlükler için bir güvence haline getirmek amacını güder (Yazıcı, 2016: 67-88). 2003 tarihli *Birleşmiş Milletler Bangalore Yargı Etiği İlkeleri*’ne göre, “Yargı bağımsızlığı, hukuk devletinin ön koşulu ve adil yargılamanın temel garantisidir” (Sancar ve Atılğan, 2009: 64). 1982 Anayasasının 138. maddesine göre, “Hakimler, görevlerinde bağımsızdırlar; Anayasaya, kanuna ve hukuka uygun olarak vicdani kanaatlerine göre hüküm verirler. Hiçbir organ, makam, merci veya kişi, yargı yetkisinin kullanılmasında mahkemelere ve hâkimlere emir ve talimat veremez; genelge gönderemez; tavsiye ve telkinde bulunamaz.” Ay-

rica, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesine taraf olan Türkiye'nin, bağımsız ve tarafsız yargılamayı, adaletin adil biçimde dağıtılmasını sağlayacak kurumsal altyapıyı gereği gibi kurmak yükümlülüğü de bulunmaktadır. TESEV'in 2009 yılında yaptığı bir araştırmada çalışmayı yürüten akademisyenler, "Görüşmelerimizde yargının bağımsız olmadığı yönünde yaygın bir kanaat olduğunu tespit ettik" demektedirler. Araştırmacılara göre, "Görüşmelerin toplamından çıkan sonuç, yargının tarafsızlığına dair inancın zayıf olduğudur" (Sancar ve Aydın, 2009: 60). Bu araştırma 2009'da değil de, yargıya müdahalelerin yoğunlaştığı son yıllarda yapılışaydı, yargının bağımsızlığı ve tarafsızlığına olan inancın daha da zayıfladığını saptayabilmek mümkün olabilirdi.

Mahkemelerin ve yargıçların bağımsızlığını etkileyen unsurlar araştırıldığında, mali ve idari bağımlılık öne çıkan etkenlerdir. Mali ve idari konularla ilgili, "Mevcut uygulamalardan hâkimi ve savcıcı en çok korkutan, tayin olaylarıdır" (Sancar ve Atılgan, 2009: 80). 1982 Anayasası ile bu yetki Hâkimler ve Savcılar Yüksek Kuruluna (HSYK) tanınmıştı. Bu kurulda Adalet Bakanlığının bakan ve müsteşarla birlikte temsil edilmesi ve Kurula Bakanın başkanlık etmesi yargı bağımsızlığını temelden zedeleyen bir uygulama olmuştur. Nitekim Avrupa Birliği Komisyonunun Türkiye'de yargı sisteminin işleyişini araştırmak amacıyla gönderdiği heyetlerin raporları da Anayasadan, Adalet Bakanlığı uygulamalarına kadar bir dizi eleştiri içermektedir (Sancar ve Atılgan, 2009: 105-107):

- "...çıkardığımız sonuç, Türk yargısının kabul edilemeyecek oranda Adalet Bakanlığının siyasal iradesinin potansiyel etkisine maruz kalmaya devam ettiğidir." (İstisari Rapor 1: 40)

- "Türk Anayasasının 140. maddesinin 6. paragrafı, yargı bağımsızlığının anayasaca teminat altına alınmasını sağlamamış olmakla kalmayıp, yargıçların idari işlemlerini devletin yürütme erkine açıkça bağlamak suretiyle yargıç bağımsızlığına önemli derecede hâlel getirmiştir." (İstisari Rapor 1: 41)

- "...Adalet Bakanı ve Bakanlık Müsteşarının yargısal bir organ kabul edilen Kurulda (HSYK) yer alması, yargının yürütme tarafından kontrol edildiği ve etkin bir şekilde yürütmeye bağlı olduğu sonucunu vermektedir." (İstisari Rapor 1: 47-48)

- "Yüksek Kurula ait, kendi idari işlerini yaptırabileceği bir sekreteryası yoktur. Yüksek Kurul bu ihtiyacı gidermede Adalet Bakanlığı Personel Genel Müdürlüğüne bağlıdır.³⁶ Adalet müfettişleri, Teftiş Kurulu Başkanlığı diye bilinen ve Adalet Bakan-

36 2010'da yapılan değişiklik ile Kurula bağlı bir sekreteryaya oluşturulmuştur.

Görüldüğü gibi, gerek toplumun algısı, gerek evrensel ölçütlerle göre Türk yargısını inceleyen uzmanlarının ortak kanaati, Türkiye’de tam anlamıyla yargı bağımsızlığının bulunmadığı yönündedir. Yargı bağımsızlığını sağlamaya yönelik yaklaşımlar, başta anayasa olmak üzere birçok alanda yeni düzenlemeler yapılmasını gerektirmektedir. Oysa 2010 yılında yapılan anayasa değişiklikleri, sorunu çözmek yerine ağırlaştırmış; zaten zayıflamış olan “yargıya güveni” daha da azaltmıştır. Özetle, 1982 Anayasası, birçok maddesiyle, güçler arasındaki dengeyi ve denetimi bozmuş,yargı bağımsızlığını ise neredeyse ortadan kaldırmıştır.

2010 Anayasa referandumu sırasında Gülen Hareketiyle işbirliği içinde olan Hükümet, cemaatin desteğiyle Hâkimler ve Savcılar Yüksek Kurulunu yeniden oluşturmuş, yargı tarafsızlığını ve bağımsızlığını tümüyle yitirerek neredeyse yürütmenin güdümüne girmiştir. Bu süreçte belirleyici bir rol oynayan Hâkimler ve Savcılar Yüksek Kurulu (HSYK), Avrupa Yargıçlar Birliği başta olmak üzere hukukla ilgili hemen her kesimden (Barolar, hukukçular, yazarlar ve muhalefet partilerinden) önemli eleştiriler almıştır. İş dünyası, “*Hukukun üstünlüğünden günden güne uzaklaşıldığını*” görerek, “*erkler kavgasını dehşetle izlediğini*” vurgulamaktadır.³⁷ Yargının geldiği durum, dönemin Yargıtay’ın Başkanını bile rahatsız etmiş olacak ki, 2012’de adli yıl açılış törenindeki konuşmasında “Bağımsızlık, yargıcın onurudur, müdahale asla kabul edilemez” demek gereğini duymuştur.³⁸

Hukukçu Turgut Kazan’ın değerlendirmesi yargının günümüzde geldiği noktayı özetlemektedir:

“Türkiye’deki yargı, yargı olmaktan çıkmıştır. Danıştay, Danıştay değildir, Yargıtay, Yargıtay değildir. O yüzden 1950’den beri işleyen YSK güvencesi, artık yargıç güvencesi olmaktan çıkmıştır. 2010 referandumundan başlamıştır. 2010 referandumu Fethullah Gülen’in ölülerini bile oy kullanmaya çağırdığı referandumdur. O referandum zaten yargıyı ele geçirmek için yapılmıştır. Yargıyı koalisyon ele geçirdi. Sonra kavganınca da AKP ele geçirdi.”³⁹

37 TUSİAD Başkanının açıklaması için bkz Gazeteler, 15 Şubat 2012.

38 Sözcü, 4 Eylül 2012.

39 <https://www.yenicaggazetesi.com.tr/ysknin-istanbul-kararina-hukukculardan-tepki-233236h.htm> (Erişim.9.7.2019)

2017 Anayasa değişiklikleri ile yargı artık büyük ölçüde yürütmenin başı da olan partili cumhurbaşkanının yönetimine girmiştir. Yeni adıyla *Hâkimler Savcılar Kurulu*’nun (HSK) 12 üyesinin 4’ü doğrudan partili cumhurbaşkanı tarafından, 6’sı iktidar partisi üyelerinin ağırlıkta olduğu TBMM tarafından seçilmektedir. Partili cumhurbaşkanının atadığı Adalet Bakanı ve Müsteşarı da 1982 Anayasasının ilk şeklinde olduğu gibi kurulun doğal üyesidir.

Türk yargı sisteminde 1961’den buyana önemli yer tutan Anayasa Mahkemesi üyelerinin atanmasında da benzeri bir yöntem getirilmiştir. Mahkemenin 15 üyenin 12’si partili cumhurbaşkanı tarafından 3 üyesi de yine iktidar partisi milletvekillerinin çoğunlukta olduğu Meclis tarafından seçilmektedir. Dahası uygulamada da bizzat Başbakanın yargıya müdahale edildiğini gösteren konuşmaları vardır: “Yargıya söyledik gereğini yapıyor”.⁴⁰ Erdoğan Cumhurbaşkanı olduktan sonra da bazı kişileri isim vermese bile açıkça ima ederek suçlamış, ardından savcılar o kişiler hakkında soruşturma açmışlardır. Buna en iyi örneklerden biri işadama Osman Kavala davasıdır. Osman Kavala tutuklandıktan 16 ay sonra hakkında iddianame düzenlenmiş, ilk duruşma tutuklamadan 605 gün sonra yapılmıştır. Cumhurbaşkanının mahkeme kararıyla serbest bırakılması söz konusu olan bir muhalefet partisi başkanıyla ilgili “onu bırakamayız” ifadesi de tutukluluğun sürdürülmesine yönelik müdahaleye örnektir.⁴¹ Dolayısıyla, yargıçların atama, tayin, terfi gibi özlük işlerini yürüten HSK’nın da en yüksek yargı organı olan Anayasa Mahkemesinin de yürütmeden bağımsız olduğunu ileri sürmek artık kolay değildir (Coşkun, 2017: 157). Cemil Çiçek’in, Meclis Başkanı olduğu sırada, “Anayasanın 138. Maddesi bu memlekette ölmüştür” ifadesi, yargının bağımsızlığının kalmadığının iktidar tarafından da kabulüdür (İnanıcı, 2015: 20).

Yargının, gerek anayasal düzenleme çerçevesinde gerek uygulamada, yürütmenin etkisi ve denetimi altına girmesi, liyakat yerine siyasal tercihlerin öne çıkması, toplumda yargı kararlarına güvensizlik, geleceğe yönelik kaygı ve umutsuzluk yaratmaktadır. Yargıtay Başkanı 2019 Kasımında yaptığı

40 Gazeteler, 6 Eylül 2012. HSYK Birinci Daire Başkanı Başbakanın bu açıklamasını “dil sürçmesi” olarak yorumlamıştır. (Hürriyet, 8 Eylül 2012, s.26) Erdoğan’ın yargı konusunda dil sürmeleri devam etmiş olmalı ki 20 Ocak 2020 tarihli gazetelerin yazdığına göre “Tabii bunların hepsinin talimatlarını verdik” demektedir. (Cumhuriyet, 20.1.2020, s. 4)

41 <https://www.evrensel.net/haber/387280/demirtas-karari-sonrasi-erdogan-bunlari-birakamayiz-sehitlerimiz-bize-hesap-sorar> (Erişim.9.11.2019)

bir konuşmada 20 Temmuz 2016'da 12 bin hâkim ve savcının 4 binin FETÖ üyesi olmaktan yargılandığını belirterek “Şu anda 21 bin hâkim ve savcımız var. Yani teşkilata girenlerin üçte ikisi, yani 14 bini 15 Temmuzdan sonra teşkilatımıza girmiş 1 ile 3 yıl arasında kıdemi olan hâkimlerimizdir” diyerek yargıdaki sorunun büyüklüğünü ortaya koymaktadır.⁴² Yargının bağımsızlığını sağlayabilmek, artık ülkedeki tüm siyasal görüşlerin temsil edildiği bir kurucu meclisin uzlaşma ile yeni bir anayasayı hazırlamasıyla mümkündür. Bu süreçte Kurucu Meclisin üzerinde özenle duracağı konular, anayasa yargısının ve HSK'nın yeniden yapılandırılması olacaktır. Anayasa mahkemesi üyelerinin seçilme yöntemi ve görev süreleri de tartışılması gereken konulardandır.⁴³

Siyasal Partiler

Partiler ve parti sistemleri de seçim kanunları gibi demokrasinin kurumsal öğeleri arasında yer alırlar ve demokrasinin krizinde tek başına veya diğer etmenlerle birlikte rol oynadıkları düşünülür (Linz, 1978: 24). Montesquieu, güçler ayrımından söz ettiği zaman, günümüzdeki şekliyle modern partiler yoktu (Lipson, 2005: 286-287). Çağdaş demokrasi ise tamamen siyasal partiler üzerine kurulmuştur (Sartori, tarihsiz:81). Çağdaş demokrasilerde partiler, demokratik siyasal yaşamın “vazgeçilmez unsurları” sayılmaktadırlar. Siyasal partilerin, doğuşu, gelişmesi ve üstlendiği yeni roller, hükümet organları ile partilerin karşılıklı etkileşimini ve ilişkilerini büyük ölçüde değiştirmiştir. Çoğunluk partisi, yürütme gücüyle parlamento arasında en güçlü bağ haline gelmiştir (Duverger, 1986: 39-40). Artık parlamentolar hemen hemen tümüyle siyasal parti temsilcilerinden oluşmakta ve partilerde genellikle güçlü bir disiplini uygulanmaktadır. Bu yüzden, kuvvetli parti disiplininin de etkisiyle parti liderlerinin milletvekilleri üzerindeki denetimini artırdığı görüşü yaygındır (Haynes, 2005: 27, 44-45).

42 <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/yargitay-baskani-cirit-4-bin-hakim-ve-savci-feto-uyesi-ol-maktan-yargilandi-41384829> (Erişim.11.2020)

43 Bu konuda öneriler için bkz. Yargısal Düğüm: Türkiye’de Anayasa Reformuna İlişkin Değerlendirme ve Öneriler, Editör: Serap Yazıcı, Yazarlar, Ozan Erözden, Ümit Kardeş, Ergun Özduş ve Serap Yazıcı (2010), İstanbul: TESEV Yayınları; Av. Ahmet İyimaya, Siyaset Hukukunun Sorunları(2007), Ankara: Turhan Kitabevi; Anayasa Yargısı İncelemeleri-I, Editörler: Mehmet Turhan, Hikmet Tülen (2006), Ankara: Anayasa Mahkemesi Yayınları.

Parlamenteer demokrasilerde yürütmenin gücü başbakan aynı zamanda iktidar partisi lideri olduğu için, onun şahsında toplanmakta ve giderek artmaktadır. Mecliste çoğunluğa sahip olan parti, hükümeti kurduğunda yasama ve yürütme i içe geçmekte ve parlamentonun hükümeti denetim ve dengeleme (*checkand balance*) imkânı kalmamaktadır. Erdem'e göre, parlamentolarda "siyasi partilerin kişilerden çok daha etkin hale gelmesi ile zgr temsilciliğin yerini parti etiketi ve baskısı almıştır" (Erdem, 1980: 9). "Bu süreç, liderlerin kendi sözlerinden çıkmayacak ve istedikleri gibi oy verecek yapıda insanlardan oluşan bir meclis çoğunluğunu arzulamalarıyla sonuçlanmaktadır (Bowler, Farrell ve Katz, 1999: 9). Dolayısıyla, artık kuvvetler ayrılığı kuramını, siyasi partilerle birlikte düşünmek ve yorumlamak gerekecektir (Kutlu, 2001: 134).

Parlamenteer sistem, esas olarak partiler demokrasisidir. Hkmetler esas olarak mecliste çoğunluğa sahip parti veya partilerce kurulur ve parlamentonun güvenoyu ile görevlerine başlarlar. Bir parti çoğunluğunun egemen olduğu meclislerde, kabineler güçlüdür. Dolayısıyla iktidar partisinin meclis grubu, yürütmenin gündemini, hedef ve politikalarını az da olsa etkileme olanağına sahiptir. Parti liderleri milletvekilleri üzerinde güç kullanabilir.

Türkiye'de yürütmenin yasama üzerindeki gücünün artması, hem parti liderlerinin artan gücüne hem de parti içi demokrasideki gerilemeye dayandırılmaktadır. zbudun'a göre, "Parti çizgisinden sapma nadirdir ve eğer olursa itaat etmeyen milletvekili genel olarak partiden ihraç edilir. Bu, parti içinde, özellikle de liderlerin güçlü pozisyonuyla, otoritenin merkezileşmesinin yüksek derecede olmasının bir sonucu olarak görünmektedir" (2007: 82). Partiden ihraç konusunda en çarpıcı örneklerden biri, belki de Türk siyasi tarihinde ilk olarak eski bir başbakanın partisinden ihraç edilmesidir. Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan başkanlığında toplanan AKP Merkez Yönetim Kurulu (MYK), yeni bir parti kuracağı konuşulan eski Başbakan Ahmet Davutoğlu ve 3 eski milletvekilini "kesin ihraç" istemiyle Merkez Disiplin Kuruluna sevk etmiş, Davutoğlu da kurul kararını beklemeden partiden istifa etmiştir.

Türkiye’de siyasal partiler üzerine çalışmalarıyla tanınan Sabri Sayarı “liderlerin siyaseti şekillendirmedeki önemini” onların büyük ölçüde “partileri üzerindeki mutlak güçleriyle” ilişkilendirmekte ve Batı demokrasileriyle karşılaştırıldığında Türkiye’deki liderlerin parti örgütleri üzerinde çok daha fazla denetim gücüne sahip olduğunu öne sürmektedir (2002: 3). Bazı gelişmiş demokrasilerde tüm üyeler lider seçiminde oy kullanırken, Türkiye’de liderlerin seçimi temsil niteliği tartışmalı delegeler tarafından gerçekleştirilmektedir. Liderlerin güç odağı haline gelmesinde, aday belirleme yönteminin ve çoğunluk hükümetlerinin oluşturulmasını amaçlayan seçim kanunlarının büyük rolü vardır. Parti liderleri, 3270 sayılı yasanın iyi niyetle tanıdığı esnekliği kötüye kullanmakta, parti içi muhalefeti de ortadan kaldırmak amacıyla milletvekili adaylarını bizzat kendileri seçmektedirler (Cizre, 2014: 23). Siyasal liderler, bu yüzden çok uzun süreler partilerinin başında kalabilmektedir. Bu durum, partilerde oligarşik eğilimlerin güçlenmesine neden olmaktadır (Duverger, 1974: 188-247). Türkiye’de yıllar içinde iktidar partisinin parlamento grubunun yürütme üzerindeki etkisi azalırken, parti liderlerinin parlamento grubu üzerindeki etkisi giderek artmıştır.

Türkiye’de 1997 yılında TESEV tarafından 36 ilde 6 büyük partinin 782 yöneticisi ile yapılan bir araştırmada, denekler, genel olarak Türkiye’de yüzde 74 ile yüzde 88 arasında değişen oranda lider hegemonyasının varlığını belirtmişlerdir (Çarkoğlu vd., 2000). 2000 öncesini günümüzle karşılaştırmak için benzer araştırma verileri yoktur. Ancak, Türkiye siyasetinin renkli ismi Turan Güneş, akademik bir çalışmasında, 1950’li yıllarda bugünkü kadar olmasa da, TBMM’nin, çoğunluk partisinin, özellikle de liderinin kontrolünde olduğuna değinilmektedir (1956: 27).

1946-1960 arasında siyasal partilerin küçük yerleşim birimlerini de kapsayan “ocak” ve “bucak” örgütleri kurmuşlardı. Bunlar “bir demokrasi fidanlığı” olarak, ülkede ve partilerde siyasal katılımın artmasında ve demokrasinin gelişmesinde önemli işlev görmüşlerdir. Ancak, 1960 sonrası Ocakların kapatılmasıyla partilerin toplumla bağları büyük ölçüde kesilmiş,

demokrasinin gelişmesi ve yaygınlaşması engellenmiştir. Ocak-bucak örgütlenmesi, yurttaşlarla parti ve ülke yönetimi arasında sağlıklı bir iletişim kanalı olmanın ötesinde, halkın siyasal eğitimine katkıda bulunmakta, bilinçli siyasal katılmayı artırmakta, parti içi demokrasinin daha iyi işlemesini sağlamaktaydı (Kabasakal, 2019: 494-503).

Türkiye’de demokrasiyi geliştirip işletecek olan siyasal partilerin kendi içlerinde de demokrasiyi iyi işletmeleri gerekir. Oysa parti liderleri, parti içi demokrasinin işletilmesi yerine özellikle örgüt çalışmalarının her aşamasında ağırlıklı rol oynamaktadır. Bugün Türkiye’de parti kongreleri yönetim güdümünde yapılmakta, kongrelere parti üst yöneticileri başkanlık etmektedir. Son yıllarda parti liderlerinin, aday belirleme yöntemleri başta olmak üzere çeşitli nedenlerle güçleri daha da artmış ve parti içi demokrasi gerilemiştir. Adayların merkez organlar tarafından belirlenmesi, parti içinde de ülkede de demokrasinin sağlıklı işlemesini engellemektedir. Partilerin içinde üyeden genel merkeze, genel merkezden üyeye karşılıklı iletişim ve etkileşim yetersizdir. Bu yapının oluşumunda mevcut Siyasi Partiler Kanununun da büyük rolü vardır. Partilerde ve parti içi demokraside “üye haklarının korunması” ve “üyeliğin devamlılığı” çok önemlidir. Üyeler “partiden ihraç”, yönetimler “görevden alınma” korkusuyla hareket ederlerse o partide özgür tartışma, canlılık ve gelişme olamaz.⁴⁴

16 Nisan 2017 referandumu ile Türkiye, cumhurbaşkanlığı hükümet sistemine geçerken, Anayasa’da Cumhurbaşkanına parti üyeliği imkânı sağlanmıştır. Böylece Erdoğan’ın, partisinin başında hem partiyi ve parlamento grubunu, hem hükümeti yönetmesi; hem de atadığı yargıçlar yoluyla yargıyı kontrolü altında tutması söz konusudur.

Parti içi demokrasinin işlemesi için getirilecek ilk tedbir önseçimin zorunlu veya yaygın şekilde uygulanmasıdır. Önseçim uygulamasının demokrasiye katkı sağlaması, ancak üye kayıtlarının yığma değil, şeffaf olması, üye kütüğünün düzgün tutulmasıyla mümkündür. Bu doğrultuda, Siyasi Partiler Kanunu kısıtlamalardan arındırılmalı ve partilerin yerel düzeyde mahalle ve

44 18 Nisan 1999 Seçimlerinde CHP’nin tarihinde aldığı en ağır yenilgi sonrası Genel Başkan seçilen Altan Öymen ve Genel Sekreter Tarhan Erdem döneminde Parti Meclisi üyelerinin örgütte yaptığı incelemelerde “üye ve örgüt yapısında bozulmalar” saptamalarına rağmen, örgütte bir ciddi bir değişikliğe gidilememiştir. Tarhan Erdem, Genel Sekreterliği sırasında yaşadıklarını (2001) **Tıkanan Siyaset** başlıklı kitabında değerlendirmiştir. İstanbul: Sel Yayıncılık.

köylerde örgütlenebilmeleri önündeki engeller kaldırılmalıdır. Üye hakları korunmalı ve güçlendirilmeli, üyeler örgütteki tüm çalışmalara ve seçimlere eşitçe katılabilme olanaklarına sahip olmalıdır. Üyeler parti politikalarını ve yöneticilerini belirlemede ve kamu görevi niteliği taşıyan görevler için adayların seçiminde etkin olabilmelidirler. Üyeler, kongreler ve yönetim birbirinden bağımsız olmalı, yönetim organları belirli sürelerle düzenli olarak yenilenmeli ve üyelerce etkin biçimde denetlenebilmelidir (Kabasakal, 2014, Sağlam, 1999).

Siyasal partiler ve demokrasi ilişkisinin ele alındığı bu kısmı ünlü siyaset bilimci Maurice Duverger'nin önemli bir uyarısı ile bitirelim:

“... günümüzde partilerin otoriter bir iç örgütlenmeye yönelmeleri, kişi özgürlükleri için öldürücü bir darbenin ilk belirtisidir. İşte, yönetenlerin yetkilerinin sınırlandırılması sorununun günümüzde büyük önem kazanmasının nedeni budur.” (1986: 47)

Seçimler

Demokrasiyi, en azından “yöneticilerin düzenli aralıklarla yönetilenler tarafından serbest seçimle belirlenmesi” olarak tanımlamak, aynı zamanda demokrasinin varlığı için zorunlu olan ilk kurumsal mekanizmayı da açıkça ifade eder (Touraine, 2004: 44). Demokrasinin temel gereklerinden biri düzenli aralıklarla yapılan özgür ve adil seçimlerdir. İktidarlar adil seçimlerle başa geldikleri zaman meşruiyet kazanırlar. Ancak, düşünce ve ifade özgürlüğünün bulunmadığı bir toplumda, seçimler fazla bir şey ifade etmez (Sartori, 1993:113). Demokratik bir seçim sisteminin şeffaf olması da tek başına yeterli değildir, aynı zamanda halkın istencini adil bir şekilde yansıtmaya da gereklidir. Seçimlerin güvenilir olması, seçim sürecinin -seçmenlerin kaydı, seçim kampanyalarının yürütülmesi, partilerin devletin medya kuruluşlarından eşit yararlanma olanağı, seçim bölgelerinin sınırlarının çizilmesi, seçim işleminin yürütülmesi, oyların sayılması gibi- tüm seçim işlemlerinin bağımsız seçim kurullarınca denetlenmesini gerektirir. Bu açıdan, seçim kanunları ve seçim sistemleri, sadece seçim sürecinin sağlıklı yürütülmesinde değil, seçmen oylarının meclislere yansımalarını da düzenleyerek parlamentoların kompozisyonunu şekillendirmede önemli bir role sahiptir (Lijphart, 1999: 143-170).

Türkiye’de 1946 ile 2018 arasında 20 milletvekili seçimi yapılmış ve bu seçimlerde, 7 farklı seçim sistemi uygulanmıştır.⁴⁵ Farrell’e göre, “bütün seçim sistemleri seçim sonuçlarını çarpıtır, bundan da bazı partiler diğerlerine oranla daha çok yararlanır. En iyi nisbi seçim sistemi bu çarpıklığı en aza indirendir” (Farrell, 1997:7).

Türkiye’de 1946-60 arasında çoğunluk sistemi uygulanmıştır. Bu sisteme göre bir ilde en çok oyu alan parti o ilin tüm milletvekillerini çıkarmaktaydı. Çoğunluk sisteminin uygulandığı ve adayların önseçimle belirlendiği yıllarda, genellikle yerel seçkinler olan milletvekili adayları, parti merkez organlarından çok, yerel örgütünün desteği ve kendi kişisel ilişkileriyle seçilmeyi başarmışlardır. Bu başarı, onları parti merkez yönetimlerine karşı, bir ölçüde daha güçlü kılmıştır.

Türkiye 1961’de yeni Seçim Kanunu ile nisbi temsil sistemine geçmiştir. Bu sistem partilerin aldıkları oy oranına göre milletvekili çıkarmalarını öngörmekte ve temsilde adaleti daha iyi sağlamaktadır. Bilindiği gibi, önseçim hem parti içinde hem de ülkede demokrasinin işlemesine katkı sağlamaktadır. 1961 Seçim Kanunu, önseçimi zorunlu kılmış ve partilerin adaylarının % 90’ını önseçimle belirlemelerini şart koşturmuştur.

1980’de darbeyi yapan generaller, 1982 Anayasasıyla gücü artırılan yürütmenin bu gücünü pekiştirebilmek için siyasi partiler ve seçim kanunlarında da pek çok yeni düzenleme yapmışlardır. Ülke genelinde yüzde 10’un altında oy alan partilerin, il düzeyinde başarı sağlasalar bile TBMM’de temsil edilmelerini engelleyen düzenleme Seçim Kanunundaki değişikliklerin en önemlisidir. “Yönetimde istikrar ve temsilde adalet” sağlayacağı iddiasıyla getirilen yüzde 10’luk seçim barajı, seçmen tercihinin parlamentoya yansımada ciddi sapmalara neden olmaktadır. Sistem temsilde adalet sağlayamadığı gibi, yönetimde istikrarı da gerçekleştirilememiş, 1991’den sonra kısa ömürlü birçok koalisyon hükümetinin kurulmasına neden olmuştur. Kanunun getirdiği bu yüksek baraj, büyük partilere, parlamentoda aldık-

45 Türkiye’de uygulanan seçim sistemleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Emine Yavaşgel (2004) *Temsilde Adalet ve Siyasal İstikrar Açısından Seçim Sistemleri ve Türkiye’deki Durum*, s.157- 184, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım; Mintez Şimşek. (2009) *Son Değişiklikleriyle Seçimler ve Siyasal Partiler Mevzuatı*, s.11- 18, Ankara: Adalet Yayınevi; Tarhan Erdem (1982) *Anayasalar ve Seçim Kanunları 1876- 1982*, İstanbul: Milliyet Yayınları.

ları oyun çok üstünde temsil olanağı yaratırken, az oy alan küçük partileri cezalandırmaktadır (Turan, 2016: 113). Örneğin, 2002 seçimlerinde oyların yüzde 34,29'unu alan Adalet ve Kalkınma Partisi 363 milletvekili çıkarak TBMM'deki sandalye sayısının yüzde 66'sını elde etmiştir. Bu seçimde TBMM temsil edilen ikinci parti yüzde 19,3 oyla 178 milletvekilliği elde eden CHP'dir (TBMM'de temsil oranı % 33). 3 Kasım 2002 seçimlerinde seçmen oylarının yalnızca % 54'ü Meclise yansırken, % 46 gibi büyük bir seçmen kitlesi parlamentoda temsil edilememiştir. Bu durum, oylarının boşa gitmesini istemeyenlerin, oy vermek istedikleri partiler yerine, barajı aşabileceğini düşündükleri partilere yönelmelerine neden olmaktadır. Yüzde 10'luk ülke barajının temsilde adaletsizliğe yol açan sonuçlar doğurduğu açıktır (Yazıcı, 2009: 66,70). İlginç olan 1980 darbesinin üzerinden onca yıl geçmiş olmasına rağmen, TBMM'de çoğunluğa sahip olan hiçbir partinin seçim kanunundaki bu çarpık temsil düzenini değiştirmek istememesidir. Öyle anlaşılmaktadır ki iktidar adayı partiler mecliste aldıkları oyun çok üstünde sandalyeye sahip olabilmek için "yönetimde istikrar" iddiasına sarılarak, millet iradesini çarpıtan yüzde 10'luk barajın sürdürülmesinden yanadırlar.

Oysa 1965 seçimleri, herhangi bir baraj olmadan, üstelik küçük partilere, milletvekili çıkaramadıkları yörelerde aldıkları oyların katkısıyla, en çok oyu aldıkları illerde milletvekili çıkarma imkanı sağlayan *milli bakiye sistemi* uygulanırken, Adalet Partisi yüzde 52 oy alarak tek başına iktidar olabirmiştir. Özetle, seçim barajı yönetimde istikrar sağlamada yetersiz kalabilmekte, baraj olmadan da istikrarlı yönetimler kurulabilmektedir. O nedenle siyasal sistemimiz yüzde 10'luk seçim barajı dahil, her türlü kısıtlamadan ve yasaktan arındırılmalıdır.

16 Şubat 1950'de kabul edilen Milletvekili Seçim Kanunu ile seçimlerin yönetimi yargıya bırakılmıştır. Yeni sistemin başında yüksek yargı organlarının temsilcilerinden oluşan Yüksek Seçim Kurulu (YSK) bulunacak, ona bağlı olarak il ve ilçelerde seçim kurulları oluşturulacaktır. Böylece 1950'den buyana seçimler yargıç güvencesinde yürütülmeye başlanmıştır. Bu seçim yasası, seçimin güvenilirliğini artırmış ve 14 Mayıs 1950'de 27

yıllık CHP iktidarının değişmesine imkân sağlamıştır. 2018 yılına kadar Türkiye’de seçim sonuçlarıyla ilgili olarak YSK’ya güven konusunda ciddi bir sorun yaşanmamıştır.

Powell’a göre, seçim sisteminin yönlendirmelere açık olması ülkelerin demokrasiden otoriter yapıya yönelmesine neden olabilir (2014: 188). Nitekim Türkiye’de 24 Haziran 2018 Cumhurbaşkanlığı ve milletvekili genel seçimlerinde daha oy verme işlemi devam ederken, YSK, kuruldaki AKP temsilcisinin başvurusu üzerine, yürürlükteki seçim kanununa aykırı olarak, “sandık kurulu mührünü taşımayan zarfların ve oy pusulalarının da geçerli sayılacağını” ilan etmiştir. YSK bu duyurusunun ardından, yasaya göre geçersiz sayılan oylara göre Erdoğan’ın cumhurbaşkanı seçildiğini bildirmiştir. Muhalefetin itirazına karşı Erdoğan, “atı alanın Üsküdar’ı geçtiğini” ifade etmiştir.⁴⁶

Benzer bir durum 31 Mart 2019 yerel seçimlerinde yaşanmıştır. YSK, seçimi 13 bin oyla kazanan CHP adayı İmamoğlu’nun İstanbul Büyükşehir Belediyesi Başkanlığı mazbatasını, AKP’nin somut veriye dayanmayan itirazını kabul ederek iptal etmiş ve kendi koyduğu kurallara da aykırı olarak seçimlerin yenilenmesine karar vermiştir. Bu süreçte AKP Genel Başkanı ve Cumhurbaşkanı Erdoğan’ın “YSK’nın İstanbul’daki seçimleri iptal edeceğini umut ediyorum” ifadesiyle YSK’yı etkilemeye çalıştığı görülmüştür.⁴⁷

YSK, Türkiye’de sadece seçimleri yönetmekle kalmayıp, seçimler konusunda son karar mercii durumundadır. YSK’nın üstünde onu denetleyen herhangi bir organ bulunmadığı için son iki seçimde YSK tarafından yasa ve kurallara aykırı olarak verilen kararlar hakkında itirazın yapılabileceği bir başka mercii bulunmamaktadır. Bu kararları ile YSK ve Türk yargısı, onarılamaz bir yara almıştır. Yargıtay Onursal Cumhuriyet Başsavcısı Sabih Kanadoğlu’nun ifadesiyle “YSK bu kararı ile siyasi iktidara karşı aklandı. Ancak Türk milletinin vicdanında sonsuza kadar hüküm giydi.” Adalet Eski Bakanı Prof. Dr. Hikmet Sami Türk’e göre, “İptal kararıyla milyonlarca

46 Bkz. <https://www.gazeteduvar.com.tr/politika/2017/04/16/erdogan-turkiye-200-yillik-tartisma-da-kararini-verdi/> (Erişim. 10.7.2019)

47 Abdülkadir Selvi, Hürriyet, 15 Nisan 2019

seçmenin kullandığı oylar hiçe sayılmıştır. YSK, yeni bir hukuk faciasının altına imza atmıştır... Türkiye'nin övündüğü seçim sisteminin bu duruma getirilmesine YSK'ya talimat niteliğindeki sözleriyle ve verdiği kararlar neden olanlar, bunun vebali ve tarihî sorumluluğu altında kalacaktır".⁴⁸

Seçim güvenliğini sağlamak için 1961 Anayasasının 109. Maddesi ile getirilen ve 1982 Anayasasında da ycr verilen "seçimlerde bakanlar kurulu"nun yapısına ilişkin bir düzenleme bulunmaktadır. 1982 Anayasasının 114. Maddesine göre, Millet Meclisi genel seçimlerinden önce seçim uygulamasında en önemli sorumluluğu taşıyan üç bakanlığa Adalet, İçişleri ve Ulaştırma Bakanlıklarına, Başbakan tarafından seçim takvimi başlamadan üç gün önce TBMM içinden veya dışından bağımsız kişilerin bakan olarak atanması öngörülmektedir. Bu hüküm seçimlerin herhangi bir şaibeden uzak, özgür bir ortamda gerçekleşmesi ve seçim sürecinin özellikle iktidar partisi lehine kullanılmasını engellemek için konulmuştur. Ancak, seçim sürecinde kimlerin bu bakanlıklara getirilebileceği konusu iktidarın takdirine bırakıldığından, uygulamada tarafsızlık her zaman tam olarak sağlanamamıştır. AKP, iktidarının ilk yıllarında kurala uyuyor görünüp, bu görevlere iktidara yakın bürokratlarını atamıştır. Seçimlerden sonra kamudaki eski görevlerine dönmeyi bekleyen bu yüksek bürokratlar da, partili bakanlardan farklı bir davranış göstermemişlerdir (Turan, 2016: 119).

Benzer bir kural ihlali de seçim yasaklarıyla ilgilidir. Türkiye'de seçim kanunları, başbakan ve bakanların seçim kampanyası süresince gezilerinde resmi araç kullanmalarını, protokolle karşılanmalarını yasaklamaktadır. Oysa özellikle 2015 sonrası seçimlerde partili başbakan ve cumhurbaşkanı başta olmak üzere bakanlar bu yasaklara uymamışlardır. 2017 anayasa değişiklikleri ile partili de olabilen Cumhurbaşkanı kendisinin aday olmadığı seçimlerde bile "cumhurbaşkanlığı forsunun" kullanıldığı toplantılara ve mitinglere katılmış, seyahatlerinde kamu araçlarını kullanmıştır.

Kısaca belirtmek gerekirse, demokrasinin asgari koşulu olan düzenli

48 Bkz:<https://www.yenicaggazetesi.com.tr/ysknin-istanbul-kararina-hukukculardan-tepki-233236.htm> (Erişim.9.7.2019)

ve özgür seçimler konusunda bile Türkiye'nin ciddi sorunları vardır. Ancak, bütün bu eksikliklere ve sorunlara rağmen, seçimlerin düzenli olarak yapılabilen olması bile önemlidir. Seçim ve sandık güvenliğinin yeterli olmadığı durumlarda, halk, değişimi gerçekleştirmek istiyorsa, sandığa ve oylarına her zamankinden daha çok sahip çıkmaktadır. 31 Mart 2019 yerel seçimlerinde bu görülmüştür. O nedenle Türkiye'de demokrasinin yeniden inşasında seçmenin oyu ve sandığın rolü temel önemini korumaktadır.

Ordu, Siyaset ve Demokrasi

Demokrasi, popülerliğine ve etkinliğine rağmen, teknolojik ve toplumsal dönüşümlerin neden olduğu değişiklikler tarafından tehdit edilebilir. Dahası, dayandığı ilke, kural ve değerleri kullanarak onu ortadan kaldırmaya karşı kendisini korumada ve savunmada yeterince güçlü değildir. Demokrasiye bazı tehditler ülkenin silahlı gücünü oluşturan ordudan da gelebilmektedir. Modern devlette zor kullanma çoğunlukla ordu tarafından yerine getirilebileceği için, birçok ülkede darbeler de ordu tarafından ya da ordunun desteği ile gerçekleştirilmektedir (Demirel, 2016: 18; Linz, 1978: 75-86). Huntington'a göre, orduların zayıf ve siyasallaşmış olduğu ülkelerde demokrasinin uzun bir süre işlemesi, darbe girişimlerinin sayısını azaltmıştır. Orduların güçlü olduğu ve yönetimle işbirliği içinde bulunduğu ülkelerde demokrasinin uzun süre işlemesi ise orduya otoriter rejimden miras kalmış olan yetkileri ve ayrıcalıkları azaltmaktadır (1993: 235).

Türkiye'de 1960, 1971 ve 1980'de, ilki hariç, emir-komuta zinciri içinde gerçekleşen 3 askeri müdahale de olmuştur. Bunlar dışında da başarısız darbe girişimleri veya siyasete uyarı yoluyla müdahaleler vardır. Her üç müdahalede de darbeyi gerçekleştirenler o günün şartlarını değerlendirerek girişimlerine meşruiyet kazandıracak gerekçeler ileri sürmüşlerdir.

Türkiye siyasetinde askerin siyasal yaşama müdahalesi, niteliği ve şekli farklı olsa da Osmanlı döneminde kadar uzanmaktadır. Osmanlı ordusunun önemli bir parçasını oluşturan Yeniçeri ordusu, savaşlarda ele geçirilen sağlıklı ve güçlü erkek çocuk ve devşirme gençlerden oluşmaktaydı. Osmanlı

Devletinde özellikle gerileme döneminde fetihlerin de durmasıyla askerin siyasette etkisi artmaya başlamıştır. 1618-1730 yılları arasında yeniçeriler, genellikle ekonomik nedenlerle veya saray entrikalarıyla, tutumunu beğenmedikleri 6 padişahı devirmiş ve yönetime karşı ayaklanmışlardır. Ordudaki bu bozulma, reformu zorunlu kılmış, sonuçta mektepli subay yetiştiren askeri okullar açılmış ve yeni ordular kurulmuştur. Bu askeri okullar gençleri çağdaş bilgilerle eğiten önemli merkezler olmuşlardır. Gençler burada esas olarak fen ağırlıklı bir eğitim görmekte, yabancı dil öğrenip Batı'yı tanımaktaydılar (Azak, 2019: 19). Bu gençler bir yandan pozitivist düşünce ve yaklaşıma sahip olarak yetişirken, ülkedeki olumsuz gelişmeleri ve devletin çökmeye başladığını da görmekteydiler. İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) gibi ülkenin birliğini, bütünlüğünü korumayı ve ilerlemeyi savunan gizli dernekler ağırlıklı olarak bu gençler tarafından kurulmuştur. Abdülhamit yönetiminde baskıların özellikle aydınlar ve mektepli subaylar üzerinde yoğunlaşması, ordunun siyasallaşmasını da hızlandırmıştır. İTC orduda özellikle Rumeli'de mektepli subaylar arasında hızla yayılmıştır. 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanı, büyük ölçüde İTC kökenli subayların çabalarıyla gerçekleşmiştir. Ancak, İttihat ve Terakki cemiyeti içinde ordu ve siyaset ilişkisi konusunda, partinin lider kadrosundan farklı görüşlere sahip subaylar da olmuştur.

1908'de ikinci meşrutiyetin ilanından sonra, İTC ve asker üyeleri başlangıçta hükümette yer almadan hükümeti değiştirip denetlemekle yetindiler. 1909'da perde arkasında İslamcı *Volkan* gazetesi yazarı Derviş Vahdeti'nin, Medrese öğrencisi softaların ve alaylı subayların bulunduğu avcı taburlarının isyanı ile 31 Mart Vakası diye bilinen başkaldırı gerçekleşti. İsyancılar "Şeriat isteriz" sloganı ile 20 kadar mektepli askeri öldürdüler. Bu isyanı Mahmut Şevket Paşa komutasında, kurmay subaylığını Enver, Mustafa Kemal ve Kazım Karabekir'in yaptığı Harekât Ordusu bastırdı. Mahmut Şevket Paşa ordunun siyasallaşmasını desteklemiyor ve isyanın İTC adına değil, ülke adına bertaraf edildiğini özellikle vurguluyordu.

1913'te İTC liderlerinden Enver Paşa'nın öncülüğünde hükümete yönelik

ilk askeri müdahalede gerçekleşmiştir. Tarihe *Babıâli Baskını* olarak geçen bu müdahaleden sonra Mahmut Şevket Paşa Sadrazam olmuştur. İTC kabineye bakan da vererek ülke yönetiminde etkinliğini artırmıştır. Bir süre sonra Harbiye Nazırı olan Enver Paşa'nın oldubittisiyle Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşına girmiştir. Savaş sonrası Mondros silah bırakışması ve Sevr Antlaşması ile birlikte, yabancı ülkelerin askerleri Anadolu'yu işgali başlamışlar, bunlara karşı yöresel direniş hareketleri ortaya çıkmıştır. Daha önce belirtildiği gibi, Mustafa Kemal, bu bölgesel direniş hareketlerini, Anadolu ve Rumeli Müdafai Hukuk Cemiyeti adı altında birleştirmiş, ulusal bir direniş örgütü haline getirmiştir. Mustafa Kemal, 23 Nisan 1920'de de ulusal meclisi Ankara'da toplayarak, milli mücadeleyi halka dayandırmış ve meşruiyet kazandırmıştır.

Milli Mücadele kadroları geniş ölçüde İttihatçılardan ve mektepli subay ve aydınlardan oluşmaktaydı. Birçok ordu ve kolordu komutanı aynı zamanda milletvekiliydi. Kurtuluş Savaşı sırasında ve Cumhuriyetin kuruluşunda bu kadro hep başrolde oldu. Ancak, bu kadronun ordu siyaset ilişkisi konusundaki görüşü İttihat ve Terakki yöneticilerinden çok farklıydı. İsmet İnönü, "Atatürk'ün ordu ve politika konusundaki görüşlerini" soran gazeteci Abdi İpekçi'ye yanıt verirken bu farklılığı, şöyle ortaya koymaktadır:

"...daha İttihat ve Terakki zamanında ve İttihat ve Terakki Partisi ile aramızda beliren ilk mesele budur: Ordunun siyasetten ayrılması... Yani Orduda subay olacak, aynı zamanda bir siyasi partinin azası olarak çalışacak, bu olmaz dedik biz... Atatürk bu fikirde idi. Ben o fikirdeydim. Karabekir o fikirde idi. Bunun mücadelesini yapıyoruz. İttihat ve Terakki'nin, hükümetin başında bulunanlar ise Ordunun politikadan ayrılmasına imkân görmüyorlardı."

İpekçi soruyor: "Siz de Orduda iken politikanın içinde olmadınız mı?"

Cevap:

"Yani Milli Mücadelede... Bunu tabii karşılamak lazım. Milli Mücadele esasen bir Ordu ihtilali idi. O gözle de görülebilir. Böyle olunca ne yapacaktık? ...Düşman istila etmiş, ondan kurtulmaya çalışıyoruz. Ordu var, Ordunun muharebe etmesi lazım.

O zaman Ordu kumandanlarının milletvekili olması tabii geliyordu bize... Ama muharebe bitince bunun mahzuru meydana çıktı. Mecliste bulunacak, elinde de ordusu olacak... Nasıl olacak bu? Aramızda ihtilaflar olunca bu durum tehlikeli neticeler yaratabilecekti... Olmaz dedik ve hepimiz askeri vazifelerimizden ayrıldık." (İpekçi, 1981: 40)

İsmet Paşa'nın değindiği gibi, 1924'te asker devlet memurlarının askerliği

veya milletvekilliğini tercih etmelerini zorunlu hale getiren yasadan sonra, Kazım Karabekir, Ali, Fuat Cebesoy, Refet Bele ordudan ayrılıp Rauf Orbay ile birlikte Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasını kurmuşlardır. Mareşal Fevzi Çakmak'ın Genel Kurmay Başkanlığı yaptığı dönem boyunca, ordu, siyasetten uzak yapısını ve Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'e bağlılığını korumuştur. Mustafa Kemal, orduyu siyasetin uzağında tutmakla birlikte, zaman zaman ülke için önem taşıyan konularda ordunun tutumunu bilmek ve komutanların desteğini almak ihtiyacını da duymuştur. Örneğin, Halifeliğin kaldırılmasından önce kumandanlarla görüşerek düşüncelerini öğrenmiş, ancak ordunun siyasete karışmamasına her zaman büyük bir özen göstermiştir.

Cumhuriyet, çoğu zaman, Türkiye'nin Osmanlı geçmişinden radikal bir kopuş olarak görülmekle birlikte, siyasal kurumların büyük ölçüde yeniden yapılandığı 1919-1925 döneminde sivil asker bürokrasinin yapısı hemen hemen aynı kalmıştır. Cumhuriyetin kurucuları, Osmanlının son döneminden başlayarak üstlendikleri sorumluluklar ve yürüttükleri görevler nedeniyle "ülke topraklarının bütünlüğünü ve devleti koruma" anlayışını yaşamları boyunca özenle sürdürmüşlerdir. Bu anlayış ordunun tüm mensuplarınca benimsenmiş, ileriye de taşınmıştır. Gazeteci Mehmet Ali Birand'ın Harp Okulu öğrencileriyle kışlada yaptığı görüşmeleri de içeren çalışmasında ortaya koyduğu üzere, Atatürk ilkelerine ve Cumhuriyete bağlılık, ülkeyi ve devleti koruyup kollama görevi, Askeri okullardan ve Harbiye'den itibaren bütün öğrencilere yerleşmiştir (Birand,1986: 13-17, 91-113).

27 Mayıs 1960'da askeri müdahalenin ileri sürülen gerekçesi, Demokrat Parti iktidarının meşruiyetini yitirmesi ve otoriterliğe yönelmesidir. Ekonomiyle ilgili sorunların artması nedeniyle yoğunlaşan muhalefete karşı baskıya yönelerek müdahale ortamını yaratan DP iktidarındır. Menderes'in "gerekirse orduyu yedek subaylarla yöneteceğine" ilişkin mesajı da genç subaylar arasında tepki yaratmıştır. Buna rağmen, İnönü'nün TBMM'de "Tahkikat Komisyonu" konusunda yaptığı konuşma nedeniyle, CHP yıllarca darbenin destekçisi gibi gösterilmeye çalışılmıştır. Oysa İnönü, "Eğer insan

hakları yürütülmez, vatandaş hakları zorlanırsa, baskı rejimi kurulursa, ihtilal mutlaka olur. Biz böyle bir ihtilal içinde bulunamayız. Böyle bir ihtilal dışımızda, bizimle ilgisi olmayanlar tarafından yapılacaktır!” derken, böyle bir ihtilalin içinde bulunmayacakları gibi, teşvikçisi de olmayacaklarını vurguluyor ve sorunun erken seçime gidilerek aşılabileceğini söyleyerek çözüm yolunu da gösteriyordu. Metin Toker de, eski bir asker olarak İsmet Paşa’nın ordudaki kıpırdanmadan haberdar olduğunu, fakat “kesinlikle hiçbir askeri oluşumun içinde bulunmadığını” belirtmektedir (1991b: 205). Heper ve Loğoğlu da kitaplarında aynı kanıda olduklarını gösteren ifadeler kullanmışlardır (Heper, 1999:186-191; Loğoğlu, 1997:166-167). Nitekim darbe sonrası ihtilali yapan Milli Birlik Komitesinin başına geçen Orgeneral Cemal Gürsel, İnönü’ye “Size karşı kusurluyuz paşam. Hareketimizi size önce haber vermedik. Fakat verseydik, bizi bundan caydırmak isteyeceğinizi biliyorduk. Yapacak başka bir şeyimiz kalmamıştı. Bizi affetmenizi rica ediyoruz” diyecektir (Toker, 1993: 229).

1960 Mayıs’ında gerçekleştirilen askeri darbe, insan haklarını askıya almakla kalmamış, Cumhurbaşkanı Celal Bayar ve Başbakan Adnan Menderes ile birlikte DP’nin önde gelen siyasetçilerini hızlı ve şaibeli bir yargı sürecinden geçirerek, 15 kişinin idamına ve yüzlerce kişinin mahkûmiyetine karar verdirmiştir. 27 Mayıs ihtilali, ayrıca genel olarak sivillerin yetersiz ve yolsuzluğa açık olduğu ve dolayısıyla askerin denetiminde olması gerektiğini öngören bir siyasi kültürün oluşmasına da yol açmıştır.

Daha önce değinildiği gibi, bütün olumlu yönlerine rağmen 1961 Anayasası, yapısında silahlı kuvvetlerin oynadığı güçlü rolün etkisiyle, bir yandan da askerî-bürokratik vesayetin tohumlarını atmıştır. 1961 Anayasası, silahlı kuvvetler temsilcileriyle Cumhurbaşkanı ve bakanların bir araya geldiği MGK yoluyla silahlı kuvvetlerin siyasal sürece bir ölçüde de olsa katılmasını kurumsallaştırmakta ve meşrulaştırmaktadır (Erdoğan, 2003: 103). Bu doğrultuda yapılan birçok düzenleme ile 1920’lerde başlamış olan “askerlerin siyasi hayattan çekilmesi,” yani siyasetin sivilleştirilmesi yönündeki ilerleyiş durmuştur.

1961 Seçimlerinden sonra kurulan İnönü Hükümetleri, 22 Şubat 1962 ve 20-21 Mayıs 1963'te Albay Talat Aydemir'in düzenlediği iki darbe girişimi ile karşılaşmış, deneyimli bir asker ve siyasetçi olan Başbakan İnönü'nün çabasıyla girişimler sonuçsuz kalmıştır (Akşin, 1990: 211-214). Başbakan İnönü, ilkinde "kan dökülmemesi halinde" darbeye teşebbüs edenler hakkında kovuşturma yapılmayacağını belirtmiş ve askerler silahlarını bırakınca, Albay Talat Aydemir, Binbaşı Fethi Gürcan ve 20 kadar subay arkadaşı soruşturma açılmaksızın derhal emekliye ayrılmışlardır. Ancak Aydemir'in 21 Mayıs 1963'te ikinci girişimi, arkadaşlarıyla birlikte tutuklanıp askeri mahkemede yargılanmaları ve ölüm cezasına çarptırılmalarıyla son bulmuştur. Cezaları TBMM tarafından onaylanan Talat Aydemir ve arkadaşı Fethi Gürcan idam edilmişlerdir.

12 Mart 1971'de ordu bu kez emir-komuta hiyerarşisi içinde TBMM'ne ve hükümete muhtıra vermiştir. Muhtırada imzası bulunan Genel Kurmay Başkanı ve Kuvvet Komutanları, TBMM ve hükümetin gerekli reformları yapmadığını belirterek, Demirel Başkanlığındaki AP Hükümetinin istifasını, partiler üstü bir anlayışla hareket edecek ve reformları gerçekleştirecek yeni hükümetin kurulmasını istemişlerdir. Aksi halde, "Türk Silahlı Kuvvetlerinin kanunların kendisine vermiş olduğu Türkiye Cumhuriyetini koruma ve kollama görevini yerine getirerek, idareyi doğrudan doğruya üzerine almaya kararlı" olduğunu bildirmişlerdir.

Muhtıra sonrası Başbakan Demirel istifa etmiştir. CHP'nin yönetiminde yayınlanan *Ulus* gazetesi de o gün yaptığı yıldırım baskılardan birinde "Şapkasını alıp gitti" diye başlık atmıştır. Gazeteci Nahit Duru'nun anılarını aktardığı kitabında dönemin ana muhalefet partisi CHP Genel Başkan İnönü'nün darbelere ve demokrasiye ilişkin tutumunu ortaya koyan bir anekdot da yer akmaktadır. İnönü, *Ulus* gazetesinin haberi veriş biçimini öğrenince gazete yöneticilerine çıkışarak şunları söylemiştir: "Şunu bilin ki, en kötü demokratik sistem, en iyi askeri yönetimden iyidir. Darbelere alkış tutulmaz. Bu alkışı demokrasiyi getirmiş CHP'nin yayın organı *Ulus* gazetesi hiç tutmaz" (Duru, 2012: 91). Bu düşünceyle, İnönü ve Genel Sekreter Ecevit

muhtıraya karşı çıkmışlar ve komutanların siyasete müdahalesine şiddetli tepki göstermişlerdir. İnönü'nün, 15 Mart 1971'de CHP Ortak Grubunda yaptığı konuşmaya kitabın 2. Bölümünde yer verilmişti. CHP Genel Sekreteri Mustafa Üstündağ'ın aktardığına göre, deneyimli bir asker olan ve orduyu iyi tanıyan İsmet İnönü'nün 12 Mart 1971 sonrası parti yöneticilerine söylediği sözler önemlidir: *"Askerler ancak başarılı olurlarsa kışlaya dönerler. Buna çok dikkat etmek gerek, yani onların kışlaya dönmeleri, başarılı olmalarına ve kendilerini başarılı hissetmelerine bağlı."* (Duru, 2012: 36)

1973'te Cumhurbaşkanlığı seçimi gündeme geldiğinde CHP Genel Başkanı Ecevit ve AP Genel Başkanı Demirel, ordunun dayattığı Cumhurbaşkanı aday olan Genekurmay eski Başkanı orgeneral Faruk Gürler'i seçmeyerek, askerin kışlasına dönmesini farklı bir yöntemle sağlamışlardır (Ecevit, 1991: 20). İki liderin işbirliği içinde ordunun siyasete ve demokrasiye müdahalesine karşı izlediği bu ortak tutum, günümüz siyasal parti liderlerinin, Türkiye'de demokrasinin pekiştirilmesine yönelik çabalarda örnek almaları gereken bir davranıştır. Bu davranış maalesef sonraki yıllarda sürdürülememiştir. 12 Eylül darbesi öncesi Ecevit Demirel'e işbirliği ve bir AP-CHP koalisyonu önermiş ancak, bu çağrı Demirel'den karşılık görmemiştir (Ecevit, 1991: 10-21; Birand, 1984: 114,176-177, 233). Yaygın bir değerlendirmeye göre, "12 Eylülden önce bir AP-CHP koalisyonu kurulabilseydi, askeri müdahale kesinlikle olmayacaktı" (Cizre-Sakallıoğlu, 1993: 215). Ecevit de bu kanıdadır. Kendi ifadesiyle "eğer, 12 Eylül 1980'den önce bir büyük koalisyon kurulabilseydi, 12 Eylül olmazdı, öldürülemezdi" (Ecevit, 1986: 29).

12 Eylül 1980 darbesi de emir-komuta hiyerarşisi içinde, Genel Kurmay Başkanı, Kuvvet Komutanları ve Jandarma Genel Komutanı tarafından yapılmış ve meşruiyetini gençler arasındaki anarşi, terör ve bölücülüğe dayandırmıştır. Darbe sonrası, önceki müdahalelerden farklı olarak, tüm siyasal partiler kapatılmış, liderler hapsedilmiş, parti yöneticilerine 10 yıl, milletvekillerine 5 yıl siyaset yasağı getirilmiştir. Üç yıl süren askeri yönetim sırasında idamlar, işkenceler, hak ihlalleri artmıştır. 1980 darbesinden sonra, Demirel göz hapsinde tutulurken, CHP lideri Ecevit,

cezaevinde hapis yatmış ve yargılanmıştır. MSP ve MHP liderleri bir süre tutuklu kalmışlardır.

Askeri müdahaleler, siyasal yaşamı kesintiye uğratarak siyasal kültürün aktarılmasını engellediği gibi (Mazıcı, 1989: 286), anayasal ve yasal düzenlemeler yoluyla siyasal yapıyı dönüştürmeyi de amaçlamışlardır. Bernard Lewis'e göre, 1960'da müdahaleyi yapanların başından beri izledikleri çizgi, demokrasiyi yıkmaya değil, yeniden tesis etmeye geldikleri ve bu amaca ulaştıklarında siyaseti bırakıp kışlarına çekilecekleri doğrultusundaydı (Lewis, 2019: 15). O nedenle, Türkiye'de her müdahale sonrasında yeni bir anayasa hazırlanmış veya kapsamlı anayasa değişiklikleri yapılmıştır (Yazıcı, 2009: 79-115). Ayrıca, seçim kanunları ve siyasi partiler kanunları değiştirilmiş, siyasal faaliyetler tatil edilmiştir. 1980 darbesinde ise, siyasal sistem tümüyle yeniden düzenlenmiş, ancak yapılan tüm değişiklikler ülkeyi demokrasiden uzaklaştıracak yönde olmuştur (Ahmad, 2008: 147-182). Türkiye'de askerin siyasete müdahaleleri Güney Amerika ülkelerinde olduğu gibi uzun süreli ve kalıcı olmasa da, asker kışlasına çekilirken daha önce değinilen bazı "vesayet yetkileri" almaktadır. Bu vesayet yetkileri ve demokrasiye aykırı ayrıcalıklar, büyük ölçüde darbecilerin gelecek kaygılarıyla yakından ilgilidir. İsmet İnönü'ye göre, *"Her ihtilalci ilk günlerin ateşi geçince gece gündüz sadece bunu düşünür. Bunu tabii karşılamak ve buna bir hal çaresi bulmak lazımdır"* (Toker, 1991c: 144). Ancak, bu çare henüz bulunmamışken, 1982 Anayasası ve bu anayasa ile Cumhurbaşkanlığını üstlenen Kenan Evren'e verilen yetkiler Türk demokrasisinde onarılmaz gedikler açmıştır (Arat ve Pamuk, 2019: 57-60).

Artık askeri müdahalelerin geride kaldığı düşünülürken, Türkiye 15 Temmuz 2016'da yeni bir darbe girişimiyle karşılaşmıştır. Bu darbe girişimi hakkında farklı değerlendirmeler yapılmaktadır. Bu konuda TBMM'de kurulan soruşturma komisyonu zamanın Genel Kurmay Başkanı ve MİT Müsteşarı gibi birinci derecedeki ilgilileri dinleyememiş, komisyon raporu muhalefetin şerhi olmadan yayınlanmıştır. TBMM Darbe Girişimini Araştırma Komisyonu Başkanı Reşat Petek tarafından 12 Temmuz 2017'de Meclis Başkanına sunulan rapor da 26 Eylül 2019 tarihli gazetelerde çıkan

haberlerde açıklandığına göre kayıptır.⁴⁹ Toplum ancak, ileriki yıllarda yapılacak açıklamalarla-yayınlarla gerçekleri öğrenebilecektir.

Türkiye’de ordu her zaman saygın bir kurum olarak görülmüş ve Kemalist laik cumhuriyetin değerleriyle özdeşleştirilmiştir (Huntington, 1993: 234). Türkiye Cumhuriyeti yurttaşları ordusuna saygılıdır, askerini sevmekte ve ona güvenmektedir. Yapılan değerler araştırmalarında Türkiye’de orduya güven en üst sıralarda olmuştur. Bu güvene rağmen, TESEV’in yakın tarihte yaptığı bir saha araştırmasında anketi yanıtlayanların yüzde 84’ü, “Cumhurbaşkanı, Hükümet, Ordu dahil, hiçbir kurumun yargı denetimi dışında bırakılmaması” gerektiğini düşünmektedirler (TESEV, 2012: 107). Yurttaşlar bu değerlendirmeleriyle, orduya saygıları yanında, hukukun üstünlüğüne ve demokrasiye inançlarını ortaya koymaktadırlar.

4. Bölüm

DEMOKRASİNİN SOSYAL DOKULARI

Hak ve Özgürlükler

İnsanların doğuştan bazı hakları olduğu ve kendilerine buna göre davranılması gerektiği evrensel olarak kabul edilmektedir (Kuçuradi, 2001: 211-213). İnsan hakları, insanların nerede dünyaya geldiklerine ve yaşadıklarına bakılmaksızın, din, dil, ırk, mezhep vb. farklar gözetilmeksizin, doğuştan sahip oldukları evrensel haklar olarak tanımlanmaktadır. İnsanın hak ve özgürlükleri demokrasinin vazgeçilmez ögesidir.

İnsan hakları mücadelesi, geniş anlamıyla insan onurunu koruma ve eşitlik mücadelesi olarak görülürse, insan haklarının tarihi insanlık tarihiyle eş tutulabilir. İnsan haklarının korunması, birey ile siyasal iktidar ilişkisinin en önemli konusudur. İnsan haklarının, yaşamın her alanını kapsayan çok boyutlu bir şekilde ve insanların “sadece insan oldukları” için devletten ve toplumdan talep edecekleri haklar olarak, evrensel nitelendirilmesi 20. yüzyılın ortalarında gerçekleşmiştir (Arat, 2016: 373).

Küresel insan hakları rejimi, Birleşmiş Milletler (BM) öncülüğünde gelişmiştir. BM’nin kuruluş sözleşmesinde adı geçen insan haklarının tanımını ve hakların listesini de içeren İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi de 10 Aralık 1948’de BM Genel Kurulunda kabul edilmiştir. Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme ile Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme, 1966 yılında BM Genel Kurulun onayına sunulmuştur. 1976 da yürürlüğe giren bu iki sözleşme ve İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi beraberce “Uluslararası İnsan Hakları Temel Yasası” (*International Bill of Rights*) olarak tanımlanmaktadır (Arat, 2007: 1-4; Kapani, 1987: 21-37). Türkiye, BM’nin kurucu üyelerinden biri olarak, 1948’de Genel Kurulda İnsan Hakları Evrensel Bildirgesini onaylamıştır.

Uluslararası insan hakları yaşama hakkını, kişi güvenliğini, yasalar önünde eşitliği; düşünce, vicdan, konuşma, anlatım, basın, örgütlenme, seyahat, aile kurma gibi özgürlükleri içerir. Bu temel yasada, kişilerin kul-luğa, köleliğe zorlanamayacakları ve kötü muameleye, işkenceye, haksız tutuklama ve hapis cezasına tabi tutulamayacakları özellikle belirtilmektedir. Uluslararası İnsan Hakları Temel Yasası ayrıca, kişilerin bağımsız yargı, savunma, yurttaşlık, sığınma haklarını da vurgulamaktadır.

Temel insan hakları bölünemez bir bütündür, hepsi aynı derecede önemlidir ve devredilemez. Seçme, seçilme ve yönetime katılma, siyasal haklar arasında önde gelen haklardır. Sosyal ve ekonomik haklar, beslenme, giyinme, konut, eğitim, sosyal güvenlik, sağlık ve kamu hizmetlerinden yararlanma, çalışma, onurlu yaşamaya elverişli ücret, dinlenme, sendika, toplu sözleşme ve grev haklarını kapsar. Kültürel haklar ise, hem kişinin kültürel ve bilimsel gelişmelerden yararlanma hakkını hem de herkesin kendi yarattığı bilim, edebiyat ve sanat ürünlerinden doğan maddi ve manevi çıkarlarının korunması hakkını tanımlar.

Medeni ve siyasi hakları içeren İnsan Hakları ve Temel Özgürlüklerin Korunmasına İlişkin Avrupa Sözleşmesi, Avrupa Konseyince 1950'de kabul edilmiş ve 1953'de yürürlüğe girmiştir. Sosyal ve ekonomik hakları ele alan *Avrupa Sosyal Şartı* ise, 1961'de onaylanarak üyelerin imzasına sunulmuş, 1965'de yürürlüğe girmiştir. Avrupa Konseyine 1949'da giren Türkiye, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesine 1954'de taraf olmuş, ancak *Sosyal Şart'a* 2007'ye kadar taraf olmamıştır (Arat, 2016: 375-376).

1940'ların ikinci yarısında, çok partili rejimin gereği, örgütlenme, der-nek kurma ve basın yayın özgürlüğü gibi haklar, göreceli olarak olumlu yönde gelişmiştir. Ancak, 1950'lerde özgürlükleri savunarak iktidara gelen Demokrat Parti'nin iktidarda muhalefeti sindirme çabasıyla bu haklar tekrar kısıtlamalara maruz kalmıştır. Çok partili yaşamda önemli insan hakkı ihlallerinden biri DP iktidarında gerçekleşmiştir. 6-7 Eylül 1955'de özellikle gayrimüslim yurttaşlara karşı halkı kışkırtıcı söylemlerle, İstanbul'da Rum vatandaşların mallarının yağmalanmasında şiddetin bizzat devlet tarafından teşvik edildiği bilinmektedir.

1961 Anayasası, Türkiye'nin bugüne kadarki en özgürlükçü anayasası olarak, insan haklarının korumasına katkı sağlayacak erkler arası ayırım ilkesini ve bu ilkeyi pekiştirecek Anayasa Mahkemesi gibi denetim mekanizmalarını da getirmiştir (Soysal, 2011: 260-270). Ancak 1961 Anayasasının tanıdığı hak ve özgürlükler, ilk darbeyi 12 Mart 1971 askeri müdahalesi ile almıştır. Sıkıyönetim uygulamaları, özgürlükleri kısıtlamakla kalmayıp, kişilerin tutukluluk ve yargı süreçlerindeki hakları da yok sayılmış, sendikalar ve öğrenci grupları baskı altına alınmış, gözaltında kötü muamele ve işkence yaygın uygulama haline gelmiştir.

12 Eylül 1980'de yapılan askeri darbe ile Türkiye Büyük Millet Meclisi feshedilmiş, tüm siyasi partiler kapatılarak mallarına el konulmuş, parti liderleri ya sürgüne gönderilmiş veya hapsedilmiş, sendika ve derneklerin faaliyetleri durdurulmuş ve genel sıkıyönetim ilan edilmiştir. Üç yıl süren askeri yönetim dönemindeki insan hakları ihlalleri olağanüstü boyutlara ulaşmıştır. Bu süreçte 650.000 kişi gözaltına alınmış, 230.000 kişi yargılanmış, 517 kişi idam cezasına çarptırılmış, 49 kişi idam edilmiş, 171 kişi işkence sonucu ölmüştür. Öğretim üyeleri üniversiteden atılmış, yaklaşık 30.000 kişi işten çıkarılmıştır. Pek çok gazeteci ve sendikacı hapse mahkûm edilmiş, iki işçi konfederasyonu, DİSK ve MİSK, bağlı kuruluşlarıyla birlikte kapatılmıştır (Akşin, 2010: 278-279; Ahmad, 2012: 218-219).

1983'te demokratik siyasal yaşama dönüşten sonra özellikle Avrupa ekonomisine eklemlenme çabası içindeki Özal hükümeti, 1986'da Avrupa ve küresel insan hakları rejimlerine katılımı da artırma yönünde, kadına karşı her türlü ayrımcılığın kaldırılması hakkında sözleşmeye (*The Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women-CEDAW*) taraf olmuştur. Ardından, Türkiye, 1987'de Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin (AİHM) yargı yetkisini tanımıştır. Böylece, AİHM, bir anlamda Türkiye için bir üst mahkeme konumuna geçmiştir (Arat, 2016: 387-388). Bu olumlu gelişmelere karşın, özgürlükleri sınırlayan 1982 Anayasası ve bu anayasa doğrultusunda çıkarılan yasalarla yürütmenin yetkisi artırılmış, dolayısıyla yurttaşların özgürlük alanı daralmaya başlamıştır. Özellikle Kürt

kökenli yurttaşların başta dil olmak üzere birçok hakları sürekli ve sistematik olarak kısıtlanmış, kimlikleri red edilmiş ve birçok hakları doğrudan ihlal edilmiştir. Ancak, sivil toplum kuruluşlarının çabası ve Türkiye'nin Avrupa Birliğine üyelik yolunda girişimleri nedeniyle, insan hakları eğitimi ve uygulamalarına yönelik bazı olumlu adımlar atılmış, 1995'ten itibaren parlamentoda çeşitli reform yasa paketleri kabul edilmiştir.

2002'de tek başına iktidara gelen AKP, ilk yıllarda ifade özgürlüğünü savunduğunu, “diyaloga ve hoşgörüyü açık, uzlaşmacı ve birleştirici” olduğunu ileri sürerek (Ulagay, 2012: 15) başlatılmış olan reform sürecini devam ettirme gayreti içinde görünmüştür. Ancak, AKP hükümetinin özellikle 2007'den sonra hak ve özgürlükler konusundaki uygulamalarında çok radikal dönüşler olmuştur. Muhalefet liderlerine, muhalif gruplara ve yayın organlarına yapılan saldırılar; araştırma ve soruşturmaya tabi tutulmadığı gibi, devlet görevlileri ve AKP ileri gelenleri tarafından kınamaya bile gerek görülmeyerek, saldırganlar dolaylı olarak teşvik edilmiştir.

Eleştiriye tahammülü olmayan Erdoğan ve hükümetinin Gezi Parkı hareketinde aşırı şiddet kullanması; AKP ve iktidar muhalifi her kesimin, özellikle 15 Temmuz (2016) darbe girişiminden sonra, “darbeci” veya “terör destekçisi” gösterilerek suçlanması, işlerinden atılması, yargı ile işbirliği içinde soruşturmaya tabi tutulması veya tutuklanması, 1980 askeri darbesinde bile görülmeyen uygulamalardır. Türkiye yine uluslararası sıralamalarda gözetilme en çok gazetecisi olan ülke konumuna gelmiştir. Cumhurbaşkanı hakaret davalarında dava sayısı Türkiye tarihinde rekor düzeye ulaşmıştır. Toplum Cumhurbaşkanı hakaret davaları ile sindirilmeye çalışılmaktadır.

Hukuk devleti genel olarak insan haklarının güvencesi olarak görülür. Ancak yasalara ve hukukun üstünlüğüne dayanan bir yönetim kurulsun da; yasaların kendileri adaletsiz ve kısıtlayıcı ise, ne özgürlük ne de eşitlik sağlanabilir. Kaldı ki Türkiye’de yargı düzeni büyük ölçüde yürütmenin kontrolündedir. Zehra Arat’ın deyişiyle, “Özgürleştirici yasalar da kendi başlarına özgür kafalar üretmez; insan haklarına dayanan bir sistemin

oluşması, kültürel dönüşümü de gerektirir” (Arat, 2016: 397). Dolayısıyla, çağdaş insan haklarına dayalı bir toplumsal düzen için mücadele alanı yasama, yürütme ve yargı organlarının yanı sıra, her türlü medyayı ve eğitim sistemini de içermelidir.

Laiklik, Din, Demokrasi

Dinler, insan topluluklarının binlerce yıldan beri duygu ve inanış ihtiyacından doğmuştur. Dinsel değerlerin toplum yaşamında uyumlulaştırıcı, kaynaştırıcı ve düzenleyici rolü bulunduğu da ileri sürülmektedir. Din, dünyayı anlama ve kendini o dünyada belirli bir yere yerleştirme modeli olarak da işlev görmektedir (Yücekök, 1976: 9-23). Marx, din için “halkın afyonu” tabirini kullanır, ancak, dinin toplumsal bir işlev gördüğünü de belirtir. Ona göre, eşitsizliğin ve sömürünün olduğu düzenlerde din bir sığınak rolü de oynayabilir (Gülalp, 2018: 81-82). Dinin toplum kılavuzu rolü, Doğu’da Batı toplumlarından daha gelişmiştir. Din, tüm dünyada her dönemde bir ideoloji gibi etkili olmuş; din ve devlet işlerinin ayrılmadığı ülkelerde siyasette de çok önemli roller oynamıştır (Mardin, 1971: 197-211; Tunaya, 1991; Yücekök, 1971). Devletlerin dine yaklaşımı veya farklı dinler arasında tercihi ülkelere göre değişiklik gösterebilir. Demokratik yönetimlerde kitlelerin siyasal davranışlarını belirleyen faktörler arasında din de etkin bir öge olarak sayılmaktadır (Toprak-Sayarı, 1978:174). Eşitlik ve özgürlük ilkeleri göz önüne alındığında, demokrasi ancak laik düzende yerleşip güçlenebilir.

“Laik” sözcüğü, Yunancada halktan olan *laikos* ve Latince *laicus* sözcüklerinden kaynaklanan “din adamı olmayan halk anlamına gelen “laos” sözcüğünden türetilmiştir. Modern kullanımında laiklik, felsefi, hukuksal ve siyasal açıdan farklı anlamlar taşır. Felsefi açıdan laiklik, inanç yerine aklın, araştıran, sorgulayan anlayışın egemen olmasıdır. Hukuksal açıdan laiklik, devletin din kurallarına dayanmamasıdır. Siyasal açıdan laiklik ise, siyasal iktidarın dinsel güce dayanmamasıdır. Laik devletlerin ortak özelliği, resmi bir dinin bulunmamasıdır (Kuru ve Stephan, 2013: 92). Bu anlamda laiklik, din ve vicdan özgürlüğünü koruyan, vatandaşların bu özgürlüğü-

nün devlet güvencesine alınmasını savunan bir siyasal ilke olarak da öne çıkmaktadır. Dolayısıyla, demokratik rejimlerde devletin, tüm düşünce ve inançların özgürce ifadesini savunurken, bütün inançlara eşit mesafede olması ve toplumun ortak sorunlarının tartışılması amacıyla dinlerden bağımsız siyasal alan ve kurumlar oluşturması beklenir.

Laiklik, demokratik hukuk devletinin temel taşıdır. Laik düzende dinin kamusal alana girmemesi, kamu gücüne dayanmaması ve kamuda dinsel nitelik taşıyan düzenlemeler yapılmaması gerekir. Diğer yandan, devlet de din alanına kamu düzenini ve güvenliği bozucu bir durum ortaya çıkmadıkça karışmaz. Din ve dinsel eğitim topluma, cemaatlere ve bireylerin vicdanlarına bırakılmıştır. Laik devlette dini esaslara dayalı hukuk düzeninin yeri yoktur (Aliefendioğlu, 2001: 75-76). Özetle laiklik, devletin, dinler ve inançlar karşısında yansız olması, bir dine veya inanca bağlı insanların, devleti ele geçirerek öteki inanç sahipleri üzerinde baskı kurmasını önlemesidir (Kongar, 2017: 20 ve141).

Tarihçi Kemal Karpat'ın ifadesiyle, Türkiye'de laiklik, 16. yüzyılın sonlarında Osmanlı yönetici elitin, sosyo-ekonomik değişime tepki göstermeye başladığı ve bir çeşit Türk-İslam aydınlanması ortaya koyarak devlet kurumlarını yeniden yapılandırma sürecinde ortaya çıkmıştır (2010:239-240). Ancak, devletin teokratik niteliği devam etmiştir. Din, Türk toplumunun yaşamında her zaman önemli bir yer tutmuştur. O nedenle, ulusal kurtuluş mücadelesi sırasında Mustafa Kemal de İstanbul hükümetleri de dinin toplumdaki rolünü dikkate alarak hareket etmeye çalışmışlardır. Örneğin, Mustafa Kemal'in Sivas Kongresinden sonra Ankara'ya giderken Hacıbektaş'a uğradığı, burada Alevi-Bektaşî topluluğunun önderleri ile görüştüğü bilinmektedir (Goloğlu, 1970: 5). Bir başka örnek, Damat Ferit Hükümetinin 11 Nisan 1920 tarihinde, bu tarihten bir hafta önce bu göreve getirilen Şeyhülislam Dürriyade Abdullah'a, Anadolu'daki ulusal kurtuluş mücadelesine karşı yayınlattığı fetvadır. Ankara Müftüsü Börekçizade Rıfat Efendi, buna, yabancı işgali altında çıkarılan fetvanın geçersiz olduğunu bildiren, Müslümanları halifelerini esaretten kurtarmaya çağıran,

Anadolu'dan 152 müftünün imzaladığı bir başka fetva ile karşılık vermiştir (Uyanık ve Kara, 2016: 5-6).

Türkiye Cumhuriyetin kurucuları benimsemiş oldukları modernleşme çerçevesinde, bilim, eğitim ve hukuk sisteminin dinin etkisinden uzak gelişmesini amaçlamış ve laiklik ilkesine dayanan bir devlet oluşturmuşlardır. Dini, kamusal alanın dışında, “kişi ile tanrı arasında özel bir bağ” olarak değerlendirmişlerdir (Mardin,1976: 131-132). Binnaz Toprak, Türkiye’de İslam’ın kurumsal ve kültürel yaşamdaki rolünü azaltmak için yapılanları ve laikleşme sürecini dört başlık atında ele almaktadır:

- *Simgesel* (İslam’la simgesel özdeşlik gösteren yaşam biçiminin ve kültürel öğelerin değiştirilmesi: yeni alfabe, Halifeliğin kaldırılması, soyadı kanunu, giyim kuşamda, saat ve takvimde değişiklikler, hafta tatili gününün değişmesi vb.),
- *Kurumsal* (Halifeliğin, Şeyhülislamlığın, Şeria ve Evkaf Vekaletinin kaldırılması, tekkelerin kapatılması),
- *İşlevsel* (Şeriat mahkemelerinin kaldırılması, Tevhid-i Tedrisat ile tüm eğitim kurumlarının Milli Eğitim Bakanlığı çatısı altında toplanması gibi eğitim ve yargı alanında yapılan düzenlemeler),
- *Yasal* (Medeni Kanun başta olmak üzere devletin temel yasalarının Batılı laik ülkelerden örnek alınması) (1981: 40-58).

Birbiri ardına alınan radikal kararlarla, 1 Kasım 1922’de Osmanlı Monarşisi ortadan kaldırılmış, 29 Ekim 1923’de Cumhuriyetin ilan edilmiştir. Cumhuriyet ilan edilirken, anayasanın “*Hakimiyet bilakaydū şart milletindir*” ifadesi korunarak egemenliğin kaynağının halk olduğu vurgulanmış, ancak günün koşulları gereği Anayasaya “Türkiye devletinin dini İslam’dır” maddesi eklenmiştir. Bu madde ancak 1928’de kaldırılacaktır. 3 Mart 1924’te Halifelik kaldırılmış, *Tevhid-i Tedrisat* (Eğitim Birliği) Kanunuyla ilkokuldan üniversiteye tüm eğitim kurumları Milli Eğitim Bakanlığına bağlanmış ve yeni bir eğitim sistemi oluşturulmaya başlanmış, medreselerin din adamı yetiştirme işlevi de yeni kurulan imam-hatip okullarına devredilmiştir. Şeria ve Evkaf Vekaleti kaldırılarak din işlerini yürütmek üzere Diyanet İşleri Başkanlığı oluşturulmuştur. Prof. Akşin’in belirttiğine göre, laik cumhuriyet Halifeliğin kaldırılmasıyla işlerlik kazanmıştır (2016: 316). Din ve siyaset ilişkileri açısından önemli bir reform, Arap harflerinin bırakılması ve Latin harflerini temel

alan yeni bir Türkçe Alfabe oluşturulmasıdır. 1926 yılında, İslam hukukundan farklı, din esaslarına dayalı olmayan Medeni Kanun kabul edilmiştir.

Laiklik, CHP'nin 6 ilkesinden biri olarak önce parti programında, 1937'de ise T.C. Anayasasında yer almıştır. Kuranı Kerim'in Türkçeye çevrilmesi, Türkçe ezan (1932) ve Arapça ezanın yasaklanması (1941) yine laiklik çerçevesinde ele alınan uygulamalardır (Jaschke, 1972, Mardin, 1991: 120-126). İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, TBMM'deki konuşmasında bu uygulamaların amacını ve laiklikten ne anladıklarını şöyle belirtmektedir:

“şahısların vicdan hürriyetlerine ve istedikleri dine katılmalarına müdahale yoktur. Herkesin vicdanı hürdür... Laiklikte amaç dinin memleket işlerinde etkili ve yönlendirici olmamasını sağlamaktır... Laikliğin çerçevesi ve sınırları budur” (Gö-zaydın, 2016: 22). Türkiye üzerine çalışmalarıyla tanınan Zürcher'e göre, yönetimin “laikleşme hamlesini resmi, kurumlaşmış İslam'ın ötesine yaymak suretiyle popüler dinin giyim muska, falcılar, kutsal şeyhler evliya türbeleri, hacca gitme ve bayramlar gibi en önemli unsurlara el atmasına duyulan öfke, hilafetin, şeyhülislamlığın ya da medreselerin kaldırılmasına duyulan öfke ve direnişten çok daha büyüktü. Popüler din kuşkusuz yok olmadı. Tarikatlar büyük ölçüde yer altına kaydı. Popüler İslam'ın bastırılması, İslam'ı siyasallaştırdı ve onu bir muhalefet aracına dönüştürdü” (2011: 284).

Zürcher, bunun “Kemalistlerin popüler dine sırt çevirerek, kendileriyle halk kitlesi arasındaki bağları kesmelerinden” kaynaklandığını ileri sürmektedir. Sosyolog Şerif Mardin'e göre “Kemalizm'in önemli bir zaafı dine rakip olabilecek ideolojilerin ortaya çıkmasına müsaade etmemiş olmasıdır” (1983: 108-109). Türkiye'de din ve siyaset konularındaki çalışmalarıyla bilinen Yaşar Sarıbay'a göre, “Tek Parti döneminde Kemalizm'in hakim ideoloji haline gelmesi ve İslam'ın rejim muhaliflerinin sembolü, hatta giderek ideolojisi haline gelmiş olması, demokratik politik hayata geçişin katı bir şekilde biz-onlar ayırımına dayanan bir zeminde vuku bulmasına yol açmıştır” (2004: 58).

Çok partili yaşama geçilirken dini inançların siyasal açıdan istismar edilmemesi titizlikle gözetilmiştir. 1946'da dönemin Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün, kendisine DP'nin parti programını sunan Celal Bayar'la konuşması, her iki liderin de din-siyaset ilişkisi konusundaki hassasiyetlerini göstermesi açısından önemlidir (Toker, 1990: 83). DP'de hâkim olan görüş, İslam'ın Türk milletinin ayırt edici bir niteliği olduğu ve laikliğin

din düşmanlığı anlamına gelmediğiydi. 7 Ocak 1946'da Bayar, partisinin laiklik politikasını şöyle açıklamaktaydı:

"Partimiz layikliği, devletin dinle ilgilenmemesi ve hiçbir din düşüncesinin kanunların yapılma ve uygulanmalarında etkisi olmaması anlamında anlar; din hürriyetini tıpkı başka hürriyetler gibi, insanlığın mukaddes (kutsal) haklarından biri olarak tanır. Dinin siyasete alet olarak kullanılmasına, onun devlet işlerine karıştırılmasına, başka dinler aleyhine propagandalarla yurttaşlar arasındaki sevgi ve tesanüdün (uyumun) bozulmasına ve serbest tefekküre (özgür düşünceye) karşı taassup (bağnazlık) duygularının uyandırılmasına asla müsaade edilmemelidir" (Jaschke, 1972: 98).

Ancak, çok partili yaşama geçtikten sonra partiler arasında oy rekabetinin başlamasıyla, dinin Türk toplumunda oynadığı rol daha da belirginleşmiştir. Hem CHP, hem de hükümet, 1946 sonrası siyasal rekabet ortamında dinin toplumdaki etkisini daha iyi görüp, tutumlarını gözden geçirmek zorunda kalmışlardır (Ahmad, 1996: 462). 1949'da İmam Hatip kursları açılmaya başlamış, ilkokullara isteğe bağlı din dersleri konmuştur. Siyasal rekabet giderek İslam'ı politik bir mesele haline getirmiştir. 1949'da Türk Ceza Kanununun 163. Maddesinde yapılan bir değişiklikle, "dine dayalı devlet kurmaya yönelik propaganda yapmak ve örgüt oluşturmak" bir suç olarak yeniden düzenlenmiştir (Gözyayın, 2016: 30).

Laikliğin din düşmanlığı olmadığını savunan Demokrat Partinin 1950'de iktidara gelince Meclisteki ilk icraatlarından biri Arapça ezan yasağının kaldırılması olmuştur (Azak, 2019: 83-110). Meclisteki görüşmeler sırasında CHP'nin açık bir muhalefeti olmamış, anlaşıldığına göre karar toplumun bir kesiminde memnuniyet de yaratmıştır (Mert, 2007: 20). DP yöneticilerinin din siyaset ilişkisi konusunda söylem ve eylemleri de farklılık göstermektedir. Başbakan Menderes'in, 1953 Yılı Bütçesi üzerindeki konuşmalara cevap verirken söyledikleri buna anlamlı bir örnektir:

"Orduyu politikaya karıştırmak ne derecelere kadar tehlikeli ise, her türlü münakaşaların üstünde tutulması lazım gelen kutsi din mefhumunun ve dini müessesenin gündelik adi politikaların alet ve vasıtası haline

getirilmesi de, hem vicdanları ıstırap içinde bırakacak, hem memlekette yer yer tehlikeler yaracak bir hareket olur” (Öymen, 2009:344).

Bu sözleri sarf eden Menderes ve başlangıçta laiklik ilkesine bağlı kalacaklarını belirtmiş olmalarına karşın, DP yöneticileri, daha sonra din konusunda yeni ödünler de vermeye devam etmişlerdir. Camilerde Halk Partisi aleyhine yürütülen vaazlara müdahale edilmemiştir. DP adına ilan edilen ve radyo ile yayınlanan mevlitler, propaganda aracı olarak kullanılmıştır (Aydemir; 2011, Cilt 3: 65-66 ve 107-110). 1950’de yapılan bir değişiklikle din dersleri, yine isteğe bağlı olmakla birlikte eğitim programının bir parçası haline gelmiştir. 4 Ocak 1951’de alınan bir kararla, çocuklarının din dersi almasını istemeyenlerin okul yönetimine dilekçe ile başvurma şartı getirilmiştir. Birçok ilde imam-hatip okulları açılmış, ortaokulların ilk iki senelik programına din dersleri de eklenmiştir.

Atatürk heykellerine saldırılar artınca, DP, 1951’de Atatürk Aleyhine İşlenen Suçlar Hakkında Kanun çıkarmak zorunda kalmıştır. Ardından, 24 Temmuz 1953’te kişisel ve siyasal çıkar sağlamak amacıyla dini ve dince kutsal sayılan şeyleri alet ederek propaganda yapan veya telinde bulunan kişilere ve derneklere cezai yaptırımları düzenleyen bir yasa kabul edilmiştir. DP’den kopan muhaliflerce Fevzi Çakmak liderliğinde 1948 kurulan İslamcı karaktere sahip Millet Partisi, 1950’de Çakmak’ın ölümünden sonra, bu yasaya dayanılarak Ocak 1954’te kapatılmıştır. Türkiye’de dinin siyasetteki etkisi 1960’dan sonra artarak devam etmiştir.

1961 Anayasası din özgürlüğünü ayrıntılı biçimde düzenlemiş, eğitim, ibadet, dinsel düşünceleri açıklama ve dini inancını açıklamaktan kaçınmayla ilgili haklar açıkça belirtilmiştir. Cumhuriyetin kurucularının anayasal bir statü vermediği “Diyanet İşleri Başkanlığı” da 1961 Anayasasının 154. maddesinde yer almıştır.

1961 Anayasasının getirdiği özgürlük ortamında siyasal yaşam da hareketlenmiş, dini dernek sayısı hızla artmıştır. Bu gelişmeler, dinin siyasal açıdan istismarına da uygun bir ortam yaratmıştır. Pek bilinmese de, buna önçülük eden AP Genel Başkanı Süleyman Demirel’dir. Demirel, Cuma namazlarını partisinden gelenekçi milletvekillerinin katılımıyla cemaatle

beraber kılma uygulamasını başlatan ilk başbakandır. Partinin tarikatlar ve özellikle Nurcularla ilişkisi oy temelinde gelişmiştir (Cizre, 2014: 99). 1970'de Prof. Necmettin Erbakan bir kısım Nurcu ve Nakşibendi çevrelerin desteği ile Milli Nizam Partisini (MNP) kurmuştur. Parti, 12 Mart 1971 askeri müdahalesinden sonra "laikliğe aykırı eylemleri" nedeniyle Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılmıştır. Bunun üzerine, 1972'de MNP'nin devamı niteliğinde Milli Selamet Partisi (MSP) kurulmuştur. MSP güçlü Nakşibendilerin örgütsel desteğini de arkasına almayı başarmıştır. MSP, 1973 seçimlerinden birinci parti olarak çıkan CHP ile, Ecevit'in Başbakanlığında Koalisyon hükümeti oluşturmuştur. Böylece din eksenli bir parti, CHP ile koalisyon ortaklığı sayesinde meşruiyetini pekiştirmiştir. MSP'nin Türkiye'de dinin politikada yeri olduğunu savunan ilk parti olduğunu belirten Şerif Mardin'in ifadesiyle, "Erbakan'ın politikası, politikayı şekillendirmek değil, devlet kurumlarına sızmak için bir araç rolü oynamak, bakanlıklarda taraftar yaratmaktır. Kariyerindeki ilginç bir unsur da iktidara ulaşmasından hemen sonra Nurcu tarikatın desteğini yitirmesidir"(2003: 13). MSP 12 Eylül 1980 sonrası diğer partilerle birlikte kapatılmış, Erbakan dâhil, tüm siyasal parti yöneticilerine 10 yıl siyaset yasağı getirilmiştir.

İslamcı laiklik karşıtı akımlar, 12 Eylül 1980 darbesinden sonra, cumhuriyet tarihinde eşine rastlanmamış bir gelişme göstermiş, siyasal gündemin temel sorunlarından biri haline gelmiştir. Metin Heper bu süreci şöyle açıklamaktadır:

"1980 müdahalecileri, dinin bir ahlak sistemi ve toplumsal dayanışma bağı olduğunu kabul ettiler. Dinin toplumsal ve siyasal yaşamdaki kutuplaşmaya karşı bir panzehir olabileceğini düşündüler. Ayrıca dini gerekçeleri Türkiye'yi modernleştirme çabalarında kullandılar. Cumhurbaşkanı Kenan Evren, halka seslenişlerinde Kur'an ayetlerinden alıntılar yaptı" (2006: 349).

Askeri yönetim tarafından hazırlanan 1982 Anayasasında, bu doğrultuda "Din ve Vicdan Hürriyeti" başlığı altında din eğitime yer verilmiştir. Anayasanın 24. maddesi "din kültürü ve ahlak öğretiminin" ilk ve orta öğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında yer alacağını

açıkça belirtmiştir. Bu değişikliklerle birlikte askeri yönetimin kurulmasına ve 1983 seçimlerine katılmasına izin verdiği Özal'ın Anavatan (ANAP) partisiyle, din yeniden siyasal alana taşınmıştır. ANAP, Nakşibendi ve Süleymancı tarikatlarıyla Nurcu grupların desteğini almayı başarmış, onlara yarı-hukuki bir statü vererek, siyasal etkinlik alanlarını daha da genişletmiştir. Böylece 1925'te yasaklanan tarikatlar için altın çağ başlamış, tarikat üyeleri partilerde, kamu yönetiminde, iş ve finans dünyasına kadar toplumun her kademesinde yer almaya başlamışlardır (Cizre, 2014:106-107; Arat ve Pamuk, 2019: 66-68).⁵⁰ 1983 seçimleri sonrası demokratik yaşama geçilmesiyle birlikte, siyasi yasağı bulunan Erbakan'ın yerine arkadaşları Refah Partisini (RP) kurmuşlardır. MNP ve MSP, dar bir çevreye hitap etmişken, RP kitle partisi olmaya ve kitleleri yanına çekmeye yönelmiştir.

İslami kesimleri kamusal alana taşımaya çalışan RP, 1990'lı yıllarda Türkiye'de siyasal İslam'ın önde gelen kurumsal temsilcisi olmuştur. RP en büyük başarıyı 1994 yerel seçimlerinde göstermiş, İstanbul ve Ankara'da Büyükşehir Belediye başkanlıklarını kazanmıştır. Bu seçimle yüzde 25,6 oy ile İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanı seçilen Recep Tayyip Erdoğan, o tarihten itibaren Türk siyasal yaşamında "siyasal İslamcı" söylemleriyle önemli bir aktör olarak yer almaya başlamıştır. Erdoğan, belediye başkanlığı döneminde parti örgütünün pek tanımadığı bazı ANAP'lı bürokratlar ve Fethullah Gülen'e cemaatine yakın isimlerle çalışmayı tercih etmiştir. (Aydın ve Taşkın, 2014: 416).

Refah Partisi, yerel örgütlenmesini tarikat ve cemaatlerle işbirliği içinde yürütmüştür. 1990'lı yıllar ve özellikle ikinci yarısı İslamcı kesimin ekonomik hayatta ve medyada da gücünü arttırdığı dönemdir. İslamcı işadamları 1990'da Müstakil Sanayici ve İş Adamları Derneği (MÜSİAD) çatısı altında örgütlenmişler, sendikacılar da Hak-İş Konfederasyonunu kurmuşlardır (Buğra, 1999).

1970'lerin başında Nur cemaatinden ayrılan Fethullah Gülen kendi grubunu kurmaya başlamıştır. Gülen cemaati, diğerlerinden farklı olarak, tutucu

50 Türkiye'deki önemli tarikatlar hakkında özet bilgi için Hüsnü Mahalli'nin *Arap İş Demokrasi* kitabına (s.196-203) bakabilirsiniz.

İslamcı değil, pragmatik ve muhafazakar bir hareket izlenimi vermekteydi (Mahalli, 2019: 201). 1970'lerden beri sessiz ve derinden örgütlenmesini sürdüren Gülen Hareketi, 1995 yılından itibaren Türkiye Gazeteciler ve Yazarlar Vakfıyla kamuoyunda görünürlüğünü ve etkinliğini artırmaya başlamıştır. Gazeteci yazar Osman Ulagay'ın belirttiğine göre, Fethullah Gülen ve Gülen hareketi Türkiye'de devletin ve iktidarın zor ve şiddet kullanmadan, hep meşruiyet sınırları içinde kalan sabırlı bir çalışmayla ele geçirilmesini; ele geçirilemeyen kurumların ve iktidar odaklarının ise itibarsızlaştırılarak gözden düşürülmesini istiyordu. Hareketin devlette ve eğitim kurumlarında kadrolaşması ise sır değildi (2012: 51-52).

RP'li yöneticilerin tutumları, özellikle belediyelerin irticai faaliyetleri destekleyen uygulamaları, orduyu rahatsız etmiş, 28 Şubat 1997'de Milli Güvenlik Kurulu toplantısında gündeme getirilmesine neden olmuştur. Açıklanan 18 maddelik kararla yeni bir süreç başlamıştır. Refah Partisi, Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısının açtığı dava sonucu, "laik Cumhuriyet ilkesine aykırı eylemleri" nedeniyle 16 Ocak 1998'de Anayasa Mahkemesince kapatılmıştır. RP'nin kapatma davası devam ederken, 1997'de yerine kurulan Fazilet Partisi (FP) de benzeri bir son ile karşılaşmış ve 2001'de Anayasa Mahkemesince kapatılmıştır. Partinin 14 Mayıs 2000 tarihinde yapılan son kongresi, siyasal İslamcılarını ciddi bir yol ayrımına getirmiş ve bölünmeye zemin hazırlamıştır. 2001'de Erbakan'ın desteklediği Recai Kutan Saadet Partisini (SP), Recep Tayyip Erdoğan, Abdullah Gül, Bülent Arınç ve Abdüllatif Şener'in başını çektiği yenilikçi kanat ise Adalet ve Kalkınma Partisini (AKP) kurmuşlardır.

Erdoğan'ın başbakan olduğu AKP'nin iktidarında, dinin siyasallaşması yönündeki faaliyetler zirveye erişmiştir. Başbakanın yer aldığı kamu işletmelerinin açılışında dini törenler yapıldığı, kamu kaynaklarının tarikat ve cemaatlerle paylaşıldığı, devlet kadrolarına cemaat mensuplarının yerleştirildiği bir süreç başlamıştır. Bu konuda ordunun uyarıları da dikkate alınmamıştır. Milli Güvenlik Kurulunun (MGK) 24 Ağustos 2004'te yaptığı

toplantıda “Türkiye’de Nurculuk Faaliyetleri ve Fethullah Gülen” konusu gündeme gelmiş, Gülen’in faaliyetlerine karşı bir eylem planı hazırlanması hükümete tavsiye edilmiştir. Dönemin Başbakanlık Müsteşarı Ömer Dinçer’in ifadesiyle durum şöyle gelişmiştir:

“Tavsiye kararı Başbakanlığa bildirildikten sonra konuyu Başbakanımıza açtım ve gelen yazıyı dosyasına kaldırmaya karar verdik. Bu karar metni Bakanlar Kurulunda imzaya açılmadı ve hakkında hiçbir işlem yapılmadı... Konudan MGK toplantısına katılan bakanlar dışında kimsenin haberi olmadı... Bütün toplumsal ve siyasal riski hükümet adına Sayın Başbakanımız, hukuki riski de ben üstlenmişim” (Dinçer, 2016: 154-155).

Başbakanın ve müsteşarının bu kararı o günlerde herhangi bir tepki veya yaptırımla karşılaşmamış, tam tersine AKP’nin ve Cemaatin özgüvenini artırmıştır. Fakat 2004’teki bu görev ihmali, yıllar sonra, 15 Temmuz 2016’da Türkiye’nin yeni bir darbe girişimiyle karşılaşmasına neden olacaktır. Gülen Cemaati mensupları 2005’ten sonra yargı, polis teşkilatı ve ordu başta olmak üzere bürokraside daha fazla yer almaya başlamışlardır (Şık, 2017: 122-234; Mahalli, 2019: 222). Emniyet teşkilatının cemaate bırakıldığı, Cemaatin polis ve yargının tek hakimi konumuna geldiği ileri sürülmüştür (Şık, 2017: 18). Gülen Cemaatine mensup birçok insan AKP’de milletvekili olmuştur. AKP yöneticileri de Cemaate yakınlıklarını gizlememiş, katıldıkları etkinliklerde Gülen ve hareketine övgüler düzmüşlerdir. AKP’nin Cemaate desteği o boyutlara varmıştır ki Erdoğan yıllar sonra Cemaate her istediğinin verildiğini anlatan, “*Ne istediler de vermedik?*” sözünü sarf etmiştir (Bursalı, 2014: 293). Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı, laiklik ilkesine aykırı uygulamaları nedeniyle, AKP’nin kapatılması istemiyle Anayasa Mahkemesine dava açmıştır. Mahkeme davayı 2008 yılında karara bağlamış, partiyi kapatmamış; ancak, AKP’nin “laiklik karşıtı faaliyetlerin odağı haline geldiğine” hükmetmiştir.

Türkiye’de “dinsel kimlik” son yıllarda giderek daha çok öne çıkmış, kendisini “Müslüman” kimliği ile tanımlayanlar artmıştır (Akşit, 2016: 324). Ancak, Cemaatin etkili olduğu bazı yörelerde bu kimlik diğer yurttaşlar üzerinde toplumsal baskı yaratır hale gelmiştir. Binnaz Toprak, arkadaşlarıyla beraber Anadolu’da yürüttüğü, Boğaziçi Üniversitesi’nce de

yayınlanan *Türkiye’de Farklı Olmak* başlığını taşıyan çalışmasında, özetle şunları belirtmektedir:

“Gittiğimiz her kentte cemaat üyeleri arasındaki din ve dayanışma üzerine kurulu ağların cemaati ekonomik olarak fevkalade güçlendirdiği, cemaat üyelerinin büyük servetler elde ettikleri, bu servetlerin bir kısmının cemaatin yaygınlaşması için hem fakir halka yardım şeklinde dağıtıldığı hem de öğrencilere verilen burslar ve cemaatin eğitim faaliyetlerinin desteklemesinde kullanılarak genç nesillerin cemaate katılmasının önünün açılmaya çalışıldığı, konuştuğumuz herkesin bize anlattıkları arasındaydı. Bu dayanışma ağı aynı zamanda dışında kalabilmeyi güçleştiriyor, her şeye rağmen direnenlerin ekonomik hayattan dışlanmalarına ve rekabette geri kalmalarına neden oluyor gözüküyordu.”

Şerif Mardin bu toplumsal baskıyı “mahalle baskısı” olarak tanımlamaktadır. Mardin, “Mahalle havası” dediği şeyin, İslami alt çevrelerde yeni bir şekil aldığına inanmakta ve bu yeni şeklin “AKP’yi döveceğini” ileri sürmekteydi (Çakır, 2008: 23-24). Mardin’in bu öngörüsü, Cemaat AKP’yi dövmese de 15 Temmuz 2016’da kısmen gerçekleşmiştir. Erdoğan ve AKP iktidarına yönelik bu darbe girişiminin başarısız olması, Türk demokrasisi açısından önemli ve olumlu bir gelişmedir. Darbe girişimi sırasında iktidarda siyasal İslamcı bir partinin bulunması, darbe girişiminin İslamcı çevrelerden büyük tepki olmadan bastırılmasına imkân sağlamıştır. Ancak Erdoğan bu durumu, demokrasi aleyhine, olağanüstü hal ilan ederek, darbeye ilgisi olsun olmasın birçok muhalifini “FETÖ üyesi” ve “darbeci” olarak yargılatmak amacıyla kullanmıştır.

Son yıllarda yapılan bazı çalışmalarda siyasal İslam, demokrasinin pekişmesine bir tehdit olarak değerlendirilmektedir (Komsuoğlu ve Kurtoglu-Eskişar, 2012: 312-316). Ancak, dinin Türk toplumunda oynadığı önemli role ve dindarlığın artmasına rağmen, araştırmalar, Türkiye’de şeriat özleminin olmadığını, devlet düzeninin laik ilkelerden uzaklaşmayacağını ortaya koymaktadır (Çarkoğlu ve Toprak, 2006, 75).

Çoğulculuk ve Sivil Toplum

Demokratik bir sistem için iyi örgütlenmiş ve aktif bir sivil toplumun varlığı temel gereklerden biridir (Diamond, 1994: 4). Sivil toplum, insanların gönüllü olarak katıldıkları, rızalarına dayanan, hukuk sistemi ile teminat altına alınmış, bir medeni ortaklıktır. Sivil toplumu, Larry Diamond’un

tanımından esinlenerek “bireylerin bireysel ya da toplumsal çıkarları, talepleri, sorunları dile getirmek üzere kurdukları gönüllü faaliyet ve kaynaklardan beslenen, devlet iktidarının alanı dışında, ondan özerk örgütlenmelerin alanı” olarak tanımlayanlar da vardır (Tosun, 2005: 131). “Sivil toplum” kavramı ile, dilimize “hükümet dışı kuruluşlar” (Non-Governmental Organizations, NGO) diye çevrilen sivil toplum kuruluşları (STK) benzerlikler gösterse de farklıdır. Sivil toplum, devletten bağımsız, amaçları farklı gruplardan oluşur, çoğulcudur. Sivil toplumun kavramının grupları aşan bir boyutu vardır (Çaha, 2005: 13-16).

Sivil toplum kuruluşlarına gelince, kar amacı gütmeyenler, gönüllülük anlayışına dayanırlar, ortak amaçlar veya değerler üzerinde kurulurlar (Alemdar, 2013: 179). Tekeli, sivil toplum kuruluşlarının dört ayırt edici özelliği olduğunu belirtmektedir: Birincisi, gönüllülük ve özel alandan fedakârlık yapılmasına dayandırılmaları; ikincisi, nihai amaçlarının topluma bir şey sunmak, toplumsal iyiye katkıda bulunmak olması; üçüncüsü, yatay ilişkilerin ön plana çıkması ve hiyerarşik ilişkilerin yadsınması; dördüncüsü ise sivil toplum kuruluşlarının açık ve belli bir konuda uzmanlaşmış olmasıdır (2006: 104-105). Sivil toplum kuruluşları bazen birbirleriyle yarışır ve çatışırlar, bazen de aynı amaç doğrultusunda ortak hareket ederler. Sivil toplum kuruluşlarının en önemli işlevlerinden biri birey ile devlet arasında köprü oluşturmalarıdır. O nedenle siyasal katılımı artırarak demokrasinin pekişmesine katkıda da bulunurlar (Diamond, 1999: 219).

Demokratik bir sistem ancak farklılaşmış bir toplumsal yapı üzerine kurulabilir (Çaha, 2008: 218). O nedenle, sivil toplum, çoğulcu toplumdur. Çoğulculuk da çağdaş demokrasinin olmazsa olmaz koşullarından biridir. Çoğulculuk, yönetimin sadece bir sınıfın, bir topluluğun veya bir grubun tekelinde olmaması demektir. Bir toplumu oluşturan, farklı sınıf, kesim ve toplulukların kendi kimlik ve kültürleriyle bir arada ve barış içinde yaşayabilmelerine olanak sağlayan anlayıştır. Çoğulcu olmayan bir toplumda farklı düşüncelerin çatışmasına dayalı olarak toplumsal gelişmenin sağlanması, demokrasinin ve demokrasi kültürünün gelişmesi mümkün

değildir (Ekinci, 2004: 37-38). Sivil toplumun gelişmesi, ülkenin sosyoekonomik gelişme seviyesi, toplumdaki hâkim sınıflar, siyasal kültür, güçlü bir devlet geleneğinin varlığı gibi faktörlere bağlıdır (Linz ve Stephan, 1996).

Sivil toplum Osmanlı Devletinde gelişme imkânı bulamamıştır. Çünkü Osmanlı'da siyasal iktidarı etkileyebilecek ve denetleyebilecek güçlü bir tüccar sınıfı yoktur. Ayrıca, ekonomik gücün diğer bir kaynağı olan toprak da devlete aittir. Kısaca, Osmanlıda devlet, ekonomik güce sahip bir sınıf tarafından ciddi biçimde tehdit edilmemiştir. Yöneten ve yönetilenlerin birbirinden kesin biçimde ayrılmış olması, bir temsil sistemin olmayışı, geleneksel çoğulculuğun, modern demokratik bir devletin çoğulcu alt yapısına dönüşmesine izin vermemiştir (Özbudun, 2007: 113-115).

Türkiye'de örgütsel hayatın gelişmesi, tarihsel olarak, güçlü devlet geleneği ve her şeyi kendisi yapmak isteyen merkezi hükümet tarafından engellenmiştir. 1908'de İkinci meşrutiyetle görülen canlanmadan sonra gönüllü kuruluşlar yine sıkı devlet kontrolü altında kalmıştır (Özbudun, 2007: 116). 1946 sonrası demokratikleşme ve siyasette liberalleşme ile birlikte meslek odaları, sendikalar ve çeşitli dernekler kurulmaya başlamıştır. 1961 Anayasası da dernek kurma hakkını güvenceye alan düzenlemelerle sivil toplum kuruluşlarının çoğalmasına ve etkinliğine olanak sağlamıştır. Bu yüzden 1960 ile 1971 arasında dernek sayısı iki kattan fazla artmış, 1970'de 42.000'e ulaşmıştır (Bianchi, 1984: 155). 1970'li yıllarda özel kesimin de kamu yönetimi ve politikalarına ilgisi artmaya başlamıştır. 1971'de Türkiye'nin büyük işletmelerinin sahipleri, Koç, Sabancı, Eczacıbaşı, Bodur, Yaşar, Kocabıyık gibi varlıklı ailelerin temsilcileri Türkiye Sanayici ve İş Adamları Derneğini (TÜSİAD) kurmuşlar ve kamu politikalarının oluşumunda etkilerini artırmaya başlamışlardır (Buğra, 1995: 336).

1982 Anayasası, baskı ve çıkar gruplarının (sendikaların ve meslek kuruluşlarının), sivil toplum kuruluşlarının (derneklerin ve vakıfların), siyasal amaç gütmesini, siyasal faaliyetlerle uğraşmasını, siyasal partilerle ilişki içinde olmasını yasaklamıştır.⁵¹ Türkiye'de sivil toplumun gelişme yılları 1980'lerin ikinci yarısıdır. 1980'lerde Türkiye'de, illerde iş adamları dernekleri

51 Bu yasaklar 1995'deki Anayasa değişikliğiyle kaldırılmıştır.

oluşmaya, farklı siyasal yaklaşımlara sahip yeni dernekler kurulmaya başlanmıştır. İş adamı dernekleri ve sendikalar, geçmişte TBMM'nin tekeline olan politika oluşturma sürecine, sorunlarını ve çözüm seçeneklerini, raporlar, basın toplantıları vb. yollarla kamuoyuna ve hükümetlere ileterek katkıda bulunmaya başlamışlardır. 1990'lı yıllarda da insan hakları, eğitim, sağlık ve çevre konularına duyarlı sivil toplum kuruluşlarının (STK) sayıları ciddi biçimde artmıştır. 2000'li yılların başında AB'ye üyelik süreci de sivil toplumun gelişmesini etkilemiştir.

Türkiye'de sivil toplumun etkinliği "Gezi olayları" ile zirvesine çıkmıştır. Ancak 2000'lerin başında aynı konularda çalışan ama farklı siyasal yaklaşım veya dünya görüşlerinden etkilenen STK'lar arasındaki işbirliği, 2013 sonrası ülkede egemen olan kutuplaşma nedeniyle devam edememiştir. Son yıllarda sivil toplumun asıl etkinliğinin gözlenebildiği yer internet olmuştur. Sivil toplum, Türkiye'de otoriter yönetime karşı, panzehir olarak, direnişini sosyal medya üzerinden sürdürmektedir.

Günümüz Türkiye'sinde yukarıda sayılan özellikleri taşıyan sivil toplum kuruluşlarını dernekler, vakıflar ve herhangi bir hukuki tüzel kişiliği bulunmayan yurttaş girişimleri oluşturmaktadır. Türkiye'deki sivil toplum kuruluşlarının kendilerinden de kaynaklanan önemli sorunları vardır. Sayıları ve kapasiteleri kendilerinden bekleneni gerçekleştirecek nitelikte değildir. Maddi kaynakları ve düzenli gelirleri sınırlıdır. Deneyim ve birikimleri azdır. İlişki ağları dardır, birbirleriyle ilişkileri yeterince gelişmemiştir. Dış dünya ile ilişki kurabilen az sayıda STK vardır, çoğunun ilişkileri genellikle Türkiye ile sınırlıdır. Kendi içinde kurallar koyabilen, demokrasiyi işletebilen ve ahlak geliştirebilenlerin sayısı sınırlıdır (Erdoğan-Tosun, 2012: 191-197). Tekeli'nin ifadesiyle "Türkiye'de STK'lar alanının kendilerinden beklenen işlevleri gerçekleştirebilecek ve bu alanın saygınlığını koruyarak gelişmesini sağlayacak bir potansiyele henüz kavuşmadığını söyleyebiliriz" (2006: 122). Sayılan tüm olumsuzluklara rağmen, sivil toplumun 2013 Gezi direnişi, demokrasimizin geleceğine yönelik umut vermeyi sürdürecektir.

Medya

Demokrasilerde medya ve siyaset arasındaki ilişki en çok tartışılan konular arasındadır. Zaten demokrasi dışı rejimlerde medyanın özerk bir varlık alanı da yoktur. Demokrasinin bulunmadığı veya iyi işlemediği ülkelerde medya, yönetimin uzantısı olarak kendisinden istenen doğrultuda yayın yapar ve iktidara destek verir. Demokrasinin sağlıklı işleyebilmesi için medyanın özgür ve özerk çalışabilmesi yaşamsal önemdedir. “Özgür basın, özgür ve rasyonel toplumun vazgeçilmez aracıdır”. Medyanın kendi bünyesinde de demokratikleşmesi, yürütme ve siyaset üzerinde bağımsız bir denetim oluşturması gerekir. Haluk Şahin demokratik bir ülkede medyanın, izleme, haber ve bilgi verme, araştırma ve yorum yapma, sorgulama gibi beş temel işlevi olduğunu belirtmektedir (2016: 273-283). Demokrasi, yurttaşların ve seçmenlerin siyasal tercihlerini özgürce yapabilmeleri için ülkedeki gelişmelerden haberdar olmalarını gerektirir. O nedenle, medyanın birincil demokratik işlevi haber ve bilgi sağlamaktır. 1961 Anayasasının 22. maddesinde basının bu görevi güvence altına da alınmıştır: “Basın hürdür; sansür edilmez. Devlet, basın ve haber alma hürriyetini sağlayacak tedbirleri alır.” 1961 Anayasasına göre, gazete ve dergi çıkarmak için önceden izin almak gerekmiyordu. Benzer maddeler 1982 Anayasasında da bulunmakla birlikte, 1982 Anayasası daha çok bu hak ve özgürlüklerin hangi koşullarda sınırlanabileceği üzerinde durmaktadır (Toroslu, 1999: 56-84).

Demokrasinin işleyebilmesi için medyanın bağımsız ve tarafsız olması önem taşımaktadır. Çağdaş demokrasilerde medyanın görevi, özgür bir kamuoyu oluşması için bilgi aktarılmasıdır. Demokratik toplumlarda medya yolsuzlukların ortaya çıkarılmasında da etkin rol oynamıştır. Medya, haberleriyle politikada her zaman önemli bir unsurdur. 1950'lerden sonra radyo ve televizyonun katkısıyla bu rolün etkisi daha da artmıştır. Politikacılar başlangıçta radyoyu geniş kitlelere ulaşmak için kullanmışlar, daha sonra da onun yerini TV almıştır. Siyasetçilerin görsel medyada yer almaları, sadece seçmen oylarını etkilemekle kalmamış, liderleri de odağa koymuştur. Bu

yüzden liderlerle yapılan TV programları veya bakanların basın açıklamaları, toplumun uzun meclis konuşmalarından daha çok ilgisini çekmeye başlamıştır (Topuz, 1977). Televizyonun parti liderlerinin seçmenlerle iletişim sağlamada ana unsur haline gelmesiyle (Katz ve Mair, 2002: 125 ve 131) Türkiye’de de TV’lerde siyasal tartışma programlarının sayısı da artmış, televizyon halkın siyasal haberleri öğrendiği temel kaynak haline gelmiştir.

Devlet yönetiminin, bir başka deyişle kamusal işlerin halkın gözü önünde yapılması gerekir. Zaten çağımızda demokratik ülkelerde halkın, devletin ve hükümetlerin yaptıklarını bilme hakkından, halkın gerçekleri öğrenme hakkından, bilgi edinme hakkından söz edilmesi bu nedenledir. Ancak, hükümetler “ulusal güvenlik” ilkesine sığınarak bundan kaçınabilmekte ve sansür uygulayabilmektedirler (Keane, 1993: 94).

Özgür ve özerk medya demokrasinin temel gereklerinden biri olduğu için, medyada tekelleşme de demokrasinin düşmanı olarak görülür. Medyada tekelleşmenin önlenmesi, medya sahipliğinde çeşitlilik ve rekabet bu hak ve özgürlüklerin kullanılmasına imkân tanır. Türkiye’de medya ve demokrasi ilişkisi tarihsel süreç içinde incelendiğinde, 1946’da yazılı basın dışında, sadece devletin kontrolünde bir radyo istasyonu bulunduğu görülecektir (Oskay, 1978). 1950’lerde halk, siyasal gelişmeleri bazıları iktidar, bazıları muhalefet yanlısı bir kısmı ise tarafsız yayın yapan gazetelerden izlemektedir (Öymen, 2004: 154-166). Bütün büyük gazeteler ülkenin iki büyük şehri İstanbul ve Ankara çıkmakta olup, tirajları ise sınırlıydı. Şubat 1950’de çıkan Seçim Kanunu, partilere sadece seçim kampanyaları sırasında devlet radyosunu kullanma imkânı tanımıştır, diğer zamanlarda devlet radyosunu kullanma tekeli iktidar partisinde olmaya devam edecektir (Sarıbay, 1991: 127). Bu durum 10 yıl boyunca pek değişmemiştir. 1961 Anayasasında devlet radyo ve televizyon kurumuna “özerklik” tanınmış, 1961’de çıkan yeni Seçim Kanunu ise, seçimlere katılabilen bütün partilere devlet radyosunu eşit sürelerle kullanma imkânı sağlamıştır (Topuz, 1977: 88-89).

1980 sonrası Özal Hükümeti sırasında radyo ve televizyonda devlet tekeli kaldırılmış ve birçok özel kanal, ulusal ve yerel düzeyde yayına başlamıştır. Türkiye’de son 25-30 yıl içinde farklı sermaye gruplarının yanı sıra dinsel

cemaatlerin de medyaya girmesi, görüntüsel çeşitliliğe yol açsa da gazeteci temel işlevleri açısından durum pek değişmemiş, salt gazetecilik yapmak var olan medya organlarının sayısı artmamış, azalmıştır. Gazetecilikle ısmışta hiçbir ilişkisi olmamış iş insanlarının değişik işleri ve şirketleri oldu halde neden çok da karlı olmayan medya sektörüne girdiği sorusuna veriyen yanıt şudur: “Kişisel, siyasi ve ekonomik çıkarlar için daha da güçlenme şirketlerinin önünde bütün kapıların açılmasını sağlayabilmek!” (Tılıç, 2014: 245). Benzer nedenlerle, bazen de gazete sahibi bir adamı sanayi, ticaret ve finans alanında yatırımlara yönelmektedir. Uğur Mumcu, bir yazısında durumu şöyle değerlendirmektedir: “Gazete sahibi kazanç getiren ticaret, sanayi alanlarına el atınca, elbette bu gazetenin belli yazar ve çizimler devlet bürokrasisinde iş kovalayan birer memur haline gelirler. Nitekin böyle oluyor” (Mumcu, 1998: 119-120). Bu yüzden de medyadaki bu çeşitlilik kalıcı olmamış, çoğulcu bir yapıya da dönüşmemiştir.⁵²

İktidarlar, medyayı hep yanlarında görmek, sürekli destekleni isterler. Otoriter liderler ise bunun ötesine geçerek özellikle seçim nemlerinde medyayı kontrol etmeye çalışırlar (Gandhi, 2014: 176). J. Keane’ye göre, hükümetlerin, medyayı zorbalıkla sindirerek yola geti girişimleri, talimatlar, tehditler, yasaklamalar ve tutuklamalarla c Bu siyasal baskılar ya önceden uyararak denetleme ya da yayın son sansür şeklinde olmaktadır. Kriz dönemlerinde bu iki siyasal baskı ç kez birleşir (1993: 95). Küreselleşme sonucu medya yapısının değiş uğraması ve ekonomik faktörler de medya içeriğini doğrudan etkile unsurlardır. “Kapitalist medya pazarında reklam veren, medya patr ve iktidar birbirini besleyen aktörlerdir” (Öncel: 2013: 50).

AKP, 2002’de iktidara geldiğinde başlangıçta medya desteğini al sına almış ve bir süre bu destekten yararlanmıştır. Ancak bir süre so ciddi eleştirilerle karşılaşmıştır. AKP, iktidarın uygulamalarını eleşt medyaya karşı ikili bir strateji izlemiştir. Bir yandan ağır vergi politik ile muhalif medyayı küçülmeye zorlamış, diğer yandan ana akım med yeniden şekillendirmiş ve kendisine destek olacak medya gruplar

52 Medya sahipliği konusunda ayrıntılı bilgi için Gözde Dedeoğlu’nun (2014) *Demokrasi Basın ve Etiği*, (Bursa: Sentez Yayıncılık, s.190-197) kitabına bakabilirsiniz.

şmesini desteklemiştir. Bu süreçte, “gazete sahiplerinin iktidarla iyi inme kaygısı, otosansür üzerinde, gazetecilere doğrudan tehditten a etkili” olmuştur (Kurban ve Sözeri, 2012: 54-55).

Günümüzde yazılı ve görsel medyanın yaklaşık yüzde 90’ı iktidarın ilendirmesinde ve denetimindedir. Sansür yasal düzenlemelerin de nda olağanüstü boyutlara varmıştır. Türkiye’nin özellikle son 15-20 rda başbakan ve bakanların basında beğenmedikleri haberleri yayın- ırmadıkları, televizyon yayınlarını kestirtebildikleri görülmüştür. Sosyal dyada bu tür uygulamalara ilişkin pek çok örneğe erişmek mümkündür.⁵³ Çağımızda teknolojik gelişmeler sayesinde dünyanın her yerinden veri ilgi akışı olmaktadır. Bu durum medyanın asal işlevlerinden biri sayılan umlamayı daha önemli hale bile getirmiştir. Batı basınında temel ilke, erle yorumun birbirinden ayrılmasıdır. Günümüzde bilgi çoğaldıkça ı bir bağlam içine yerleştirme ihtiyacı da artmıştır. Köşe yazıları okura ylara başka açılardan da bakılabileceğini de gösterir. O Nedenle, de- krasilerde yorum yelpazesinin olabildiğince geniş olması bir sağlıklılık irtisi sayılmaktadır. Yorumların sınırlandığı, bazı konuların tabu sayıldığı, ı konularda fikir ve öneri belirtmenin cezai yaptırımlarla engellendiği, üncenin ifadesinin çeşitli yöntemlerle kısıtlandığı ülkelerde demokra- n sağlıklı işlediği şüphesiz ileri sürülemez. Türkiye son yıllardaki medya ısıyla bu tabloya uygun bir görünüm vermektedir. Medya sahiplerine kı yapılarak yorumları beğenilmeyen gazetecilerin işten çıkarılmaları lanmaktadır.⁵⁴ Türkiye, 1980’den sonra, yine uluslararası sıralamalarda altında en çok gazetecisi olan ülke konumuna gelmiştir. Hapis edilmeyen eteciler patronlarına yapılan baskıyla işten atırılmıştır. Steven Levitsky Daniel Ziblatt, “Demokrasiler Nasıl Ölür?” başlığını taşıyan kitaplarında ılı ülkelerde medya üzerindeki baskı yöntemlerine yer verirken “Tür- :’nin Recep Tayyip Erdoğan’ı ise gazetecileri ‘terörizm’ propagandası makla suçlamıştır” demektedirler (2018: 97). Başbakanın medya sahip- ne hükümetin ekonomi politikasını eleştiren “köşe yazarlarını hizaya

Bkz. <https://www.youtube.com/watch?v=5dSQtNmU358> (Erişim.23.7.2019)

<https://www.youtube.com/watch?t=21&v=-5OZqMkSAIs> (Erişim 24.7.2019)

sokmalarını aksi halde kovmalarını salık vermesi” medya üzerindeki baskının en belirgin örneğidir.⁵⁵Bu yüzden Sınır Tanımayan Gazeteciler Örgütü’nün (RSF) 2019 Dünya Basın Özgürlüğü Raporuna göre, Türkiye 179 ülke arasında 157. sıraya gerilemiştir.⁵⁶

Türkiye’de düşünce ve ifade özgürlüğünün önündeki bir başka engel de 1994’te radyo ve televizyon yayıncılığı alanında karmaşaya son vermek amacıyla oluşturulan, 2005’te yapılan bir değişiklik ile Anayasada yer verilen Radyo ve Televizyon Üst Kurulunun (RTÜK) uygulamalarıdır. TBMM’de grubu bulunan partilerin seçilmiş temsilcilerinden oluşan üst kurulda, hükümeti oluşturan parti veya partilerin temsilcilerinin ağırlıkta olması nedeniyle, kararlar iktidar lehine çıkmaktadır. Örneğin, son yıllardaki seçimlerde devletin resmi yayın organı TRT’nin anayasaya aykırı olarak iktidar partisi lehine yayınları ve orantısız yayın süreleri RTÜK’ün herhangi bir yaptırımı ile karşılaşmamıştır.⁵⁷

Demokrasi, sorunların parlamentolarda halkın temsilcisi milletvekilleri arasında tartışılması yanında, kamuoyunun da ekonomik, toplumsal ve siyasal konuları daha iyi değerlendirebilmesi için tartışma ortamının varlığını yararlı görür. Türkiye’de özellikle 1990’lı yıllarda *Siyaset Meydanı* gibi tartışma programları medyanın bu işlevine en güzel örneklerdir. Bu programlar hem tabu sayılan konuları ele alıp tartışma alanını genişleterek, hem de tartışma adabını öğreterek çok önemli bir demokratik işlevi yerine getirmişlerdir. Ancak daha sonra siyasal sistemin otoriterleşmesi ve medyanın siyasal iktidarın tasarımına göre biçimlendirilmesiyle, günümüz Türkiye’sinde medya bu işlevini çok sınırlı olarak yerine getirebilmektedir. Ayrıca, medya içeriğine ilişkin bazı yasal düzenlemeler de ifade ve basın özgürlüğünü sınırlamaktadır.

Türkiye’de basın ve ifade özgürlüğünün önündeki başlıca engellerden biri, savcıların, medya kuruluşlarına sansür uygulamak için özellikle Ceza Kanunu ve Terörle Mücadele Kanununa başvurumaktadırlar. Türkiye’de

55 http://apoetlimedya.blogspot.com/2010_02_28_archive.html (Erişim.24.7.2019)

56 <https://tr.euronews.com/2019/04/18/sinir-tanimayan-gazeteciler-orgutunun-2019-raporu-turkiye-kacinci-strada> (Erişim.16.11.2019)

57 <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/trtnin-partilere-ayirdigi-sureler-aciklandi-40006512> (Erişim.23.8.2019)

özellikle son yıllarda basın ve ifade özgürlüğüne yönelik hak ihlalleri yaygınlaşmıştır. Bu nedenle, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) Türkiye’de basın özgürlüğü ihlallerine karşı önemli kararlar vermiştir. Ancak bu kararları, yürütme ve yargı tarafından sürekli göz ardı edilmektedir (Kurban ve Sözeri, 2013: 4-5).

Medyada düşünce ve ifade özgürlüğünün bazen cezai yaptırımlarla bazen de otosansür yoluyla kısıtlanmasına karşı toplumun bulduğu çözüm, 2010’dan sonra yaygın biçimde kullanılmaya başlayan sosyal medya olmuştur. Türk toplumu başta internet, Facebook, Twitter ve WhatsApp olmak üzere sosyal medyayı kullanmayı hızla benimsemiştir. Ancak siyasal iktidar, sosyal medyanın hükümeti ve hükümet politikalarını eleştirmek amacıyla kullanılmasını önlemek için zaman zaman Twitter ve Youtube’a erişim yasağı getirmiştir. Bu engellemelerden biri, Cemaatin 25 Aralık 2013’te Erdoğan’ın oğlu ile yaptığı konuşmayı yansıtan bir kasetin sosyal medyada servis edilmesi üzerine gündeme gelmiştir.

Basının, yasama-yürütme-yargının yanı sıra bir çeşit “Dördüncü Güç” ilan edilmesi, onun diğerlerinden bağımsız bir gözetim ve denetim işlevinin olduğunun kabul edilmesindendir. Soruşturmacı gazetecilik denilen habercilik türü bu siyasal kültürün ve gazetecilik geleneğinin ürünüdür. Haluk Şahin’e göre, 2002’den bu yana devam eden dönemin “soruşturmacı habercilik” açısından parlak bir dönem olduğunu söylemek zordur (2016: 280-282). Günümüz Türkiye’sinde medyanın bu işlevini yerine getirmesinde yapısal engeller yanında ciddi yasal yaptırımlar da artmıştır. Savcılar, netameli siyasal konularda yayın yapan medya kuruluşlarına karşı davaları, özellikle yaptırımları ağır olan Ceza Kanunu ve Terörle Mücadele Kanununa dayanarak açmaktadırlar (Kurban ve Sözeri, 2013: 4).

“Dördüncü güç”ün kendisinin, yani medyanın bazı ülkelerde bir güç odağı haline geldiği de görülmüştür. Bu durumdaki medyayı gözetecek, yaptıklarını denetleyecek kurumlara ihtiyaç vardır. Bununla birlikte, medyanın bizzat kendi kendisini denetleme hakkı ve yükümlülüğü olduğu da kabul edilmektedir. Kendisi de bir güç odağı olan büyük medyanın diğer güç odaklarının

etkisi dışında kalması, finans kurumlarından, reklam verenlerden ya da siyasi iktidardan etkilenmemesi mümkün değildir. Medyanın gözetim ve denetim işlevini iyi yapması, tüm kurumların kendilerine çeki düzen vermesini sağlayacağından, dolaylı olarak demokrasiye de katkıda bulunacaktır.

Medyanın bir başka işlevi, yalnızca olanı değil, geleceği de görmeye çalışmasıdır. Bu bir “radar” gibi uzakları tarama veya “emar” gibi derinleri görme çabası olarak da anlatılabilir (Şahin, 2016: 283). Özetle, özgür ve özerk medya, demokrasilerin vazgeçilmez öğelerindendir. Medyanın işlevini özgürce yerine getirebilmesi için, tekelleşmeyi önleyecek, basın, radyo ve televizyonun doğru ve tarafsız yayın yapmasını sağlayacak, devletin medya sahipleri üzerinde baskı kurmasını engelleyecek düzenlemeler yapılması gerekir. Bu çerçevede devlet ile özel medya kuruluşları arasında karşılıklı baskılar kurulmasına imkân yaratabileceği için medya sahiplerinin ticaret, sanayi ve bankacılık alanlarında faaliyet göstermesine de izin verilmemelidir.

Siyasal Kültür

Demokrasinin bir ülkede gelişebilmesi, uygun siyasal kültürün varlığını gerektirir. İnsanların doğuştan sahip oldukları bir toplumsal ve siyasal kültür yoktur. Değer yargıları, inançlar, toplumsal davranışlar ve kurallar zamanla öğrenilir. Bu öğrenim süreci ailede başlar, okulda, iş yerinde ve bireyin kurduğu tüm toplumsal ve siyasal ilişkiler içinde kişinin yaşamı boyunca devam eder (Turan, 1977: 61). Bir toplumun üyelerinin politikaya ilişkin tutum, inanç, duygu ve değer yargılarının oluşturduğu bütüne de “siyasal kültür” denilmektedir (Almond ve Powell, 1978: 25). Bir başka deyişle, siyasal kültür, bir toplumun, içinde yaşadığı siyasal sistemde yer alan, devlet, parlamento, hükümet, siyasal parti, kamu yönetimi, sendika, dernek, siyasal iktidar, demokrasi, seçim, anayasa, yargı vb. kavramlar konusundaki bilgisi, görgüsü, alışkanlıkları, tutum ve davranışlarının tümüdür. Dünyada kültür konusunda karşılaştırmalı çalışmalarıyla tanınan Almond ve Vebra’ya göre siyasal kültür, yurttaşların siyasal sisteme ve onun farklı

unsurlarına karşı tutumları ile bireylerin sistem içindeki rolüne ilişkin tutumlarından oluşur (1963). Esat Çam'ın ifadesiyle, siyasal kültür, "siyasal sistem içinde karar alma süreci için genel ortamı oluşturur" (1990: 156).

Siyasal kültür, insanların içinde yaşadıkları toplumun yönetimiyle ilgili algı, bilgi, değer ve eylemleri ile bunları etkileyen maddi ve manevi şartların bütünü olarak da tanımlanabilmektedir. Almond ve Vebra, siyasal kültürle ilgili ögeleri üç ana boyutta toplamaktadırlar. Bilme-algılama-tanıma boyutu: Bireyin yaşadığı toplumun siyasal yapısı ve kurumları hakkında asgari düzeyde de olsa bilgi sahibi olmasıdır. Duygusal boyut: Bireyin etrafındaki siyasal yapıyı, siyasal olayları ve kişileri duygusal planda algılaması; heyecan duyması, korkması, nefret etmesi veya sevmesi ve duygusal olarak bağlanmasıdır. Değerlendirici boyut: Bireyin siyasal olgular hakkında değer yargılarına sahip olması, daha önce edindiği değerler ışığında yeni siyasal olguları değerlendirilmesidir (1963).

Siyasal kültürün siyasal süreç açısından iki temel işlevi vardır. Birincisi; kültür, bazı inanç ve davranış kurallarının standartlaşması yoluyla siyasal sürecin işleyişini kolaylaştırmaktadır. İkincisi; siyasal kültür, mevcut siyasal sistemin benimsenmesini, yönetimin meşru görülmesini ve dolayısıyla sistemin devamlılığını sağlayan bir araç niteliğini taşımaktadır (Turan, 1977: 33).

Toplumda ekonomik, sosyal ve siyasal değişimler, zaman içinde siyasal kültürde de değişimlere neden olur. Buna karşılık, siyasal kültürün kendisi de ekonomik, toplumsal ve siyasal değişimler üzerinde onları şekillendirici etkide bulunabilir (Turan, 2014: 479). Siyasal kültür, toplumsal kültürün diğer ögelerinden ve uluslararası kültür hareketlerinden ayrı tutulamaz; onları etkiler ve onlardan etkilenir. Siyasal kültürü, siyasal sistemi yöneten, yönlendiren kadroların düşünceleri ve eylemleri de biçimlendirmektedir. Ayrıca, toplumun yaşayarak edindiği somut tecrübeler de siyasal kültürü etkilemektedir. Özetle, siyasal kültür; toplumun maddi koşullarından, kültürün diğer boyutlarından, siyasal sistemi yönetenlerin tercihlerinden ve toplumsal olaylar ve tecrübelerden etkilenmektedir (Huntington ve Dominguez, 1995: 34).

Gabriel Almond ve Sidney Vebra, beş ülkeyi kapsayan araştırmaları sonucunda siyasal kültürün siyasal rejimler ve özellikle de demokrasi üzerindeki etkisine ilişkin bulgular elde etmişler ve bu bulgulardan hareketle siyasal kültürün genel niteliklerini üç tür modelle açıklamaya çalışmışlardır. Kışlalı'ya göre bunlardan sadece katılımcı siyasal kültür demokratik bir yapıya uyum sağlamaktadır (2005: 124). Araştırma, eğitim görmüş insanların görmemiş olanlara göre, sistemin işleyişi hakkında daha çok bilgiye sahip olduğunu göstermiş, dolayısıyla eğitimin, bir ülkede siyasal kültürün ve demokrasinin gelişmesindeki önemli rolünü de ortaya konmuştur. Benzer görüşleri savunan toplumbilimci Özer Ozankaya, demokrasi eğitiminin önemini şöyle açıklamaktadır: "... demokrasi, eşdeyişle halkın kendini yönetebilmesi, ancak geniş yığınların toplum yaşamının ne olduğunu, nasıl işlediğini, nasıl düzeltilebileceğini bilmesine bağlıdır" (1982: 301). Türkiye'de Cumhuriyetin kuruluşundan sonra modernleşmeye yönelik devrimler, toplum içindeki ekonomik ilişkileri değiştirmeden çok, toplumun aydınlanmasını amaçlamaktaydı (Turan, 2014: 491). O nedenle, Cumhuriyetin ilk yıllarında eğitim ve kültür politikaları öne çıkmış, eğitime ve kültürel gelişmeye özel bir önem verilmiştir.

Demokrasi, yurttaşların belirgin bazı siyasal değer ve eğilimlere (ılımlı, hoşgörölü, uygar, etkin, bilgili, katılımcı) sahip olmasını gerektirir (Diamond: 1999: 161). Demokrasiyi öğrenmenin yolu, demokrasiyi benimsemek ve sahiplenmektir. 1877'de ilk parlamentosunu açan Osmanlı devletinde demokrasi kültürü henüz yerleşmediği için Sultan Abdülhamit, meclisi kapattığı zaman önemli bir direnişle karşılaşmamıştır. Ancak 1908'de ikinci meşrutiyetin ilanından sonra partiler kurulmuş ve parlamento kısıtlı da olsa işlemeye başlamıştır. İkinci bölümde vurgulandığı üzere, Türkiye Cumhuriyetinde, 1946 öncesi demokrasiye geçmek için iki deneme yapılmıştır. Bu birikimle çok partili yaşama geçilmiştir. 1950 seçimleri ise, topluma iktidarın seçmenlerin oyuyla değişebileceğini göstermesi açısından önemlidir. Demokrasi yolunda atılan her adım, ülkemizde demokrasi kültürünün yerleşmesine katkı sağlamıştır.

Siyasal kültürün değişebileceğini, ancak bunun zamanla ve ekonomik, sosyal ve siyasal gelişmelerle sağlanabileceğine değinmiştik. Osmanlı toplumunda yönetime mutlak itaat anlayışı vardı. Osmanlı'dan devralınan kültür mirasıyla tek parti döneminde devam eden bu anlayış, iktidarın gücünü herhangi bir kısıtlama olmaksızın kullanabileceği yönündeydi. Belki de o yüzden, kendileri de siyaseti tek parti döneminde CHP'sinde öğrenmiş DP yöneticileri, meclisteki çoğunluklarına dayanarak CHP ve diğer muhaliflerine karşı bir dizi demokrasi dışı uygulamaya girişmişlerdir.

Türkiye'de nasıl bir siyasal kültür ortamı olduğu araştırılırsa, karşımıza, uzlaşmacı olmayan, merkeziyetçi, farklılıklara tahammülsüz bir yapı çıkmaktadır. Osmanlı'da devlet, kutsaldı ve "baba" idi. Bu anlayış siyasal kültürümüzün bir parçası olarak yıllarca devam etmiştir. Vatandaş her türlü isteğinin devlet tarafından karşılanmasını beklerken, devlet de kendisinde her alana sınırsız müdahale hakkını görmektedir. Devlet güvenliği kişi hak ve özgürlüklerinin üstünde tutularak, "devletin bekası" söylemiyle insan haklarına yönelik her türlü müdahale meşru gösterilmeye çalışılmaktadır. Halk da çoğunlukla bunu kabul etme durumunda kalmaktadır. Her türlü isteğin devlet tarafından karşılanmasının beklenmesi de beraberinde her şeyin siyaset aracıyla elde edilebileceği düşüncesini getirmektedir. Bu ise ülkemizde demokrasinin işleyişini zorlaştırmaktadır.

Modern devletin ayırıcı özelliklerinden biri, siyasal katılmaya dayanmasıdır. Bir toplumda, eğer siyasal kurumsallaşma, artan siyasal katılmayı karşılayacak düzeyde değilse, siyasal istikrarı sağlamak ve demokrasiyi sürdürmek güçleşmektedir. Gelişmekte olan ülkelerde siyasal yapının temel unsurlarının yeterli düzeyde kurumsallaşamaması, o ülkelerde çoğulcu demokrasinin sürekliliğini, düzenli ve verimli işlemesini engellemektedir. Günümüz Türkiye'sinde her alanda olduğu gibi, siyasette de kurumsallaşma yetersizdir. Yerleşik kurumlar bile içleri boşaltılarak etkisizleştirilmektedir. Ülkede özerk kurumların, sivil toplum kuruluşlarının sayısı azdır, güçleri sınırlı, etkileri de zayıftır. Bunların da yönetim sürecine örgütlü bir şekilde katılması engellenmektedir.

Demokrasi bir uzlaşma rejimidir. Oysa siyasal kültürümüzde uzlaşma değil, çatışma ön plana çıkmaktadır. Siyasi liderler de zaman zaman kutuplaşmayı artıracak ve çatışma ortamını yaratacak söylemlerle siyaset yapmaktadırlar. 1950’li yıllarda başlayan kutuplaşma, partilerin yandaşlarını kendilerine bağlı tutmak için başvurdukları bir stratejiydi (Turan, 2014: 293-298), ancak günümüz Türkiye’sinde artarak devam etmektedir. Gelişmekte olan ülkelerde demokrasi deneyimlerini karşılaştırmalı olarak inceleyen Larry Diamond, Juan J. Linz ve Seymour Martin Lipset, bazı ülkelerde demokrasinin bozulma veya çöküşünde yetersiz, zayıf, genellikle saldırgan, kavgacı ve uzlaşmaz siyasi liderlerin büyük payı olduğuna değinmektedirler. Bu çerçevede saydıkları ülkeler arasında Şili, Brezilya, Güney Kore, Tayland ve Nijerya’nın yanı sıra Türkiye de bulunmaktadır (Diamond, Linz ve Lipset, 1995: 16).

Ayrıca, siyasal kültürün çok önemli bir unsuru olarak görülen “güven” konusunda ülkemizde ciddi sorunlar yaşanmaktadır. Farklı düşünenlerin birlikte hareketi, hem halk hem de politikacılar arasında seyrek gözükmemekte, ortak payda arayıp, uzlaşmak yerine, taviz vermeyen tavır tercih edilmektedir. Avrupa’nın neredeyse bütün demokrasileri koalisyon hükümetleriyle yönetilirken, Türkiye’de koalisyonlar lanetlenmektedir.

Demokrasi aynı zamanda bir hoşgörü rejimidir. Oysa siyasal kültürümüzde farklıya, farklılığa hoşgörü yoktur. Şerif Mardin Türk siyasal kültüründe, “muhalafet” kavramını pek hoş görmeyen bir anlayışın varlığına işaret etmektedir (1966: 379-380). O nedenle, siyasal liderler ve partilerimiz parti içinde de dışında da muhalafete hoşgörü göstermemektedir.

Türkiye’de devlet, siyasal ve ekonomik açıdan belirleyici konumuyla, iktidar partilerine, halka dağıtabilecekleri zengin imkânlar sunmakta, iktidar partilerini destekleyenler bu olanaklardan daha fazla yararlanmaktadırlar. Popülizm ve patronaj sistemi, çok partili demokratik rejim içinde, Demokrat partiden sonra partilerin vazgeçemeyecekleri temel unsurlar olmuştur (Sunar, 2010: 65). İktidarı destekleyen yurttaşlar, topluluklar ve örgütler de destek verdikleri partilerin iktidardan ayrılması durumunda uğrayabi-

lecekleri kayıpları düşünerek bağılılıklarını devam ettirmektedirler. Turan'a göre, Türk demokrasisinin karşılaştığı dönemsel bunalımlar, demokrasiyi destekleyen siyasal kültür öğelerinin eksikliğinden değil, seçimi kaybederlerse katlanamayacakları kayıplara uğrayacaklarını düşünen partilerin ve yönetici kadrolarının izledikleri politikadan kaynaklanmaktadır. Turan, bunun da kültürden çok siyasal yapıyla ilgili olduğu kanısındadır (2014: 510). Ancak, bunu toplumsal sorunlara politika üreterek kalıcı çözümler bulma yerine, kısa vadede kişisel çıkarları gözeten *klientalist* bir yaklaşım olarak tanımlarsak, Türkiye'de siyasi kültürün klientalist bir boyutu olduğu da söylenebilir.

Özetle, bir toplumda demokratik kültür olmadan, demokrasi kalıcı olamaz. Demokratik kültürün temel iki ögesi ise, "hoşgörü" ve "uzlaşma"dır. Türkiye'de demokrasiyi geliştirmek ve pekiştirmek istiyorsak, topluma hoşgörüyü, partilerimize de uzlaşma anlayışını yerleştirmeliyiz.

Sonuç

16 Nisan 2017’de yapılan anayasa değişikliği ile Türkiye’nin rejimi değişmiştir. Toplumun önemli bir kesimi, anayasa değişikliğinin ülkede nelerin değişmesine neden olacağını bilmeden, kutuplaşmış siyasal eğilimler doğrultusunda oy kullanmıştır. Halkoylaması tercihleri, anayasa değişikliğinin içeriği üzerinden değil, siyasi kutuplaşma ve giderek kimlikler üzerinden şekillenmiş görünmektedir.⁵⁸ Bunda Anayasa taslağının TBMM’de ve toplumda yeterince görüşülüp, tartışılmamasının da rolü vardır. Türkiye, şimdi bu sistemi getirenlerin bile onu sorguladığı bir dönemden geçmektedir. Parlamenter sistemin terk edilmesi, iktidar partisi AKP’nin meclisteki grubunu işlevsiz kılmıştır. Seçmen ile iktidar arasında bağ kuran milletvekillerinin sorunları talepleri iletmek için Cumhurbaşkanı ve Bakanlara ulaşamadıkları basına da yansımıştır. Yeni sistemde hükümet TBMM’nin güvenoyuna gerek olmadan göreve başladığından bakanlar da milletvekillerinden gelen taleplere yeterince duyarlı değildir. Çünkü onları atayan Cumhurbaşkanı ve parti başkanıdır.⁵⁹ Cumhurbaşkanlığı İnsan Kaynakları Ofisinin kamu kurum ve kuruluşlarında çalışanlara e-devlet üzerinden bir anket gönderilerek “başkanlık sistemini başarılı bulup bulmadıklarının” sorulduğu medyaya yansımıştır.⁶⁰ Devlet hizmetinde çalışanlarda fişlenme korkusu yaratan bu haber, sistemin bizzat onu getirenler tarafından bile başarılı bulunmadığının göstergesidir. Mevcut sisteme yönelik bu sorgulama Türkiye’nin yeni ve çağdaş bir anayasa kavuşmasıyla

58 http://konda.com.tr/wp-content/uploads/2017/04/KONDA_16Nisan2017SandikveSecmenAnalizi-Raporu.pdf (Erişim. 5.8.2019)

59 Bkz. <https://www.karar.com/guncel-haberler/cumhurbaskani-erdogan-sistemin-zaafiyetlerini-duzeltecegiz-1264912>(Erişim.5.8.2019)

60 <https://www.birgun.net/bahar/baskanlik-sistemi-basari-li-mi-sorusu-yanitsiz-kaldi-fisle-ume-korku-su-yasiyorlar-273370> (Erişim.1.1.2020)

sonuçlanabilir.⁶¹ Ülkemizde anayasa değişikliği ile demokrasinin yeniden inşası gündemde ise, bir değerlendirme ve muhasebe yapmak çok yararlı olacaktır. Demokrasiyi yeniden inşa sürecinde, ülkedeki birikimin, mevcut imkânların, güçlerimizin, eksiklerimizin ve karşılaşacağımız güçlüklerin iyi bilinmesi ve doğru değerlendirilmesi gerekmektedir.

Bir ülkede demokrasinin yerleşmesinin ve işlerlik kazanmasının birçok etkene bağlı olduğunu biliyoruz. Günümüz Türkiye'sini demokrasinin bu gereklerini karşılama açısından incelersek, kuvvetler ayrımının varlığından söz etmeye imkân yoktur. Yurttaşın güveneceği bir hukuk düzeni de bulunmamaktadır, yargı bağımsız ve tarafsız değildir. Ülkede demokrasiyi işletecek siyasal partilerde lider hâkimiyeti vardır. Anayasanın yurttaşlarına tanıdığı sınırlı hakları bile kullanmak güçleşmiştir. Hak ihlalleri olağanüstü boyutlara erişmiştir. Sadece “oy sandığına” indirgenmiş demokraside seçimler dahi şaibeli hale gelmiştir. Toplumda örgütlenme ve hak arama çabaları, Gezi olaylarında olduğu gibi, zaman zaman çarpıcı yükselişler gösterse de yeterli düzeyde değildir. Sivil toplum kuruluşlarının sayısı az, etkileri sınırlıdır. Özgür ve özerk medya yok denecek düzeydedir, medya tekelleşmiş olup, büyük ölçüde iktidarın kontrolündedir. Muhalefetin sesini, sınırlı imkânları ile baskı altında çalışan birkaç gazete, radyo ve TV kanalı duyurmaya çalışmaktadır. Ülkede yaşananlar, yurttaşları Türkiye’de demokrasinin gelişmesi konusunda umutsuzluğa, karamsarlığa itmiş gibidir.

Ancak, madalyonun diğer yüzüne de bakmak gerekir. Türkiye halkının yaklaşık 150 yıllık bir Anayasa deneyimi vardır. Osmanlı dönemini saymaz isek, ara sıra kesintilere uğramış olsa da, Türkiye, 1946’dan buyana yaklaşık 75 yıldır çok partili siyasal hayatı sürdürmektedir. Toplum, ordunun üç fiili darbesinden sonra tekrar demokratik yaşama dönmeyi başarmıştır. Türk ordusu, geçmişte siyasal yaşama müdahalelerde bulunmuş olsa dahi, Güney Amerika orduları gibi değildir, demokrasiye inançlı ve saygılıdır. Geçmişteki tüm müdahalelerinde izledikleri çizgi, demokrasiyi, yeniden tesis etmeye yöneliktir ve bu amaca ulaştıklarında siyaseti bırakıp kışkalarına çekilmişlerdir (Lewis, 2019: 15 ve 59).

61 Bir grup aydının sisteme yönelik eleştirileri “Tek Adamcı Saray Düzeni” başlığı altında derlenmiş ve Cumhuriyet Kitapları arasında yayınlanmıştır.

Askerler, anayasayı, seçim yasasını değiştirip, seçimden sonra yönetimi sivil siyasetçilere bırakacağını daha müdahalenin ilk gününde ilan etmiş ve fiilen buna uymuştur. Türkiye, Ortadoğu’da kör-topal da olsa demokrasiyi yaşatmaya çalışan, nüfusunun çoğu Müslüman olan tek ülkedir (Buruma, 2014: 96). Anayasa Mahkemesinin laiklik karşıtı faaliyetlerin odağı haline geldiğine hükmettiği bir partinin başkanı, 18 yıldır ülkeyi neredeyse tek başına yönetmektedir, ancak aldığı ağır darbelere rağmen laik Cumhuriyet yaşamaya devam etmektedir. İçleri boşaltılmış, etkisizleştirilmiş olsalar bile çağdaş anayasal kurumlarımız vardır. Halk, 31 Mart ve 23 Haziran 2019 yerel seçimlerinde, “seçim sandığının varlığının” bile demokrasi açısından ne denli önemli olduğunu görmüştür. Farklı partilere oy vermekle birlikte, toplum, büyük çoğunluğuyla çağdaş demokrasiyi benimsemekte ve sosyal refah devletini istemektedir (TESEV, 2012: 112). 1980’lerin ortasında başlayan, 40 bin kişinin yaşamına mal olan ve hâlâ süregelen PKK terörü halktan destek görmediği için bir iç savaşa dönüşmemiştir. Demokratik değerlere bağlı Kürt kökenli yurttaşlarımız çoğu insan haklarıyla ilgili sorunlarına oylarıyla demokrasi içinde çözüm aramaktan vazgeçmemiştir.

şimdi, Türk demokrasisini, Juan J. Linz ve Alfred Stepan’ın demokrasinin pekişmesiyle ilgili *davranışsal*, *tavırsal* ve *anayasal* pekişme kavramlarından yola çıkılarak değerlendirelim. Davranışlar açısından Türkiye’de şeriat yönetimini, halifeliğin geri getirilmesini, askeri yönetimi ya da sağ veya sol dikta rejimlerini arzulayan belki çok küçük bir azınlık dışında, toplumun büyük çoğunluğunun demokrasi dışı bir rejim arayışında olmadığı görölmektedir. Son yıllarda cemaatlerin etkisiyle özellikle Anadolu kentlerinde toplumun daha çok muhafazakârlaştığı saptansa da 2006 yılında Çarkoğlu ve Toprak tarafından yapılan bir araştırma, halkın büyük çoğunluğunun dindar olduğu Türkiye’de yaygın bir şeriat özleminin bulunmadığını, dindarlığın artmasına rağmen, devlet düzeninin laik ilkelerden uzaklaşmayacağını ortaya koymaktadır (Çarkoğlu ve Toprak, 2006, 75). SODEV’in 2020 şubatında yayınlanan araştırmasında da halkın yaklaşık yüzde 90’nın (% 89,6) laikliği olumlu ve doğru algıladığı, yalnızca %10’luk bir kesimin inançlara müdahale ve dinsizlik olarak değerlendirdiği görölmüştür (SODEV, 2020: 9).

Toplumun demokrasiye yönelik tutumuna bakılırsa, kamuoyunun çoğunluğunda demokratik parlamenter sisteme inanç vardır. Zaten, Tür-

kiye'nin Osmanlı geçmişi de dahil, anayasalarında ve anayasal geleneğinde parlamenter sistemin temel özellikleri ağırlık taşımaktadır (Köker, 2013: 11). Rejimle ilgili eleştiriler, daha çok 2017 anayasa değişiklikleri ve hukuk dışı uygulamalar nedeniyle sistemin parlamenter demokrasiden uzaklaşmasına yöneliktir. Güçler ayrılığı kuramının çıkış noktası, iktidarda tekelleşmeyi önlemektir. Çağdaş demokrasilerde olduğu ve bir zamanlar ülkemizde uygulandığı gibi, Türkiye’de, devletin yasama, yürütme ve yargı organları arasında, karşılıklı denetim mekanizmaları yoktur. 2017 referandumu ile değiştirilen Anayasa, güçler ayrımı ilkesini gözetmemiş, Devletin  organını ayırarak aralarında denge kurmamış, tüm yetkileri bir kişide toplamıştır. O nedenle, Türkiye’de iktidar, aksi iddia edilse de tekelleşmiştir. 2017’den buyana yapılan uygulamalar da, gücün etkin kullanılmadığını ve yozlaştığını göstermektedir. “Hukukun stnlğ” ve “hukuk devleti” kavramları unutulmuştur. Bu kavramlar, ancak yargıyla ilgili törenlerde, yüksek yargı organları başkanları tarafından, “şeklen” ifade edilmektedir. Bu süreçte bireyin, devlet iktidarını tekeline alanlara karşı kişisel hak ve özgürlüklerini, ancak yargı erki bağımsız ise savunabileceği anlaşılmıştır. Toplum, ancak hukuk devleti iyi işlediğinde ve yargının bağımsızlığı sağlandığında demokrasinin gelişebileceğini görmüştür.

Türk demokrasisi açısından Linz ve Stepan’ın üç kriteri arasında en büyük sorun “yasalara uygun olarak iyi işleyen” bir devlet mekanizmasının bulunmamasıdır. Geçmişte iktidarın anayasa ve yasalara aykırı pek çok davranışı grlmştr. Ayrıca siyasi iktidarın, çoğunluğa dayansa bile, tek kişi elinde toplanması ve onun istenci doğrultusunda kullanılması demokrasiye ters düşen bir durumdur. Oysa Nisan 2017’de yapılan Anayasa değişiklikleriyle “tek adam yönetimini” yasallaşmıştır. Seçim sistemi, büyük partilerin gücünü artırarak parlamentoya yansıtmakta, böylece muhalefetin meclis içi denetimini de sınırlamaktadır. Yürütmenin iktidar partisi liderinde tekelleşen gücü denetimsizdir. 10 Mayıs 2018’de TBMM’de büyük çoğunluğa sahip iktidar partisinin oylarıyla yeni bir yasa kabul edilmiştir. Nisan 2017 Anayasa değişiklikleri çerçevesinde çıkarılan bu

yasa ile meclisin kanun yapma yetkisi hükümete kaydırılmış, yürütmeye kanun hükmünde kararnamelemler ile ülkeyi yönetme imkânı verilmiştir (Kabasakal, 2019: 179). Muhalif medya, baskı grupları ve iş dünyası baskı altında eleştiri yapamaz duruma gelmiştir.

Günümüz liberal rejimlerinde, toplumun demokrasinin sürdürülmesi açısından güvencesi bağımsız yargıdır. Yargı bağımsızlığı ve yürütmenin yargı tarafından denetimi olmadan demokrasi olamaz. Yasaların da, bir yargıçlar saltanatı yaratmayacak şekilde, anayasal denetimi demokrasinin güvencesidir. Anayasalarımıza göre, mahkemeler ve hâkimler görevlerinde bağımsızdırlar, hiçbir organ, makam veya kişi hâkimlere emir veya talimat veremez. Buna rağmen, bir başbakan geçmişte yargıya müdahale niteliği taşıyabilecek sözleri açıkça söyleyebilmiştir.⁶² Türkiye’de son 30 yılda anayasa ve yasalarda yapılan değişikliklerle, Adalet Bakanına, yargı sistemi üzerinde geniş yetkiler tanınmış, yargı sistemi, neredeyse yürütmenin iradesine tabi hale gelmiştir. Demokrasimizin güçlenmesi için, yargının bağımsızlığı ve tarafsızlığı mutlaka sağlanmalıdır. Ardından, yargıya güvenin artırılması için atamalarda liyakat esas alınmalı, mesleki yetkinlik artırılmalı, hak arama ve adalete erişim kolaylaştırılmalıdır. Tüm yurttaşların güven duyacağı, hızlı işleyen, tarafsız ve bağımsız bir yargı sistemi için, evrensel ilkelere dayalı olarak politikalar oluşturmak, altyapıyı ve eğitim sistemini geliştirmek, yargıya idari ve mali özerklik kazandırmak, bu doğrultuda anayasal ve yasal düzenlemeler yapmak gereklidir.

Hukukun üstünlüğünün sağlanması, demokrasinin pekişmesini sağlamak için öncelikle gözetilmesi gereken husustur. Ancak, siyasal iktidarının gücünü kötüye kullanması halinde, etkin biçimde sınırlandırılabilmesi için, sadece anayasal ve yasal düzenlemelerin yeterli olmadığı bilinmektedir. Parlamentolardaki çoğunlukların çıkardıkları yasalarla anayasaya aykırı kurallar da koyarak, kanun yolu ile baskı yönetimleri kurabilmeleri de olasıdır. Bir ülkede, yasama, yürütme ve yargı organları yasalara ve kurallara uymuyorsa, o ülkede demokrasi pekişmemiş demektir. Türkiye’de

62 Bkz. <http://www.gazetevatan.com/yargiya-soyledik-biz-de-geregini-yapacagiz--479031-siyaset/> (Erişim: 28 Nisan 2016)

meclisin ve hükümetin yasa ve kurallara uygun çalışması beklenirken, uygulamada bunu görebilmek oldukça zordur. İktidar partisinin Meclise egemenliği nedeniyle, Meclis, hükümeti denetleme işlevini yerine getirmekten uzaktır. TBMM, en önemli işlevi olan Bütçe denetimini bile gerekli belgeler kendisine iletilmediği için yapamamaktadır.⁶³ Dolayısıyla, Juan J. Linz ve Alfred Stepan'ın öngördüğü koşullara göre, Türkiye'de, pekişmiş demokrasi için gerekli ve en önemli koşul olan "iyi işleyen" bir devlet mekanizmasının varlığından söz etmek mümkün değildir. Ülkeyi yönetenler bile durumdan şikayetçidirler. Ancak onlar, sorununun kaynağının kendi yönetim tarzlarında olduğunu görmeyip, parlamenter rejimde aramışlardır. AKP, 2002'den beri, güçlü bir parlamento desteğiyle, ülkeyi kesintisiz bir biçimde yönetmesine rağmen, bununla yetinmemiş, 2017'deki anayasa değişiklikleriyle, Türkiye'yi tek kişinin otoriter yönetimine mahkûm etmiştir.

Gelişmekte olan ülkelerde demokrasinin başarısı, yalnızca demokratik değerlerin yaygınlaşmasına değil, ülkelerin tarihsel ve kültürel geçmişlerinde bu değerlerin ne denli kökleştğine bakılarak da izlenebilir. Bu süreçte sivil toplumun ve siyasal partilerin işlevi büyük önem taşımaktadır. Sivil toplum ve siyasal partiler, demokrasinin yerleşmesine, derinleşmesine ve pekişmesine ciddi katkılarda bulunabilir. Halkın siyasal sistemle bağını kurmada önemli roller üstlenen siyasal partiler, siyasal sistemin iyi işleyişinden de sorumludurlar. Ancak, ülkemiz partilerinde üyelerin değil, liderlerin hâkimiyeti söz konusudur. Liderler, örgüt çalışmalarının her aşamasında ağırlıklı rol oynamakta ve son sözü söylemektedirler. Siyasi partilerin iç işleyişlerinde parti içi demokrasinin eksikliği dikkat çekici boyutlardadır. Üyeler partiden ihraçla, yönetimler görevden alınma korkusuyla hareket ederlerse partilerde özgür tartışma, canlılık ve gelişme olamaz. Türkiye'de demokrasiyi yerleştirmek için, üyelerin haklarının yasal güvenceye kavuşturulması, örgütteki tüm çalışmalara ve seçimlere eşitçe katılabilme olanaklarına sahip olmaları sağlanmalıdır. Üye haklarının korunmasının ve sağlıklı üye kayıtlarına dayanan önseçimin parti içi

63 <https://www.google.com.tr/webhp?sourceid=chrome-instant&ion=l&esvp=2&ie=UTF-8#q=TBM-M+B%C3%BC1%C3%A7e+g%C3%B6r%C3%BC%C5%9Fmelerine+Say%C4%B1%C5%9Ftay+raporlar%C4%B1+gelmedi> (Erişim.25 Nisan 2016)

demokrasinin yerleşmesine büyük katkı sağlayacağı açıktır. O nedenle, üyeler, her düzeyde aday belirleme, seçim, program geliştirme vb. çalışmalarına etkin biçimde katılabilmelidirler. Parti kongreleri üst yönetim organlarının müdahalesinden uzak olmalıdır. Yönetim organları, belirli sürelerde yapılan seçimlerle düzenli olarak yenilenmeli ve üyelerce etkin biçimde denetlenebilmelidir. Yönetim görevleri başarıya endeksli olmalı, oy kaybedenler görevlerini bırakabilmelidir. Demokrasinin derinleşmesi için Siyasi Partiler ve Seçim Kanunlarının yasaklardan arındırılması, seçim barajının kaldırılması ve partilerin üyelerin etkin katılımını sağlayacak biçimde örgütlenmelerinin özendirilmesi gereklidir.

Demokrasiyi, parti içinde de ülkede de etkin kılmak için yeni bir yönetim anlayışına ve yönetim yapısına ihtiyaç vardır. Yeni yönetim anlayışının; halka güvenen, insanların kendi çözümlerini üretecek yetkinlikte olduğunu kabul eden, sivil topluma dayalı katılımcı demokrasiyi egemen kılmak isteyen, yerinden demokratik yönetime ağırlık veren bir anlayışı içermesi gerekir.

Türkiye’de kaynakların verimsiz kullanımı ve kayırmacılık, hem merkezi idare, hem de yerel yönetimlerce alınan kararlarda sıkça görülmektedir. Yerel yönetimlerin etkinliğini artırmak için, yetkileri, görev ve sorumlulukları ve parasal kaynakları artırılmalıdır. Onlara kendi kaynaklarını sağlama ve harcama yetkisi de tanınarak güçlendirilmelidir. Demokratik ve katılımcı bir siyasal kültürün geliştirilmesi için reformların halkın katılımıyla ve tartışılarak gerçekleştirilmesi gerekir ki daha uzun süreli ve kalıcı olabilsinler. O yüzden halkın kararlara katılımını sağlayacak mekanizmalar geliştirilmelidir. Demokrasi, alınan kararların denetimini gerektirir, denetimin de özellikle yerel düzeyde oluşturulması beklenir (Amin, 2016: 180). Kaynakların yerinde ve verimli kullanıldığını gözetmek için yerel yönetimlerin etkin denetimini sağlayacak düzenlemeler şarttır. Bu çerçevede, yerel yönetimlerde güçlü temsil ve etkin denetim için Belediye Başkanlığı seçimlerinin iki turlu yapılması da değerlendirilmelidir.

Türkiye'nin, ayrılıkçı etnik anlayışla ve laiklik karşıtı uygulamalarla ilgili sorunlarını çözmeden demokrasisini derinleştirmesi güçtür. Türkiye'nin Kürt sorunu, Güneydoğunun toplumsal ve ekonomik geri kalmışlığı, Kürt kökenli yurttaşlarımızın kültürel hakları, PKK terörü, PKK ayrılıkçı hareketi gibi değişik başlıklarla ifade edilen pek çok konu için kullanılabilir. "Güneydoğu ve Kürt sorunu," ülkemizin insan hakları ve yönetim sorununun bir parçasıdır, yalnızca bir bölge veya bir kimlikle sınırlı değildir, bütün toplumla ilgilidir. Mustafa Kemal'in 1923'te İzmir Basın toplantısında belirttiği gibi " ..bizim ulusal sınırlarımız içinde Kürt öğeleri öylesine yerleşmiştir ki, pek sınırlı yerde yoğun olarak yaşarlar, bu yoğunluklarını kaybede kaybede, Türklerin arasına gire gire öyle bir sınır oluşmuştur ki, bir sınır çizmek istesek Türkiye'yi mahvetmek gerekir." ⁶⁴ Kürtler Kurtuluş Savaşını desteklemişler ve ilk mecliste yer alan Kürt kökenli milletvekilleri Lozan görüşmeleri sırasında yaptıkları konuşmalar ve gönderdikleri telgraflarla "azınlık olmadıklarını" belirterek Türk Heyetine güçlü bir destek vermişlerdir (Akyol, 2006: 73-74). Türkiye üniter bir devlet olarak kurulmuştur, o nedenle, sınır, hukuk ve bayrak birliğinin korunması, resmi dilin ve sekiz yıllık temel eğitim dilinin Türkçe olması önemlidir.

1970'li yıllarda kurulan terör örgütü PKK ise, Güneydoğu'nun geri kalmışlığından ve Kürt kökenli yurttaşların insan haklarıyla ilgili sorunundan yararlanıp, 1984 sonrası terör yöntemlerini kullanarak ülkeyi bölmeye çalışan, dış ilişkiler boyutu da olan silahlı bir ayrılıkçı harekettir. Uluslararası kuruluşlarca da bir terör örgütü olarak tanınan PKK, Kürtlerin haklarını demokratik yollardan talep etmesine karşıdır ve bir kısmı sınır komşumuz da olan dış ülkelerden destek görmektedir. Ancak, PKK veya FETÖ terörü bahanesiyle insan hakları ihlal edilmemeli, savsaklanmamalıdır. FETÖ ve PKK terörü nedeniyle, basın özgürlüğü, yerleşme özgürlüğü, adil yargılanma ve savunma hakları, seyahat özgürlüğü, dernek kurma özgürlüğü gibi temel hak ve özgürlükler askıya alınamaz. Sorunla mücadele bahanesi, ihlal ve askıya almanın mazereti olamaz. Birçok akademisyen ve siyasetçinin Kürt sorunu olarak dile getirdiği so-

64 Uğur Mumcu, Mustafa Kemal Atatürk'ün bu sözlerini, 1992 yılında "Güneydoğu Sorunu ve Çözüm Arayışları" konulu toplantıda dile getirmiştir. Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti, "Güneydoğu Sorunu ve Çözüm Arayışları, 1992. İstanbul: Acar Matbaacılık, s.34.

runlar (Kirişçi ve Winrow, 1997; Karakaş, 2010), ekonomik ve toplumsal kalkınmanın, yerel yönetimlerin güçlendirilmesinin ve siyasal hayattaki demokrasiye aykırı tüm kısıtlamaların kaldırılmasıyla çözülebilecektir. Üstelik bu reformlar, toplumun insan haklarıyla ilgili tüm sorunlarını yalnız Kürt kökenliler için değil, bütün yurttaşlar için çözecektir. Vatandaşlarımız arasında temel hak ve özgürlükler bakımından bir ayrıcalık ve fark olamaz. Ortak kimliğimiz Türkiye Cumhuriyeti yurttaşlığıdır. Kendini Kürt kökenli olarak niteleyen vatandaşlarımız da bütün vatandaşlar gibi, demokrasinin gereği olan bütün haklara sahiptirler.

O nedenle hükümetin ve bazı siyaset adamlarımızın PKK terörünü iç politika malzemesi olarak kullanması yanlış ve tehlikelidir. Yüzde 10'luk seçim barajının kaldırılması yıllardır ayrılıkçı olmadığını kanıtlamış Kürt kökenli yurttaşlarımızın demokratik yoldan siyasete katılımını artıracaktır. Seçim barajının kaldırılmasının PKK terör örgütünün Kürt yurttaşlar üzerindeki baskısını da etkisizleştireceğine inanıyorum.

Demokrasinin iyi işlediği toplumlarda devlet laiktir, bütün din ve inançlara eşit mesafededir. Türkiye’de “dinsel kimlik” son yıllarda giderek daha çok öne çıkmış, mahalle baskısıyla kendisini “Müslüman” kimliği ile tanımlayanların sayısı artmıştır. Laik devlet, şiddete yönelmedikçe bireyin düşünce ve inancına karışmaz, karışmamalıdır. Devlet, ancak, bilimin, eğitimin ve hukukun dinden bağımsız olarak gelişmesini gözetmelidir. Laiklik, hem düşünce, inanç ve ifade özgürlüğünün hem de demokrasinin güvencesidir. Devlet, din, mezhep, etnik köken, cinsiyet vb. farklılıklara dayanan alt kimlikler yerine, “vatandaşlık” kimliğini öne çıkaran politikaların uygulanmasına çalışmalıdır. Bu politikaların benimsenmesini, inandırıcılığını ve etkisini artırmak için insan hakları konusunda da köklü adımların atılması gerekmektedir. Demokrasinin yerleşip pekişmesi için, düşünce, inanç, ifade ve örgütlenme özgürlüğü önünde hiçbir engelin bulunmaması gerekir. O nedenle, ülkede köklü reformların yapılmasını engelleyen otoriter, ataerkil tutumlar terk edilmeli ve insan hakları ihlallerine son verilmelidir.

Demokratik bir sistem için iyi örgütlenmiş ve aktif bir sivil toplumun varlığı temel gereklerden biridir. Anayasal düzenlemeler kadar önemli bir faktör, sivil toplumun bünyesinden doğan çeşitli toplulukların, meslek kuruluşlarının, dernek ve vakıfların, özerk üniversitelerin, menfaat ve baskı gruplarının, bağımsız medyanın ve basın kuruluşlarının varlığı ve bunların siyasal kararlar üzerinde çeşitli yöntemlerle etkili olmalarıdır.

Özgür ve özerk medya, demokrasilerin vazgeçilmez öğelerindendir. Oysa Türkiye, son yıllarda uluslararası sıralamalarda gözaltında en çok gazetecisi olan ülke konumuna gelmiş, hapis edilemeyen gazeteciler baskılarla işten çıkarılmış veya hakaret davaları ile sindirilmeye çalışılmıştır. Medyanın işlevini özgürce yerine getirebilmesi için, tekelleşmeyi önleyecek, basın, radyo ve televizyonun doğru ve tarafsız yayın yapmasını sağlayacak, devletin medya sahipleri üzerinde baskı kurmasını engelleyecek düzenlemeler yapılması zorunludur. Bu çerçevede Devlet ile özel medya kuruluşları arasında karşılıklı baskılar kurmasına imkân yaratabileceği için medya sahiplerinin ticaret, sanayi ve bankacılık alanlarında faaliyet göstermesine de izin verilmemelidir.

Yürürlükteki 1982 Anayasası toplumun ihtiyaçlarına cevap vermekten uzak olduğu için bugüne kadar sayısız değişikliğe uğramıştır. Türkiye'nin artık uzun yıllar. değiştirme gereği duymayacağı yeni ve çağdaş bir anayasaya ihtiyacı vardır.

Anayasaların kalıcı olabilmesi, toplumun ihtiyacını uzun yıllar karşılayabilecek bir vizyon ve içerik kadar, hazırlanma sürecinde katılım ve uzlaşmanın sağlanmasına da bağlıdır. O nedenle, yeni anayasayı hazırlayacak meclis, tüm yurttaşları temsil edebilmeli, adeta bir Kurucu Meclis gibi çalışmalıdır. Yeni anayasa uzlaşma ile hazırlanmalı, mutlaka güçler ayrımını ve güçler arasında dengeyi sağlamalı, yargının bağımsızlığını sürdürülebilir güvencelere bağlamalı, temel hak ve özgürlükleri güvenceye almalıdır. 1909'dan beri parlamenter sisteme yakın bir hükümet geleneğine sahip Türkiye'nin yine hükümetin meclise karşı sorumlu olduğu demokratik sisteme dönmesi uygun olur. Zaten Türkiye'de başkanlık sisteminin özelliklerine uygun siyasal kültür de yoktur.

AKP'nin önerdiği “başkanlık sisteminin” gündemde tartışıldığı bir sırada, TESEV yaptığı bir araştırmada “ülke yönetiminde en büyük yetki ve güç kimde olmalı” sorusuna yüzde 56 ile “Meclis” cevabının verilmesi, halkın da doğal tercihinin parlamenter demokrasi olduğunu göstermektedir (TESEV, 2012). O yüzden, anayasa hazırlanma süreci, toplumun katılımına ve katkısına açık olmalı, öneriler yeterince tartışılmalı ve halkoyuna sunulurken kesinleştirilmelidir.

Ancak, yeni bir anayasa ve ardından çıkarılması gereken özgürlükçü yasalar önemlerine rağmen, demokrasinin derinleşmesinde kendi başlarına yeterli olmayabilir. Türkiye’de insan haklarına dayanan bir sistemin oluşması, kültürel dönüşümü de gerektirir. Yasa ve tüzük kurallarını uygulama durumunda bulunan insanların, her şeyden önce mevcut siyasal kültürün şekillendirdiği kendi davranış ve tutumlarını değiştirmeleri gerekir. Yani demokrasiyi, ülkede de etkin kılmak için yeni bir yönetim anlayışına ve zihniyet değişikliğine ihtiyaç vardır.

Gelişme ve demokrasi, ekonomik, toplumsal ve siyasal ögeler içerirler. Eğitim de bu ögelerden biridir. Demokrasinin yerleştiği ve bir hayat tarzı haline geldiği toplumlarda eğitim sisteminden, bağımsız düşünen, bilimsel düşünme yeteneği gelişmiş, demokrasi bilincine sahip, hoşgörölü, dünyaya açık, sorumluluk duygusu yüksek yurttaşlar yetiştirmesi beklenir. Zaten, bu niteliklere sahip yurttaşların varlığı da demokrasinin sağlıklı işlemlerini sağlar (Şenatalar, 2016: 399- 400). Oysa ülkemizde eğitim, son derece ezberci, bilimden çok, ulusal ve dinsel ögelerin yoğun biçimde kullanıldığı bir içerikle sürdürölmektedir. Okul öncesi ve temel eğitimden başlayarak eğitim sisteminde köklü bir reforma gereksinim vardır. Türkiye’nin çağ atlamasını sağlayacak tek şey, nitelikli ve çağdaş eğitimidir. Devlet tüm yurttaşlar için eğitimde fırsat eşitliği yanında, imkân eşitliğini sağlayacak tedbirler de almalıdır. Bu çerçevede kız çocuklarının eğitime özel önem verilmelidir. Kadınların üretimde, ekonomik hayatta, siyasal yaşamda daha yoğun biçimde yer almaları, siyasal katılımı ve STK’lar içindeki rollerini de artıracak, demokrasinin pekişmesini sağlayacaktır.

Türkiye’de çağdaş bir anayasa ile güçler arasında dengenin yeniden kurularak demokrasinin pekiştirilmesi; hoşgörü ve uzlaşmaya dayalı bir siyasal kültürün geliştirilmesi için sorumluluk başta demokrasiyi bir yaşam biçimi olarak seçmiş tüm yurttaşlar olmak üzere, partilerin, milletvekillerinin, sivil toplum ve meslek kuruluşlarının, üniversitelerin ve medyanın tarihsel görevidir.

Kaynakça

Acemoğlu, Daron ve Robinson, James A. (2014) *Ulusların Düşüşü, Güç Zenginlik ve Yoksulluğun Kökenleri*, 7. Baskı, İstanbul: Doğan Kitap.

Acemoğlu, Daron ve Robinson, James A. (2016) *Diktatörlük ve Demokrasinin Ekonomik Kökenleri*, Çeviri: Ebru Tutu, Ümit Tatlıcan, Sevil Kurdoğlu, İstanbul: Bağlam Yayıncılık.

Ağaoğlu, Ahmet (1969) *Serbest Fırka Hatıraları*, İstanbul: Baha Matbaası.

Ağaoğlu, Samet (1972) *Demokrat Partinin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri, Bir Soru*, İstanbul: Baha Matbaası.

Ağaoğlu, Samet (1992) *Siyasi Günlük, Demokrat Partinin kuruluşu*, Yayına Hazırlayan: Cemil Koçak, İstanbul: İletişim Yayınları.

Ahmad, Feroz ve Bedia Turgay (1976) *Türkiye'de Çok Partili Politika-nın Açıklamalı Kronolojisi 1945-1971*, Ankara: Bilgi yayınevi.

Ahmad, Feroz (1996) *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)*, 2.Ba-sım, Türkçesi: Ahmet Fethi, İstanbul: Hil Yayın.

Ahmad, Feroz (2008) *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, 3. Baskı, İstanbul: İ. Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Ahmad, Feroz (2012) *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, 11. Basım, Çeviren: Yavuz Alogan, İstanbul: Kaynak Yayınları.

Akşin, Sina (1990) *Türkiye Tarihi 4, 1908-1980*, Yayın Yönetmeni: Si-na Akşin, 2. Basım, İstanbul: Cem Yayınevi.

Akşin, Sina (2010) *Kısa Türkiye Tarihi*, 11. Baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Akşit, Bahattin (2016) "Türkiye'de Din, İdeoloji ve Siyaset," *Türkiye'de Siyasal Yaşam: Dün, Bugün, Yarın*, Derleyen: Mehmet Kabasakal, İs-tanbul: İ. Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Akyol, Mustafa (2006) *Kürt Sorununu Yeniden Düşünmek, Yanlış Gi-den Neydi? Bundan Sonra Nereye?*, 3. Baskı, İstanbul: Doğan Kitap.

Akyol, Taha (2014) *Türkiye'nin Hukuk Serüveni, Fıkıhtan hukuka ve demokrasiye geçiş sorunları*, 1. Baskı, İstanbul: Doğan Kitap.

Alemdar, Zeynep (2013) "Baskı Grupları ve Sivil Toplum," *Karşılaştırmalı Siyaset, Temel Konular ve Yaklaşımlar*, Derleyenler: Sabri Sayarı ve Hasret Dikici Bilgin, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Aliefendioğlu, Yılmaz (2001) "Laiklik ve Laik Devlet," *Laiklik ve Demokrasi*, Derleyen: İbrahim Ö. Kaboğlu, Ankara: İmge Kitabevi.

Almond, Gabriel ve Vebra, Sidney (1963) *The Civic Culture*, Princeton: Princeton University Press.

Almond, Gabriel ve Powell, Bingham G. (1978) *Comparative Politics*, Boston: Little Brown.

Amin, Samir (2016) *Modernite, Demokrasi ve Din*, Fransızcadan Çevirenler: Fikret Başkaya, Uğur Günsür, Güven Öztürk, İstanbul: Yordam Kitap.

Arat, Yeşim ve Pamuk, Şevket (2019) *Turkey Between Democracy and Authoritarianism*, Cambridge: Cambridge University Press.

Arat, Zehra F. (1991) *Democracy and Human Rights in Developing Countries*, Boulder & London: Lynne Rienner Publishers.

Arat, Zehra F. (2007) "Collisions and Crossroads: Introducing Human Rights in Turkey," *Human Rights in Turkey*, Zehra F. Kabasakal Arat (Editör), Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Arat, Zehra F. (2016) "İnsan Hakları ve Türkiye," *Türkiye'de Siyasal Yaşam: Dün, Bugün, Yarın*, Derleyen: Mehmet Kabasakal, İstanbul: İ. Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Aydemir, Şevket Süreyya (1973) *Tek Adam, Mustafa Kemal*, 3. Cilt, 4. Baskı, İstanbul: Remzi Kitabevi.

Aydemir, Şevket Süreyya (1985) *İhtilalin Mantığı ve 27 Mayıs İhtilali*, 3. Basım, İstanbul: Remzi Kitabevi.

Aydemir, Şevket Süreyya (2011) *İkinci Adam 1938-1950*, II. Cilt, On birinci Özel Basım, İstanbul: Remzi Kitabevi.

Aydemir, Şevket Süreyya (2011) *İkinci Adam 1950-1964*, III. Cilt, Dokuzuncu Özel Basım, İstanbul: Remzi Kitabevi.

Aydın, Suavi ve Taşkın, Yüksel (2014) *1960'dan Günümüze Türkiye Tarihi*, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.

Aydoğan, Mustafa (2006) *Köy Eğitim Sistemi-Köy Enstitüleri, ilkeleri, uygulanması, günümüz ve yarın için önemi*, Ankara: Aydan Yayıncılık.

Azak, Umut (2019) *Türkiye'de Laiklik ve İslam*, İstanbul: İletişim Yayınları.

- Başar, Ahmet Hamdi (1981) *Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye*, 2. Baskı, Ankara: AİTİA Gazetecilik ve Halkla İlişkiler Y.O. Basımevi.
- Batur, Muhsin (1985) *Anılar ve Görüşler, Üç Dönemin Perde Arkası*, 3. Baskı, İstanbul: Milliyet Yayınları.
- Bayar, Celal (Tarih belirtilmemiştir) *Başvekilim Adnan Menderes*, Derleyen: İsmet Bozdağ, İstanbul: Baha Matbaası.
- Beetham, David ve Boyle, Kevin (2005) *Demokrasinin Temelleri, 80 Soru 80 Cevap* (Introducing Democracy: 80 Questions and Answers), Çeviren: Aslıhan Zeynep Kopuzlu, Ankara: Adres Yayınları.
- Bekata, Hıfzı Oğuz (1960) *Birinci Cumhuriyet Biterken*, Ankara: Yeni Matbaa.
- Bianchi, Robert (1984) *Interest Groups and Political Development in Turkey*, Princeton: Princeton University Press.
- Bila, Hikmet (1979) *CHP Tarihi, 1919-1979*, Ankara: DMS Doruk Matbaacılık Sanayii.
- Birand, M. Ali (1984) *12 Eylül Saat: 04.00*, 10. Baskı, İstanbul: Karacan Yayınları.
- Birand, M. Ali (1986) *Emret Komutanım*, İstanbul: Milliyet Yayınları.
- Birand, M. Ali; DüNDAR, Can ve ÇAPLI, Bülent (2016) *Demir Kırat*, İstanbul: Can Sanat Yayınları.
- Boratav, Korkut (2009) *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2007*, 13. Basım, Ankara: İmge Kitabevi.
- Bowler, Shaun; Farrell, David M.; Katz, Richard S. (1999) "Party Cohesion, Party Discipline, and Parliaments," *Party Discipline and Parliamentary Government*, Derleyen: Shaun Bowler, David M. Farrell, and Richard S. Katz, Columbus: Ohio State University Press.
- Buğra, Ayşe (1995) *Devlet ve İşadamları*, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Buğra, Ayşe (1999) *İslam in Economic Organizations*, İstanbul: TESEV Yayınları.
- Buğra, Ayşe ve Savaşkan, Osman (2015) *Türkiye'de Yeni Kapitalizm, Siyaset Din ve İş Dünyası*, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Burçak, Rıfki Salim (1979) *Türkiye'de Demokrasiye Geçiş 1945-1950* (Basıldığı il belirtilmemiştir, Olgaç Matbaası).
- Burçak, Rıfki Salim (1998) *On Yılın Anıları (1950-1960)*, Ankara, (Yazarın kendi yayını).

Bursalı, Orhan (2014) *Çatışmanın Anatomisi*, İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi.

Buruma, Ian (2014) *Dinin Demokrasiyle İmtihanı, Üç Kıtadan Deneyimler*, Çeviren: Deniz Ali Gür, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.

Coşkun, Alev (2007) *Hasan Ali Yücel, Aydınlanma Devrimcisi*, 2. Baskı, İstanbul: Cumhuriyet Kitapları.

Coşkun, Alev (2009) *Samsun'dan Önce Bilinmeyen 6 Ay, İşgal, Hüzün, Hazırlık*, 11. Baskı, İstanbul: Cumhuriyet Kitapları.

Coşkun, Vahap (2017) "Anayasa Tartışmasına Devam," *Türkiye'nin Rejim ve Sistem Sorunu*, Editör: Prof. Dr. Yüksel Taşkın, İstanbul: Küyerel Düşünce Enstitüsü.

Crick, Bernard (2012) *Demokrasi*, Türkçesi: Ümit Hüsrev Yolsal, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.

Çaha, Ömer (2005) "Sivil Toplum Üstüne," *Sivil Toplum ve Demokrasi*, İstanbul: Kaknüs Yayınları.

Çaha, Ömer (2008) *Bitmeyen Beraberlik, Modern Dünyada Din ve Devlet*, İstanbul: Timaş Yayınları.

Çakır, Ruşen (2008) *Mahalle Baskısı*, Prof. Dr. Şerif Mardin'in Tezlerinden Hareketle Türkiye'de İslam, Cumhuriyet, Laiklik ve Demokrasi, İstanbul: Doğan Kitap.

Çam, Esat (1990) *Siyaset Bilimine Giriş*, İstanbul: Der Yayınları.

Çarkoğlu, Ali; Erdem, Tarhan; Kabasakal, Mehmet ve Gençkaya, Ömer F. (2000) *Siyasi Partilerde Reform*. TESEV Yayınları No.13, İstanbul: Acar Matbaacılık.

Çarkoğlu, Ali ve Toprak, Binnaz (2006) *Değişen Türkiye'de Din, Toplum ve Siyaset*, İstanbul: TESEV Yayınları.

Cizre-Sakallıoğlu, Ümit (1993) *AP-Ordu İlişkileri, Bir ikilemin anatomisi*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Cizre, Ümit (2014) *Muktedirlerin Siyaseti, Merkez sağ-Ordu-İslamcılık*, 3. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.

Dahl, Robert A. (1973) *Polyarchy, Participation and Opposition*, 4. Baskı, New Haven and London: Yale University Press.

Dahl, Robert A. (1993) *Demokrasi ve Eleştirileri (Democracy and Its Critics)* Çeviren: Levent Köker, Türk Siyasi İlimler Derneği ve Türk Demokrasi Vakfı Yayını, Ankara: Yetkin Basımevi.

Dahl, Robert A. (1994) "Serbest Piyasa Neden Yeterli Değildir?", Larry Diamond ve Marc F. Plattner (Editörler), *Kapitalizm, Sosyalizm ve Demokrasi: Yeni Değerlendirmeler*, s.109-120, Çevirenler: Ergun Özbudun ve Levent Köker, Ankara: Türk Demokrasi Vakfı.

Dedeoğlu, Gözde (2014) *Demokrasi Basın ve Haber Etiği*, Bursa: Sentez Yayıncılık.

Demirel, Tanel (2016) *Türkiye'nin Uzun On Yılı, Demokrat Parti İktidarı ve 27 Mayıs Darbesi*, 2. Baskı, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Diamond, Larry (1994) "Rethinking Civil Society: Toward Democratic Consolidation," *Journal of Democracy*, 5, (July 1994): 4-17.

Diamond, Larry; Linz, Juan ve Lipset, Martin (Editörler) (1995) *Politics in Developing Countries, Comparing Experiences with Democracy*, 2. Baskı, London: Lynne Rienner Publishers.

Diamond, Larry (1999) *Developing Democracy, Toward Consolidation*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press.

Diñer, Ömer (2016) *Türkiye'de Değişim Yapmak Neden Bu Kadar Zor?*, 2. Baskı, İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.

Doğan, Avni (1964) *Kurtuluş, Kuruluş ve Sonrası*, İstanbul: Dünya Yayınları.

Doğan, Sevinç (2017) *Mahalledeki AKP, Parti İşleyişi, Taban Mobilyasyonu ve Siyasal Yabancılaşma*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Duran, Lüfü (1988) *Türkiye Yönetiminde Karmaşa*, İstanbul: Çağdaş Yayınları.

Duru, Nahit (2012) *Arayış*, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

Duverger, Maurice (1965) *Diktatörlük Üstüne*, Çeviren: Bülent Tanör, İstanbul: Dönem Yayınları.

Duverger, Maurice (1974) *Siyasi Partiler*, Çeviren Ergun Özbudun, ikinci baskı, Ankara: Bilgi Yayınevi.

Duverger, Maurice (1986) *Siyasal Rejimler*, Türkçesi: Teoman Tunçdoğan, İstanbul: Sosyal Yayınlar.

Ecevit, Bülent (1986) *Demokrasinin Gerekleri*, Demokratik Sol Parti Yayını, Ankara: Sistem Ofset Matbaası.

Ecevit, Bülent (1991) *Karşı Anılar*, Ankara: Sistem Ofset.

Ekinci, Tarık Ziya (2004) *Türkiye'de Demokrasi ve İnsan Hakları Sorunları*, İstanbul: Cem Yayınevi.

Emre, Yunus (2015) *CHP, Sosyal Demokrasi ve Sol, Türkiye’de Sosyal Demokrasinin Kuruluş Yılları (1960-1966)*, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.

Erdem, Tarhan (1980) *‘80’leri karşılarken*, İstanbul: .Milliyet Yayınları.

Erdem, Tarhan (1982) *Anayasalar ve Seçim Kanunları, 1876-1982*, Milliyet Yayınları, İstanbul: Çeltüt Matbaası.

Erdem, Tarhan (2001) *Tıkanan Siyaset*, İstanbul: Sel Yayıncılık.

Erdem, Tarhan (2012) *Anayasalar ve Belgeler, 1876-2012*, İstanbul: Doğan Kitap.

Erdem, Tarhan (2013) *Yasama Meclisi Üyeleri Seçimi ve Siyasi Partiler Kanunları 1876-2013*, İstanbul: Doğan Kitap.

Erdoğan, Mustafa (2003) *Türkiye’de Anayasalar ve Siyaset*, Genişletilmiş ve gözden geçirilmiş 4. Baskı, Ankara: Liberte Yayınları.

Erdoğan-Tosun, Gülgün (2012) “Civil Society and Democratic Consolidation in Turkey,” *Democratic Consolidation in Turkey*, Derleyen: Muge Aknur, Boca Raton: Universal-Publishers.

Eroğul, Cem (1977) *Türk Anayasa Düzeninde Cumhuriyet Senatosunun Yeri*, Ankara: AÜ. SBF Yayınları.

Eroğul, Cem (2014) *Demokrat Parti, Tarihi ve İdeolojisi*, İstanbul: Yordam Kitap.

Farrell, David M. (1997) *Comparing Electoral Systems*, London: Prentice Hall / Harvester Wheatsheaf.

Gandhi, Jennifer (2014) “Authoritarian Elections and Regime Change,” s.173-186, *Comparing Democracies 4, Elections and Voting in a Changing World*, Lawrence LeDuc, Richard G. Niemi, ve Pippa Norris (Editörler), London: Sage.

Goloğlu, Mahmut (1970) *Üçüncü Meşrutiyet*, Ankara: Başnur Matbaası.

Gökberk, Macit (2018) *Aydınlanma Felsefesi, Devrimler ve Atatürk*, İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi

Gözyaydın, İhtar (2016) *Diyanet, Türkiye Cumhuriyeti’nde Dinin Tanzimi*, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.

Gözübüyük, Şeref (1997) *Anayasa Hukuku ve Anayasa Metni*, 6. Baskı, Ankara: Turhan Kitabevi.

Gülalp, Haldun (2018) *Laiklik, Vatandaşlık Demokrasi, Türkiye’nin Siyasal Kültürü Üzerine Çalışmalar*, İstanbul: Metis Yayınları.

Güneş, Turan (1956) *Parlamentar Rejimin Bugünkü Manası ve İşleyişi*, İstanbul: Nazir Akbasan Matbaası.

Güneş, Turan (1983) *Araba Devrilmeden Önce*, İstanbul: Kaynak Yayınları.

Gwyn, William B. (1986) "The Separation of Powers and Modern Forms of Democratic Government," *Separation of Powers- Does It Still Work?* Derleyenler: Robert A. Goldwin ve Art Kaufman, Washington: American Enterprise Institute for Public Policy Research.

Hale, William (2014) *Türkiye'de Ordu ve Siyaset*, İstanbul: Alfa Basım Yayım ve Dağıtım.

Haynes, Jeffrey (2005) *Comparative Politics in a Globalizing World*, Cambridge: Polity Press.

Heper, Metin (1999) *İsmet İnönü, Yeni Biri Yorum Denemesi*, İstanbul: Tarih Vakfı yurt Yayınları.

Heper, Metin (2006), *Türkiye Sözlüğü: Siyaset, Toplum Ve Kültür*, Doğu Batı Yayınları, Ankara.

Huntington, Samuel P. (1977) *Political Order in Changing Societies*, 13th Edition, New Heaven and London: Yale University Press.

Huntington, Samuel P. (1993) *Üçüncü Dalga, Yirminci Yüzyıl Sonlarında Demokratlaşma, Çeviren Ergun Özbudun, Türk Demokrasi Vakfı Yayınları*, Ankara: Yetkin Basımevi.

Huntington, Samuel P. ve Dominguez, Jorge I. (1995) *Siyasal Gelişme, Çeviren: Ergun Özbudun, Ankara: Siyasi İlimler Derneği Yayınları*.

İnalcık, Halil (2013) *Osmanlı ve Modern Türkiye, Araştırmalar*, İstanbul: Timaş Yayınları.

İnanıcı, Haluk (2015) "Giriş," *Türkiye'de Hukuku Yeniden Düşünmek*, Derleyen: Haluk İnanıcı, İstanbul: İletişim Yayınları.

İpekçi, Abdi (1981) *İnönü Atatürk'ü Anlatıyor*, İstanbul: Cem Yayınları.

Jaschke, Gotthard (1972) *Yeni Türkiye'de İslamlık*, Ankara: Bilgi Yayınevi.

Kabasakal, Mehmet (1991) *Türkiye'de Siyasal Parti Örgütlenmesi*, İstanbul: Tekin Yayınevi.

Kabasakal, Mehmet (2014) "Factors influencing intra-party democracy and membership rights: The case of Turkey", *Party Politics*, 20 (5) 700-711.

Kabasakal, Mehmet (2016) *Türkiye’de Siyasal Yaşam: Dün, Bugün, Yarın*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Kabasakal, Mehmet (2019) “Deparliamentarization in Turkey: A Major Decline in the Scrutiny Function,” (*International Journal of Political Science & Urban Studies*) *Uluslararası Siyaset Bilimi ve Kentsel Araştırmalar Dergisi* Cilt 7, (1): 168-190.

Kabasakal, Mehmet (2019) “Türkiye’de Yerel Parti Örgütlenmesinde İki Farklı Model,” *Akdeniz İİBF Dergisi*, 9(2): 489-515.

Kaboğlu, İbrahim Ö. (2007) *Anayasa Yargısı, Avrupa Modeli ve Türkiye*, Güncellenmiş ve Genişletilmiş 4. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi.

Kal, Nazmi (1993) *İsmet İnönü, Televizyona Anlattıklarım*, Ankara: Bilgi Yayınevi.

Kalaycıoğlu, Ersin (1988) “The 1983 Parliament in Turkey: Changes and Continuities”, *State Democracy and the Military Turkey in the 1980s*, Derleyenler: Metin Heper ve Ahmet Evin, New York: Walter de Gruyter.

Kapani, Münici (1987) *İnsan Haklarının Uluslararası Boyutları*, Ankara: Bilgi Yayınevi.

Kapani, Münici (2005) *Politika Bilimine Giriş*, 17.Basım, Ankara: Bilgi Yayınevi.

Karakaş, Ercan (2010) *Sosyal Demokratik Yaklaşımlar, Kürt Sorunu, CHP ve SHP’nin Kürt Sorunu Raporları*, 2. Baskı, İstanbul: SODEV Sosyal Demokrasi Vakfı Yayınları.

Karpat, Kemal H. (1967) *Türk Demokrasi Tarihi: Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller*, İstanbul: İstanbul Matbaası.

Karpat, Kemal H. (2010) *Osmanlı’dan Günümüze Elitler ve Din*, 4. Baskı, İstanbul: Timaş Yayınları.

Katz, Richard S. ve Mair, Peter (2002) “The Ascendancy of the Party in Public Office: Organizational Change in Twentieth-Century Democracies,” *Political Parties, Old Concepts and New Challenges*, Derleyenler: Richard Gunter, Jose Ramon-Montero ve Juan J. Linz, New York: Oxford University Press.

Keane, John (1993) *Medya ve Demokrasi, İngilizceden çeviren: Haluk Şahin*, 2. Basım, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Keçeciler, Mehmet (2014) *Merkez Siyasetin Perde Arkası*, İstanbul: Hayykitap.

Kışlalı, Ahmet T. (2005) *Siyaset Bilimi*, 11. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi.

Kili, Suna (1971) *Turkish Constitutional Developments and the Assembly Debates on Constitutions of 1924 and 1961*, Robert College Research Center, İstanbul: Menteş Matbaası.

Kirişçi, Kemal ve Winrow, Gareth M. (1997) *Kürt Sorunu, Kökeni ve Geleşimi*, 2. Baskı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Kirshner, Alexander S. (2017) *Militan Demokrasi*, Çevirmen: Ferit Burak Aydar, Editör: Devrim Çetinkasap, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

Komsuoğlu, Ayşegül ve Kurtuğlu-Eskişar, Gül M. (2012) "The Rise of Political Islam and Democratic Consolidation," *Democratic Consolidation in Turkey*, Derleyen: Müge Aknur, Boca Raton: Universal-Publishers.

Kongar, Emre (1983) *Demokrasi ve Kültür*, İstanbul: Hil Yayın.

Kongar, Emre (2017) *Demokrasi ve Laiklik, Özgürlüğün İki Temel Koşulu*, 11. Basım, İstanbul: Remzi Kitabevi.

Koraltan, Refik (2013) *Tek Parti Devrinden 27 Mayıs İhtilaline Demokratlar, DP'nin Kurucusu Anlatıyor*, Yayına Hazırlayan: Kamil Maman, İstanbul: Timaş Yayınları.

Köker, Levent (2013) *Yeni Anayasa Sürecini İzleme Raporu: Yeni Anayasa-da Temel İlkeler ve Hükümet Sistemi Tercihi*, İstanbul: TESEV Yayınları.

Kuçuradi, İoanna (2001) "Laiklik ve İnsan Hakları," *Laiklik ve Demokrasi*, Derleyen: İbrahim Ö. Kaboğlu, Ankara: İmge Kitabevi.

Kurban, Dilek ve Sözeri, Ceren (2012) *İktidar Çarkında Medya: Türkiye'de Medya Bağımsızlığı ve Özgürlüğü Önündeki Siyasi, Yasal ve Ekonomik Engeller*, Demokratikleşme Programı Medya Raporları Serisi-3, İstanbul: TESEV Yayınları.

Kurban, Dilek ve Sözeri, Ceren (2013) *Türkiye'de Özgür ve Bağımsız Bir Basın İçin Siyasa Önerileri*, TESEV Demokratikleşme Programı Medya Raporları Serisi-4, İstanbul: TESEV Yayınları.

Kuru, Ahmet T. ve Stephan, Alfred (2013) "Bir 'İdeal Tip' ve Skala Olarak Laiklik: Türkiye, Fransa ve Senegal Karşılaştırması," *Türkiye'de Demokrasi, İslam ve Laiklik*, Derleyenler Ahmet T. Kuru ve Alfred Stephan, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Kuruç, Bilsay (1987) *Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi*, Ankara: Bilgi Yayınevi.

Kuruç, Bilsay (2018) *Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi, Büyük Devletler ve Türkiye*, İstanbul: İ. Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Kutlu, Mustafa (2001) *Kuvvetler Ayrılığı, Temelleri-Gelişimi Hukuk Devletinin Kökenleri*, Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Laver, Michael ve Shepsle, Kenneth A. (1994) "Cabinet ministers and government formation in parliamentary democracies", *Cabinet Ministers and Parliamentary Government*, Derleyenler: Michael Laver ve Kenneth A. Shepsle, New York: Cambridge University Press.

LeDuc, Lawrence; Niemi, Richard G. ve Norris, Pippa (2014) *Comparing Democracies 4, Elections and Voting in a Changing World*, London: Sage.

Levitsky, Steven ve Ziblatt, Daniel (2018) *Demokrasiler Nasıl Ölüyor?* Çeviren: Derya Dinç, Konya: Salon Yayınları.

Lewis, Bernard (2013) *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, 6. Baskı, Çeviri: Boğaç Babür Turna, Ankara: Arkadaş Yayınevi.

Lewis, Bernard (2019) *Demokrasinin Türkiye Serüveni*, 5. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Lijphart, Arend (1999) *Patterns of Democracy: Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries*, New Haven: Yale University Press.

Lijphart, Arend (2006) *Demokrasi Motifleri, Otuz Altı Ülkede Yönetim Biçimleri ve Performansları*, Çeviri Güneş Ayas ve Utku Umut Bulsun, İstanbul: Salyangoz Yayınları.

Linz, Juan J. (1978) *The Breakdown of Democratic Regimes, Crisis, Breakdown & Reequilibration*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press.

Linz, Juan J. ve Stepan, Alfred (1996) *Problems of Democratic Transition and Consolidation, Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*, Baltimore, Maryland: The Johns Hopkins University Press.

Linz, Juan J. (2017) *Totaliter ve Otoriter Rejimler*, 4. Baskı, Çeviren: Ergun Özbudun, Ankara: Liberte Yayın Grubu.

Lipset, Seymour M. (1959) "Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy," *American Political Science Review* 53 (March 1959): 69-105.

Lipson, Leslie (2005) *Siyasetin Temel Sorunları*, Çeviren: Fügen Yavuz, İstanbul: T. İş Bankası Kültür Yayınları.

Loğoğlu, Faruk (1997) *İsmet İnönü and The Making of Modern Turkey*, Ankara: İnönü Vakfı.

Mahalli, Hüsnü (2019) *Arap İşi Demokrasi*, İstanbul: Siyah Beyaz Yayınları.

Mardin, Şerif (1966) "Opposition and Control in Turkey," *Government and Opposition*, (1): 375-387.

Mardin, Şerif (1971) "Ideology and Religion in the Turkish Revolution," *International Journal of Middle East Studies* (2): 197-211.

Mardin, Şerif (1976) *İdeoloji*, Sosyal Bilimler Derneği Yayınları, Ankara: Sevinç Matbaası.

Mardin, Şerif (1983) *Din ve İdeoloji*, 2. Basılış, İstanbul: İletişim Yayınları.

Mardin, Şerif (1991) *Türkiye'de Din ve Siyaset*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Mardin, Şerif (2003) "Kültür ve Din," *Türkiye Günlüğü*, Çeviren: Gülşat Aygen Tosun, (72): 5-21.

Mayo, Henry B. (1964) *Demokratik Teoriye Giriş*, Çeviren: Emre Kongar, Ankara: Türk Siyasi İlimler Derneği Yayınları.

Mazıcı, Nurten (1989) *Türkiye'de Askeri Darbeler ve Sivil Yönetime Etkileri*, İstanbul: Gür Yayınları.

Mert, Nuray (2007) *Merkez Sağın Kısa Tarihi*, 2. Baskı, İstanbul: Selis Kitaplar.

Montesquieu, C. (1989). "The Spirit of the Laws," Montesquieu: *The Spirit of the Laws*, A. M. Cohler, H. S. Stone, ve B. C. Miller, (Editörler), Cambridge: Cambridge University Press.

Montesquieu, Baron de (1748) "Of the Laws which Established Political Liberty with Regard to the Constitutions," s.23- 35, *Legislatures*, Editör: Philip Norton, 1990, New York: Oxford University Press.

Mumcu, Uğur (1998) *Gazetecilik*, Ankara: UM:AG Vakfı Yayınları.

Neftçi, Nermin (1997) *Demokrasinin Kilittası, Anılar*, Ankara: TESAV Yayınları.

Okyar, Fethi (1980) *Üç Devirde Bir Adam*, İstanbul: Tercüman Yayınları.

Okyar, Osman ve Seyitdanlıoğlu, Mehmet (2010) *Atatürk, Okyar ve Çok Partili Türkiye*, Fethi Okyar'ın Anıları, 5. Baskı, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

Oskay, Ünsal (1978) *Toplumsal Gelişmede Radyo ve Televizyon*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

Ozankaya, Özer (1982) *Toplumbilime Giriş*, 4.Bası, Ankara: S Yayınları.

Ökçün, A Gündüz (1971) *Türkiye İktisat Kongresi 1923- İzmir, Haberler – Belgeler – Yorumlar*, İkinci Basılış, Ankara: A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, No.262.

Öncel, Gülen Kurt (2013) *Türkiye’de Soruşturmacı Gazetecilik, inceleme-araştırma*, İstanbul: Evrensel Basım Yayın.

Öymen, Altan (2004) *Değişim Yılları*, 8. Baskı, İstanbul: Doğan Kitap.

Öymen, Altan (2009) *Öfkeli Yıllar*, 8. Baskı, İstanbul: Doğan Kitap.

Öymen, Altan (2013) *Ve İhtilal*, İstanbul: Doğan Kitap.

Öymen, Örsan (2010) *Bir ihtilal Daha Var...1908-1980*, İstanbul: Doğan Kitap.

Özbudun, Ergun (2002) *Türk Anayasa Hukuku*, Gözden geçirilmiş 7. baskı, Ankara: Yetkin Basımevi.

Özbudun, Ergun (2007) *Çağdaş Türk Politikası, Demokratik Pekişmenin Önündeki Engeller*, 2. Baskı, Çeviren: Ali Resul Usul, İstanbul: Doğan Kitap.

Özbudun, Ergun ve Hale, William (2010) *Türkiye’de İslamcılık, Demokrasi ve Liberalizm: AKP Olayı*, İstanbul: Doğan Kitap.

Özbudun, Ergun (2016) “Türkiye’nin Anayasa Sorunu,” *Türkiye’de Siyasal Yaşam: Dün, Bugün, Yarın*, Derleyen: Mehmet Kabasakal, İstanbul: İ. Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Özdağ, Ümit (1997) *Menderes Döneminde Ordu-Siyaset İlişkileri ve 27 Mayıs İhtilali*, İstanbul: Boyut Kitapları.

Pamuk, Şevket (2014) *Türkiye’nin 200 Yıllık İktisat Tarihi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Parla, Taha (2009) *Türkiye’nin Siyasal Rejimi (1980-1989)*, 6. Baskı, İstanbul: Deniz Yayınları.

Parla, Taha (2017) *Din Devlet Demokrasi*, İstanbul: Metis Yayınları.

Powell, G. Bingham (1990) *Çağdaş Demokrasiler: Katılma, İstikrar ve Şiddet*, Çeviren: Mehmet Turhan, Ankara: S Yayınları.

Powell, G. Bingham (2014) “Conclusion: Why Elections Matter,” s. 187-204, *Comparing Democracies 4, Elections and Voting in a Changing World*, Lawrence LeDuc, Richard G. Niemi, ve Pippa Norris (Editörler), London: Sage.

Przeworski, Adam (1994) "Neoliberal Yanılgı", s.56-76, *Kapitalizm, Sosyalizm ve Demokrasi: Yeni Değerlendirmeler*, Larry Diamond ve Marc F. Plattner (Editörler), Çevirenler: Ergun Özbudun ve Levent Köker, Ankara: Türk Demokrasi Vakfı.

Rubin, Michael (2005) "Green Money, Islamist Politics in Turkey," *Middle East Quarterly*, 12, Winter 2005 (1): 13-23.

Rustow, Dankwart A. (1973) "Modernization in Turkey," *Social Change and Politics in Turkey: A Structural and Historical Analysis*, Kemal Karpat ve diğerleri, Leiden: E. J. Brill.

Sağlam, Fazıl (1999) *Siyasal Partiler Hukukunun Güncel Sorunları*, İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş.

Sağlam, Fazıl (2000) "Demokrasinin Demokrasiyi Tehdit Eden Güçlere Karşı Korunması," *Demokrasinin Demokrasiyi Tehdit Eden Güçlere Karşı Korunması*, Çağdaş Yaşamı Destekleme Derneği Yayını, İstanbul: Otopsi Yayınevi.

Sancar, Mithat ve Aydın, Suavi (2009), "Biraz Adil, Biraz Değil...", *Demokratikleşme Sürecinde Toplumun Yargı Algısı*, İstanbul: TESEV Yayınları.

Sancar, Mithat ve Atılğan, Eylem Ümit (2009) "Adalet Biraz Es Geçiyor...", *Demokratikleşme Sürecinde Hakimler ve Savcılar*, İstanbul: TESEV Yayınları.

Sarıbay, Ali Yaşar (1991) "The Democratic Party, 1946-1960," *Political Parties and Democracy in Turkey*, Derleyenler: Metin Heper ve Jacob M. Landau, London: I.B. Tauris & Co Ltd.

Sarıbay, Ali Yaşar (2004) *Global Toplumda Din ve Türkiye*, İstanbul: Everest Yayınları.

Sarol, Mükerrerem (1983) *Bilinmeyen Menderes*, 2 cilt, İstanbul: Kerem Yayınları.

Sartori, Giovanni (Tarih belirtilmemiş) *Demokrasi Kuramı*, Çeviren: Doç. Dr. Deniz Baykal, Siyasi İlimler Türk Derneği, Yayın No:23, Ankara: Ajans-Türk Matbaacılık Sanayii.

Sartori, Giovanni (1993) *Demokrasi Teorisine Geri Dönüş* (The Theory of Democracy Revisited), Çevirenler: Tuncer Karamustafaoğlu ve Mehmet Turhan, Türk Demokrasi Vakfı Yayını, Ankara: Yetkin Basımevi.

Sayarı, Sabri (2002) "Introduction," *Political Leaders and Democracy in Turkey*, Derleyenler: Metin Heper ve Sabri Sayarı, Lanham: Lexington Books.

Schmitt, Carl (2017) *Parlamentar Demokrasinin Krizi*, 4. Baskı, Türkçe: A. Emre Zeybekoğlu, Dost Kitabevi.

Schumpeter, Joseph A. (1971) *Kapitalizm Sosyalizm ve Demokrasi*, II Sosyalizm ve Demokrasi, Çeviren: Rasin Tınaz, İstanbul: Varlık Yayınevi.

Selçuk, Sami (1987) *Temsili ve Katılımcı Demokrasinin Kökeni*, İstanbul: Çağdaş Yayınları.

SODEV (2020) *Laiklik Araştırması Raporu*, İstanbul. (<http://sodev.org.tr/sodev-laiklik-algisi-arastirmasi-raporu-aciklandi/>)

Soysal, Mümtaz (1979) *Anayasanın Anlamı*, Gözden geçirilmiş 5. Baskı, İstanbul: Gerçek Yayınevi.

Soysal, Mümtaz (2011) *Anayasaya Giriş*, İlter Ertuğrul'un eklemeleriyle 3. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi

Strachey, John (1979) *Büyük Uyanış, Emperyalizmden Hürriyete*, Tur Yayınları, İstanbul: Emek Matbaacılık.

Sunar, İlkay (2010) *Demokrasi, Türkiye Serüveni*, İstanbul: Doruk Yayıncılık.

Şık, Ahmet (2017) *İmamın Ordusu*, 4. Basım, İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi.

Tanör, Bülent ve Yüzbaşıoğlu, Necmi (2001) *1982 Anayasasına göre Türk Anayasa Hukuku*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları

Tanör, Bülent (2002) *Türkiye'de Kongre İktidarları, 1918-1920*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Tanör, Bülent (2009) *Kurtuluş Kuruluş*, 9. Baskı, İstanbul: Cumhuriyet Kitapları.

Tekeli, İlhan (2006) *Katılımcı Demokrasi ve Sivil Toplum Kuruluşları*, 2. Baskı, Sosyal Demokrasi Derneği Yayınları, Ankara: Genç Ofset.

Tekeli, İlhan (2017) *Türkiye'nin Demokrasi Krizini Aşması için Kucaklayıcı Demokrasi Konuşmaları*, 2. Baskı, Sosyal Demokrasi Derneği Yayınları, Ankara: Ziraat Grup Matbaacılık A.Ş.

TESEV, (2012) *Anayasaya Dair Tanım ve Beklentiler*, Saha Araştırması-Eylül 2012, İstanbul: TESEV Yayınları.

Teziç, Erdoğan (1976) *Siyasi Partiler*, İstanbul: Gerçek Yayınevi.

Teziç, Erdoğan (2009) *Anayasa Hukuku*, 13. Bası, İstanbul: Beta Basım A.Ş.

Tılıç, Doğan (2004) *Türkiye’de Gazetecilik: Eleştirel Bir Yaklaşım*, Ankara: ÇGD Yayınları.

Timur, Taner (2003) *Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçiş*, 3.Baskı, Ankara: İmge Kitabevi.

Toker, Metin (1990) *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları 1944-1973, Tek Partiden Çok Partiye, 1944-1950*, Genişletilmiş İkinci Basım, Ankara: Bilgi Yayınevi.

Toker, Metin (1991) *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları 1944-1973, DP’nin Altın Yılları, 1950-1954*, İkinci Basım, Ankara: Bilgi Yayınevi.

Toker, Metin (1991b) *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları 1944-1973, Demokrasiden Darbeye, 1957-1960*, Ankara: Bilgi Yayınevi.

Toker, Metin (1991c) *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları 1944-1973, Yarı Silahlı Yarı Kûlahlı Bir Ara rejim 1960-1961*, Gözden geçirilmiş ikinci basım, Ankara: Bilgi Yayınevi.

Toker, Metin (1993) *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları 1944-1973, İsmet Paşanın Son Yılları, 1965-1973*, Ankara: Bilgi Yayınevi.

Tokgöz, Erdinç (2003) 80. Yıldönümünde Türkiye İktisat Kongresi ve Gazi Mustafa Kemal’in Açış Konuşması, Türkiye Ekonomi Kurumu Yayını, Ankara: İmaj Yayınevi.

Toprak, (Sayarı) Binnaz (1978) “Türkiye’de Dinin Denetim İşlevi,” *A.Ü.SBF Dergisi*, 33 (1-2): 173-185.

Toprak, Binnaz (1981) *Islam and Political Development in Turkey*, Leiden: E. J. Brill.

Topuz, Ali (2011) *Ali Topuz Anlatıyor-1, Değişimi Yaşamak (1932-1972)*, Söyleşi: Hikmet Bila, İstanbul: Doğan Kitap.

Topuz, Hıfzı (1977) *Televizyon, Radyo, Basın ve Afişle Seçim Savaşları*, İstanbul: Milliyet Yayın Ltd. Şti.

Toroslu, Nevzat (1999) “Medya ve Hukuk: Basın Özgürlüğü ve Sınırları,” *Medya Gücü ve Demokratik Kurumlar*, Hazırlayan: Korkmaz Alem-dar, TÜSES Vakfı Yayını, İstanbul: Afa Yayıncılık.

Tosun, Gülgün Erdoğan (2005) “Türkiye’de Devlet-Sivil Toplum İlişkisi ve Demokrasinin Pekişmesinin Önündeki Engeller,” *Sivil Toplum ve Demokrasi*, İstanbul: Kaknüs Yayınları.

Touraine, Alain (2004) *Demokrasi Nedir?* Çeviren: Olcay Kunal, 4. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Tunaya, Tarık Zafer (1980) *Siyasal Kurumlar ve Anayasa Hukuku*, 4. Bası, İstanbul: Fakülteler Matbaası.

Tunaya, Tarık Zafer (1988) *İnsan Derisiyle Kaplı Anayasa*, 2. Baskı, İstanbul: Arba Yayınları.

Tunaya, Tarık Zafer (1991) *İslamcılık Akımı*, İstanbul: Simavi Yayınları.

Tuncer, Erol (2012) *1957 Seçimleri*, TESAV Yayınları, Ankara: Korza Yayıncılık.

Tuncer, Erol (2013) *CHP'nin Yeniden Açılış Öyküsü*, 21 Mart-9 Eylül 1992, Ankara: TESAV Yayınları.

Tunçay, Mete (1981) *Türkiye Cumhuriyetinde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1938)*, Ankara: Yurt Yayınları.

Tunçay, Mete (Derleyen) (1982) *Bertrand Russell'dan Seçmeler*, Hazırlayan: Mete Tuncay, İstanbul: Varlık Yayınları A.Ş.

Turan, İlter (1977) *Siyasal Sistem ve Siyasal Davranış*, İ.Ü. İktisat Fakültesi Yayını, İstanbul: Güryay Matbaacılık.

Turan, İlter (2014) "Türkiye'de Siyasal Kültürün Oluşumu," *Türk Siyasal Hayatı, Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*, Editörler: Ersin Kalaycıoğlu ve Yaşar Sarıbay, Ankara: Sentez Yayıncılık.

Turan, İlter (2016) "Türkiye'de Parlamento ve Seçimler," *Türkiye'de Siyasal Yaşam: Dün, Bugün, Yarın*, Derleyen: Mehmet Kabasakal, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları,

Turan, Şerafettin (1991) *Türk Devrim Tarihi*, Ankara: Bilgi Yayınevi

Tütengil; Cavit Orhan (1977) *Montesquieu*, İstanbul: Cem Yayınevi.

Ulagay, Osman (2012) *Türkiye Kime Kalacak, Başbakan'ın yazdırdığı kitap*, İstanbul: Doğan Kitap.

Uluşahin, Nur (2016) "Kuvvetler Ayrılığı ve Yasama-Yürütme İlişkileri," *Türkiye'de Siyasal Yaşam: Dün, Bugün, Yarın*, Derleyen: Mehmet Kabasakal, İstanbul: İ. Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Us, Asım (1966) *1930-1950 Hatıra Notları, Atatürk İnönü İkinci Dünya Harbi ve Demokrasi Rejimine Giriş Devri Hatıraları*, İstanbul: Vakit Matbaası.

Uyanık, Necmi ve Kara, Serdar (2016) *Birinci Cumhuriyet Dönemi Din Siyaset ve Toplum İlişkileri Üzerine (1923-1960)*, Konya: Palet Yayınları.

Uygun, Oktay (2011) *Demokrasi: Tarihsel, Siyasal ve Felsefi Boyutlar*, İstanbul: On iki Levha Yayıncılık.

Yanardağ, Merdan (2016) *Bir ABD Projesi Olarak AKP, Operasyon Partisi, Genişletilmiş 9. Basım*, İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi.

Yazıcı, Serap (2009) *Demokratikleşme Sürecinde Türkiye*, İstanbul: İ. Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Yazıcı, Serap (2009b) *Yeni Bir Anayasa Hazırlığı ve Türkiye, Seçkinlikten Toplum Sözleşmesine*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Yazıcı, Serap (2016) “Hukuk Devleti ve Yargının Bağımsızlığı,” *Türkiye’de Siyasal Yaşam: Dün, Bugün, Yarın*, Derleyen: Mehmet Kabasakal, İstanbul: İ. Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Yenal, Oktay (2013) *Cumhuriyet’in İktisat Tarihi*, II. Basım, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Yenal, Oktay (2017) *Ulusların Zenginliği ve Uygarlığı, Eğitim Boyutu*, 4. Basım, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Yücekök, Ahmet (1971) *Türkiye’de Din ve Siyaset*, 2. Baskı, İstanbul: Gerçek Yayınevi.

Yücel, Serhan M.(2006) *Türkiye’nin Siyasal Partileri (1859-2005)*, İstanbul: Alfa Yayınları.

Zürcher, Erik Jan (1992) *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, Türkçesi: Gül Çağalı Güven, İstanbul: Bağlam Yayıncılık.

Zürcher, Erik Jan (2011) *Modern Türkiye’nin Tarihi*, 26.Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.

Zürcher, Erik Jan (2015) *Osmanlı İmparatorluğu’ndan Atatürk Türkiye’sine, Bir Ulusun İnşası, Jön Türk Mimarisi*, Ankara: Akılçelen Kitaplar.